

KELETKUTATÁS

A Kőrösi Csoma Társaság folyóirata

2010. őszi

Szerkeszti

DÁVID GÉZA ÉS FODOR PÁL

BIRTALAN ÁGNES, IVÁNYI TAMÁS ÉS SUDÁR BALÁZS

közreműködésével

BUDAPEST

A borítón:
A pécsi Jakováli Haszán pasa dzsámi minaretje

E számunk kiadását
az MTA Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottsága támogatta

Kiadja a Kőrösi Csoma Társaság, Budapest
Felelős kiadó: Iványi Tamás
Műszaki szerkesztés: Terjék Edina
Készült a Rocket Digitális Stúdióban

ISSN 0133-4778

Tartalom

TANULMÁNYOK

<i>Dévényi Kinga: Šarī'a vagy qānūn – az iszlám jogtól az állami jogig. Gondolatok a törvénykezés alakulásáról az iszlám világban 1870 és 2010 között</i>	5
<i>Kiss Mária: Női nyelv – női lét: a középkori arab nők nyelvi jelenléte a korabeli arab prózairodalom tükrében</i>	27
<i>Katkó Gáspár: A zaporozsjei kozákok hadjáratai az Oszmán Birodalom ellen 1492–1642 között</i>	35
<i>Szabó András Péter: Egy elveszett dzsámi: a „borosjenői mecset”</i>	53
<i>Kelecsényi Ágnes: „Mélyen tisztelt Tanár Úr!” – Goldziher Ignác és Stein Aurél levelezése az Akadémiai Könyvtár Keleti Gyűjteményében</i>	83

MISCELLANEA

<i>Horváth Róbert: A neoadvaita-probléma</i>	107

KISEBB TÖRTÉNETI ADATOK

<i>Dávid Géza: Egy szokatlanul magabiztos török főember: Oszmán Sah</i>	121

SZEMLE

KÖNYVEK

<i>Elter István: Ibn Ḥayyān a kalandozó magyarokról (Balogh László)</i>	127
<i>István Ormos: Max Herz Pasha (1856–1919). His life and career (Iványi Tamás)</i>	137
<i>Hóvári János: Rodostói emlékek és tanulságok / Beszéd Kálmán – Rodostó magyar képviselője (Kovács Nándor Erik)</i>	141

KRÓNIKA

<i>A Deutsche Morgenländische Gesellschaft magyar tiszteleti tagja: Hazai György</i>	145

Contents

STUDIES

<i>Kinga Dévényi: Šarī'a or qānūn – from Islamic law to state law. On the development of jurisdiction in the Islamic world between 1870 and 2010</i>	5
<i>Mária Kiss: Female language – female existence: The linguistic presence of medieval Arab women in the light of contemporary prose literature</i>	27
<i>Gáspár Katkó: Campaigns of the Zaporozhian Cossacks against the Ottoman Empire between 1492 and 1642</i>	35
<i>András Péter Szabó: A lost cami: the “mosque of Borosjenő”</i>	53
<i>Ágnes Kelecsényi: “Honoured Professor!” – The correspondence of Ignaz Goldziher and Aurel Stein in the Oriental Collection of the Library of the Hungarian Academy of Sciences</i>	83

MISCELLANEA

<i>Róbert Horváth: The neoadvaita question</i>	107

MINOR HISTORICAL DATA

<i>Géza Dávid: An unusually self-confident Ottoman grandee: Osman Şah</i>	121

REVIEW

BOOKS

<i>István Elter: Ibn Ḥayyān on the raiding Hungarians (László Balogh)</i>	127
<i>István Ormos: Max Herz Pasha (1856–1919). His life and career (Tamás Iványi)</i>	137
<i>János Hóvári: Memoirs and lessons from Tekirdağ / Kálmán Beszédes – A Hungarian painter of Tekirdağ (Nándor Erik Kovács)</i>	141

CHRONICLE

<i>A Hungarian honorary member of the Deutsche Morgenländische Gesellschaft: György Hazai</i>	145

TANULMÁNYOK

Dévényi Kinga

Šarī'a vagy *qānūn* – az iszlám jogtól az állami jogig. Gondolatok a törvénykezés alakulásáról az iszlám világban 1870 és 2010 között

1. Bevezetés

Az utóbbi évtizedekben az egész iszlám világban megfigyelhető volt az állami törvényhozás és az iszlám jogi törvénykezés harca. Az iszlám alapján álló társadalom megvalósításáért harcoló vallási erők – szélsőségesek és mérsékelték egyaránt – az arab világban is, úgymond, az isteni törvény, a *šarī'a* helyreállításáért szállnak síkra. Elsősorban azokat az állami törvényeket ítélik el, amelyek egy létező iszlám jogi előírást helyettesítenek, változtatnak meg vagy éppen csak magyaráznak, rögzítenek. Ez azért is érdekes, mert az állami törvényhozók mindig azt hangsúlyozták, hogy ahol lehet, igyekeznek a *šarī'a* törvényeit átvenni, azonban az isteni törvényekért harcoló vallási erőknek ez sem nyerte el soha a tetszését.

Tanulmányomban az állami törvény, a *qānūn* és az isteni törvény, a *šarī'a* viszonyának alakulásával kívánok foglalkozni az ún. reformkortól, a 19. század utolsó harmadától napjainkig. Természetesen ennek a hatalmas kérdéskörnek csak a vázlatos ismertetésére nyílik alkalom egy cikk keretében. Nem véletlenül helyeztem a hangsúlyt a családjog (*al-aḥwāl aš-šaḥsiyya*) kérdéseire, ugyanis ez az a terület, amelyen a legérzékenyebben reagálnak a *šarī'a* védelmezői minden állami beavatkozásra, és még a reformista arab országokban is (Tunézia kivételével) csak az elmúlt évtizedekben hoztak állami törvényeket, s azok is felzúdulást okoztak és okoznak még az elmúlt napokban is.¹

2. *Šarī'a* és politika

2.1. *A šarī'a jelentése*

Az iszlám vallástudósainak tanítása szerint a *šarī'a* jelentése „Isten által kijelölt Út, Törvény”, amelyet az embernek élete minden területén és megnyilvánulásában követnie kell.² A szunnita iszlám tanítása szerint Isten úgy alkotta

¹ Ld. a 2010. augusztusi felháborodás szülte proklamációt az egyiptomi parlament tervei ellen a Függetlenségben.

² Ld. például Maḥmūd Šaltūt, *al-Islām, 'aqīda wa-šarī'a*. al-Qāhira, 2007²⁷, 9–10; 'Abd al-Karīm Zaydān, *al-Madḥal li-dirāsāt aš-šarī'a al-islāmiyya*. al-Iskandariyya, 1969, 38. Mohammad Hashim Kamali, *Principles of Islamic Jurisprudence*. Cambridge, 1991, 1–13: Introduction.

meg a *šarīʿat*, hogy az mind a világi, mind pedig a lelki életben sikert és boldogulást hozzon az igazhívőknek. E felfogás szerint az isteni törvény társadalmi jellegű előírásai a legjobb és legvirágzóbb földi közösségek létrejöttének biztosítékai, amennyiben helyesen alkalmazzák őket.³ Ugyanakkor ez a törvény, miután isteni eredetű, emberi beavatkozás révén nem változtatható meg és nem helyettesíthető más törvényekkel.⁴ Ezért a vallásjog tudósai, a *faqīhok*, írásaikban mindig felhívják a figyelmet arra, hogy a modern állam demokratikus úton megválasztott parlamentje sem dönthet olyan kérdésekben, amelyekben Isten az örökkévalóság számára hozott parancsolatokat.⁵ Az iszlám elméletileg nem engedélyezi a világi és vallási szféra elkülönítését, s a világi, civil uralom hatékonysága mindig attól függ, mondják a vallási emberek, hogy a vallás mit ír elő és mit enged meg.

A vallásjog is hagy azonban teret az emberi beavatkozásnak. Az isteni rendelkezések ugyanis kétféle módon ismerhetők meg az ember számára. A törvények egyik típusa egyértelműen megérthető a Szent Könyvből, a Koránból, és a további szövegek, vagyis a közmegegyezéssel elfogadott hagyományok, alátámasztják és kiegészítik ezeket. Ezek a törvényeken, mondja Maḥmūd Šaltūt, a 20. század első felének legjelentősebb egyiptomi vallástudósa, emberi beavatkozással nem lehet változtatni.⁶ A másik típusú isteni rendelet megismerése és megértése azonban nem magától értetődő, hanem jelentős emberi erőfeszítést (*iğtihād*) igényel, melynek során a tudós az emberi gondolkodás racionalista módszereit is felhasználja, elsősorban az analógiát (*qiyās*). Az ily módon megismert jogszabálynak azonban már nincs olyan változtathatatlan érvénye, mint Isten egyértelmű rendeleteinek. Ezt Maḥmūd Šaltūt szerint az is alátámasztja, hogy ezekre nézve a különböző jogi iskolák (*maḏāhib*) sokszor lényegesen eltérő értelmezéseket, kikötéseket és részleteket tartalmaznak, sőt, ezek még ugyanazon iskolához tartozó tudósok esetében is mutathatnak eltéréseket. Miután ezen jogszabályok megfogalmazása esetében emberi közremű-

³ Vö. Malcolm Kerr, *Islamic Reform: The Political and Legal Theories of Muhammad Abduh and Rashid Rida*. Berkeley, 1966, 113. skk.

⁴ Muḥammad ʿAbduh nem egyszerűen kötelességévé teszi az uralkodóknak a *šarīʿa* követését, hanem úgy véli, saját érdekük is ezt diktálja. Ha ugyanis az uralkodó nem a *šarīʿa* előírásai szerint cselekszik, önzés és megkülönböztetés nélkül, mondja, akkor az emberek elkerülhetetlenül a törzsi összetartozás és a nacionalizmus felé fordulnak, melynek következtében az uralkodó hatalma csökken. Ha viszont az uralkodó az iszlám előírásainak megfelelően jár el, akkor biztos lehet a sikerében anélkül, hogy szüksége lenne hatalmas kiadásokra, nagy hadseregre és így tovább. Ld. Muḥammad ʿAbduh–Ġalāl ad-Dīn al-Afġānī, *al-Ġinsiyya wad-diyāna al-islāmiyya*. al-Qāhira, 1884, 38–39; vö. Kerr, *i. m.*, 139–140. ʿAbduh nézete szerint a Korán nem egyszerűen kötelező törvényeket tartalmaz, hanem ezek az emberek érdekeit szolgálják, és az iszlám története bebizonyította ezek betartásának és alkalmazásának a hasznosságát. Ld. Muḥammad ʿAbduh, *Risālat at-tawḥīd*. al-Qāhira, 1897, 146. skk.

⁵ Például Maḥmūd Šaltūt, *al-Fatāwā*. al-Qāhira, 2001²⁸, 43.

⁶ Maḥmūd Šaltūt, *al-Islām*. al-Qāhira, 1987²⁴, 11.

ködés is történt, ezeknél lehet helye az újraértelmezésnek és az újraszabályozásnak, ami adott esetben állami törvénykezést (*qānūn*) is jelenthet.

2.2. Politika és jog – klasszikus értelmezés

Az állami törvénykezés mindig is megvolt az iszlám világban.⁷ A kezdeteknek azt lehet tekinteni, amikor Mohamed próféta Medinában nem Korán-ihletés alapján, hanem saját belátása szerint cselekedett. Az más kérdés, hogy később, a hagyományok (*ḥadīṭ*) révén ezek a cselekedetek és szabályok is isteni törvénnyé emelkedtek.

Az állami törvényeket részben elismerve, részben elméletileg szabályozandó született meg a(z isteni) „törvények szerinti politika” (*siyāsa šarʿiyya*) eszméje. Ez a *šarīʿa*val összhangban lévő kormányzást jelenti, beleértve a törvényhozást és a törvények alkalmazását is. A 14. században Ibn Taymiyya,⁸ majd tanítványa, Ibn Qayyim al-Ġawziyya⁹ foglalkozott ezzel a kérdéssel, és tanításaiknak ma nagyobb a hatása, mint saját korukban volt. Ibn Taymiyya szerint az állami törvényeknek mindig meg kell felelniük a *šarīʿa* elvárásainak, és az állam csak akkor tekinthető törvényes hatalomnak, ha az uralkodó együttműködik az iszlám jog tudósaival annak érdekében, hogy a törvények megfeleljenek két kritériumnak: nem parancsolnak meg olyasmit az embereknek, ami bűnnek tekinthető, és a köz javára szolgálnak. Ennek az elméletnek az értelmében a törvényes állami jog két formát ölthet: a *qāḍī* által alkalmazott jogtudomány (*fiqh*) és az iszlám statútumai, vagyis a Koránban egyértelműen megfogalmazott, változtathatatlan alaptörvények (*ḥudūd*).

A 20. században a megújulást kereső muszlim tudósok egész sora, közülük is elsőnek az egyiptomi Rašīd Riḍā, értelmezte úgy a vallási előírásokat, hogy minden muszlim kötelessége a *šarīʿa* értelmezése és az állami törvénykezés befolyásolása egyéni erőfeszítések (*iğtihād*) révén.¹⁰

⁷ Erre jó példa a szeldzsuk és az oszmán állam. A 11–12. századi szeldzsuk (iszlám és állami) jogrendszerre ld. Christian Lange, *Justice, Punishment and the Medieval Muslim Imagination*. Cambridge, 2008, összefoglalóan 18–23. Az Oszmán Birodalom kettős jogrendszerére ld. Abdullahi Ahmed An-Naʿīm, *Islam and the Secular State. Negotiating the Future of Shariʿa*. Cambridge, Mass.–London, 2008, 188–189.

⁸ Ahmad Ibn Taymiyya, *as-Siyāsa aš-šarʿiyya fī islāḥ ar-rāʾi war-raʿiyya*. Bayrūt, é. n., 9. skk., 135–137. Ld. továbbá Henri Laoust, *Essai sur les doctrines sociales et politiques de Taḳīd-dīn Aḥmad b. Taimīya*. Le Caire, 1939, 278–318; Erwin I. J. Rosenthal, *Political Thought in Medieval Islam*. Westport, Conn., 1985, 43–61.

⁹ Ibn Qayyim al-Ġawziyya, *at-Turuq al-ḥukmiyya fī s-siyāsa aš-šarʿiyya*. Ed. by Muḥammad Ġamīl Ġazī. al-Qāhira, 1977, 26.

¹⁰ Rašīd Riḍā, *al-Ḥilāfa aw al-imāma al-ʿuẓmā*. al-Qāhira, 1341/1923, 90–91. Vö. Clark B. Lombardi, *State Law as Islamic Law in Modern Egypt. The Incorporation of the Shariʿa into Egyptian Constitutional Law*. Leiden–Boston, 2006, 78. skk.; Kerr, i. m.

3. Út a *qānūn* felé

Egyiptomban az 1870-es években a félfüggetlen kormányzat, az 1880-as évektől kezdődően pedig az angol kolonialista közigazgatás részéről egyaránt elérkezettnek látták az időt a jogrendszer és a bírósági szervezet gyökeres átalakítására. A kérdéskörrel foglalkozó nyugati szakirodalomban ezzel kapcsolatban két olyan megjegyzéssel is lehet találkozni, melyeket nem lehet kommentár nélkül hagyni.¹¹

1. A bírósági és jogi reformok következtében a *šarī'a* alapján működő *qāḍī* bíráskodás elvesztette azt a kizárólagos szerepét, amelyet az iszlám története során több mint egy évezreden át élvezett.

2. A reformok után csak a jog egy jelentéktelen szelete: a családjog maradt meg a *qāḍī* bíráskodás fennhatósága alatt.

Az első megjegyzésről csak annyit, hogy az elmúlt három évtizedben nagymértékben fellendült történetírásban közhelyszerű lett az a megállapítás, hogy a *šarī'a* alapján tevékenykedett *qāḍī* bíróságok a történelem folyamán mindig is csak korlátozott szerepet kaphattak a büntetőbíráskodás terén.¹² Egyrészt mindig is működtek az uralkodó (kalifa, emír, szultán) palotán belüli, nyilvános vagy titkos törvényszékei, másrészt pedig a városi életben két másik hatalmi ágazat is törvénykezési jogokkal rendelkezett. Az egyik a rendőrfőnök (*šāḥib aš-šurṭa*) volt, a másik pedig a közerkölcsökre is vigyázó piaci felügyelő (*muḥ-tasib*).¹³ Ráadásul ezek a törvénykezési, bíráskodási színhelyek mind sokkal nagyobb hatékonysággal tudtak működni, mint a *qāḍī*, mert nem kötötte meg a kezüket a *šarī'a* a rengeteg előírásával és a tanúskodásra vonatkozó rendelkezéseivel. Miután a legtöbb bűnös vagy erkölcstelen cselekedetre nehéz volt tanúkat találni, ezért a bíró főleg akkor tudott ítéletet hozni, ha közterületen történt az esemény, vagy a vádlott, illetve a felperes magára vallott.

A második, gyakori megjegyzésre még könnyebb reflektálni. A családi élet és a családjog annyira fontos része a muszlim ember életének, hogy azt jelentéktelennek nevezni súlyos tévedés. Elég csak a közelmúlt történéseit megvizsgálni ahhoz, hogy láthassuk, milyen fontossággal bírnak a családi életet szabályozó rendelkezések és a felmerülő jogi esetekben született döntések.¹⁴

Nem véletlen tehát, hogy tanulmányomban kiemelt figyelmet kívánok fordítani az egyiptomi családjog területére irányuló reformtörekvésekre és a tény-

¹¹ Ld. például Nathan J. Brown, *The Rule of Law in the Arab World. Courts in Egypt and the Gulf*. Cambridge, 1997, 25. skk.

¹² Vö. Lange, *i. m.*, 25–60. Az iszlám jogi bíráskodás önállóságát az is csökkentette, hogy a bíróságok általában hivatalos intézmények voltak a helyi uralkodó vagy a központi kormányzat felügyelete alatt, aki vagy amely kinevezte és fizette a bírókat és általában garantálta ítéleteik végrehajtását.

¹³ Lange, *i. m.*, 54–60.

¹⁴ Az egyiptomi muszlim szélsőségesek több ízben a családjog területén indítottak támadást politikai ellenfeleikkel szemben. Ld. a 61. jegyzetet.

legesen végrehajtott reformokra. Mindenekelőtt azonban pár szót kell szólnom általánosságban a 19. század végéig, illetve a 20. század első felében végrehajtott jogi-bíraskodási változtatásokról.

Már a 19. századi nagy egyiptomi vallásreformer, Muḥammad 'Abduh¹⁵ is azt az elvet vallotta, hogy bár a *šarī'a* általános elvei örökkévalók, a részletek megváltoztathatók, és az emberek közti jogviszonyok (*mu'āmalāt* – szerződéses és pénzügyi jellegű kapcsolatokat) terén a Korán-jog reformja megengedhető, ha a közérdek (*mašlahā*) azt szükségessé teszi.

A 19–20. századi bírósági reformok öt lépésben szorították fokozatosan háttérbe a kizárólagosan a *šarī'a* alapján álló bíróságok hatáskörét és szerepét, míg teljesen meg nem szüntették azokat.¹⁶

1. Amíg Egyiptom közvetlenül az Oszmán Birodalom irányítása alá tartozott, a *qāḍī* hatáskörébe tartozott a családjog, a vallási alapítványok (*waqf*) igazgatása, a büntetőjog és a közigazgatás jogi kérdései is. Az 1805-ben hatalomra került és Egyiptomot az Oszmán Birodalmon belül félfüggetlen helyzetbe kormányzó Muḥammad 'Alī már létrehozott különböző alternatív polgári jogi bíróságokat, amelyek közvetlenül tőle függtek.

2. Az 1870-es években elkezdődött modernizációs folyamat betetőzéseként az 1897-es törvény a *šarī'a* bíróságok hatáskörét a családjogra és az alapítványok ügyintézésére korlátozta, mellette létrehozva a világi bíróságok rendszerét, az ún. Országos Bíróságokat (*maḥākīm ahlīyya*). Ugyanakkor az eljárási jogot is megreformálta, mint ahogy azt látni fogjuk.

A családjog részét képező gyámsági jogot azonban már 1873-ban kivonta Ismā'īl kedive a *qāḍī* bíraskodás alól, és létrehozta a Gyámsági Tanácsokat (*mağālis ḥasbiyya*).

3. Az 1936-os törvény életre hívta az európai orientációjú jogot alkalmazó Nemzeti Bíróságok (*maḥākīm waṭaniyya*) rendszerét, és egyben kiterjesztette a Gyámsági Tanácsok jogkörét, amelyet már 1896-ban és 1925-ben is tovább formáltak, a hagyatéki ügyekre vonatkozóan is.

4. 1947-ben Gyámsági Bíróságok néven beolvasztották a tanácsokat a Nemzeti Bíróságok rendszerébe.

5. A különböző bírósági és jogi változtatásoknak egy következménye kétségtelenül lett: a második világháború utáni évtizedekben a régi *qāḍī* bíróságok bíráinak nemzedéke lassan kihalt, és a helyükre került, világi jogi tanulmányokat végzett világi bírák már legfeljebb csak a *šarī'a* előírásainak szó szerinti ismeretével voltak felfegyverkezve a családjog terén, de nem ismerték azokat a módszereket, hogyan ezeket az előírásokat hagyományosan alkalmazták. Így a *šarī'a* alkalmazásán alapuló családjogi bíróságok működése

¹⁵ Ld. Kerr, *i. m.*, 19–54; Lombardi, *i. m.*, 83.

¹⁶ Brown, *i. m.*, 61. skk; Ron Shaham, *Family and the Courts in Modern Egypt. A Study Based on Decisions by the šarī'a Courts 1900–1955*. (Studies in Islamic Law and Society, 3.) Leiden, 1997, 11. skk.

akadozott, s ezáltal megkönnyítették a jogi kormányzat számára felszámolásuk magyarázatát. Ez meg is történt 1955-ben, megszüntették az önálló *šarī'a* bíróságokat és a Nemzeti Bíróságokon belül létrehozott Családjogi Bíróságok vették át a hatáskörüket. Ahogy Nászer elnök fogalmazott, ezzel vált Egyiptom *šarī'a* államból valódi nemzetállammá.¹⁷

A *šarī'a* bírósági rendszer a 19. század végéig az egymás mellett létező, területi alapon működő, egymással kapcsolatban nem álló bíróságokat jelentette, amelyek mindegyikében egy *qāḍī* tevékenykedett, az ún. hivatalos vagy bírósági tanúk segédletével. Felettük mindössze a tartomány Isztambul (később Kairó) által kinevezett főbírója állt. A reformok által szervezett világi bíróságok ezzel szemben hierarchikusak lettek, egymásra épültek és a *šarī'a* számára ismeretlen fellebbezés lehetőségét biztosították. Az 1897-es törvény három szintet hozott létre.¹⁸

1. Gyorsított eljárású bíróság (*maḥākim ġuz 'iyya*), szó szerint a Kis Ügyek Bírósága, ahol egy bíró ült és korlátozott területekkel és értékhatárok közötti ügyekkel foglalkozott.

2. Alapfokú Bíróságok (*maḥākim ibtidā' iyya*). Itt foglalkoztak a jelentősebb ügyekkel és az elsőfokú fellebbezésekkel. A nagyvárosokban, megyeszékhelyeken hozták létre három bíróval és a segítőikkel.

3. Végül a Legfelső Bíróság (*maḥkama 'ulyā*) Kairóban, ahová az alapfokú bíróságok ítéletei ellen lehetett fellebbezni. Itt is három bíró ült a tárgyalásokon.

A bírósági szervezet átalakítása mellett állami törvénykezéssel (*taqwīn*) megváltoztatták a bíróság működését és a bírósági eljárás módszereit, előírásait is. Időkorlátokat állítottak fel az egyes ügyek bíróság elé vitele elé. Például az anyagi jellegű követeléseket a családjog terén 15 évben, míg az örökségi és alapítványi igényeket 33 évben állapították meg. Megváltozott a bizonyítási eljárás is. Míg a *šarī'a* elsődlegesen csak a szóbeli tanúvallomást fogadja el, addig most az írásos dokumentumokat egyenrangúvá tették a tanúskodással. Továbbmenve, az 1897-es törvény előírta, hogy a felperesnek bizonyítékokat kell betérjesztenie, ha azt akarja, hogy a bíróság tárgyalja az ügyét házassági, válási, örökösödési és alapítványi ügyekben is, amelyek akkor még a *šarī'a* bíróságra tartoztak. A szóbeli tanúskodásnál az alperes tagadása esetén a felperes tanúit is megesketik, és keresztkérdéseket lehet nekik feltenni, mondja ki az új törvény. Hagyományosan a *šarī'a* csak a becsületvizsgálatot (*tazkiya*) ismerte a tanúk és a felperes vizsgálatánál.

Új elem az is, hogy mindkét fél hozhat bizonyítékokat ellenfele érveinek cáfolására. A törvény megengedte a közvetett, tárgyi bizonyítékok felhasználását is, amit a *šarī'a* egyáltalán nem ismer. A *šarī'a*-ban a bizonyítást vagy a

¹⁷ Shaham, *i. m.*, 12.

¹⁸ Shaham, *i. m.*, 12–13.

felperes tanúi, vagy az alperes beismerése biztosítja, vagy az, ha az alperes nem hajlandó megesküdni vallomására.

Teljesen új elem az is, hogy a *šarī'a*val szemben a tanúvallomásoknak elég tartalmukban megegyezni, nem kell, hogy szó szerint is azonosak legyenek. A törvény meghagyta azonban a *qāḍī* azon jogát, hogy egyéni belátása szerint mérlegelje a tanúvallomások súlyát. Ugyanakkor már egy korábbi, 1880-as állami törvény (*qānūn*) előírta, hogy a bírónak a hanafita iskola rendelkezéseit kell követnie a *šarī'a* bíróságon, kivéve, ha az állami törvénykezés egy bizonyos ponton másként rendelkezik. A hanafita iskola az Oszmán Birodalom hivatalos jogi iskolája volt.¹⁹ Egyiptomban Alsó-Egyiptom a sáfiita iskolát, míg Felső-Egyiptom a málíkita iskolát követte.

4. *Šarī'a* vagy *qānūn* – értékítélet vagy hatalmi kérdés?

Az utóbbi időben számos tanulmány foglalkozott az oszmán-török *šarī'a* bíróságok levéltári dokumentumainak az elemzésével. Például aleppói *šarī'a* bírósági esetek bizonyítják, hogy a nők képesek voltak elégtételt szerezni férjükkel szemben súlyos bántalmazás és egyéb sértések esetén. A bíróságok sok esetben hoztak ítéletet a férj rovására családon belüli erőszak előfordulásakor, amennyiben a feleség megfelelő számú tanút tudott felvonultatni.²⁰ Az asszonyok másik eszköze a megelőzés volt: a házassági szerződésbe bele lehetett foglalni, hogy bírósághoz fordulhat, ha a férj durván bánik vele, vagy a felesége engedélye kell ahhoz, hogy a férj „ránősülhessen”, vagyis második feleséget hozzon a házhoz. A záradék megsértése automatikusan váláshoz vezethetett. Azonban a 19. század során az Egyiptomban végrehajtott állami reformok és a családjogi törvény (*qānūn al-aḥwāl aš-šaḥsiyya*) például megfosztotta a nőket attól, hogy ilyen záradékokat írassanak bele a házassági szerződésekbe.

Amira Sonbol tanulmányából tudjuk,²¹ hogy a 19. századi egyiptomi reformkorban meghozott állami jogi reformok jelentős mértékben sértették és megnyirbálták a nők hagyományos, a *šarī'a* biztosította jogait. Megvizsgálva a feleség engedelmissége (*tā'a*) és a férj részéről elkövetett súlyos testi sértések

¹⁹ Ugyanakkor megengedték a helyi jogi szokások követését is, illetve a hanafita bírók is sokszor alkalmazták más iskolák véleményét.

²⁰ Egy 1687. májusi bírósági ügyben Fāṭima bint al-Hāḡ 'Alī keresetet nyújtott be a férje ellen azzal vádolva, hogy bántalmazza őt, egy bottal úgy megütötte a testén és a száján, hogy vérzett. Azt állította, hogy állandóan veri. Állításainak alátámasztására öt tanút vitt a bíróságra. A bíró megrovásban részesítette a férjet, és megparancsolta, hogy az ún. „bíró tetszése szerinti büntetést” (*ta'zīr*) mérjék ki rá, ami pénz- vagy börtönbüntetést jelentett. Az eset leírását ld. Elyse Semerdjian, *Domestic Violence*. (Encyclopedia of Women & Islamic Cultures. Vol. II. Family, Law and Politics) Leiden, 2005, 121. skk.

²¹ Amira E. Sonbol, *Law and Gender Violence in Ottoman and Modern Egypt*. In: *Women, the Family, and Divorce Laws in Islamic History*. Ed. by A. E. Sonbol. Syracuse, N.Y., 1996, 277–289.

(*ḍarar*) viszonyát, azt találta, hogy a 19. században a női felperesekre nehezedő bizonyítási teher súlya megnövekedett. Továbbá azt is megfigyelte a rendelkezésre álló bírósági dokumentumok alapján, hogy az ún. engedetlen asszonyokat (*nāšiza*) hagyományosan megillető jogokat fokozatosan elvették a férjek, akik új, államilag szentesített fennhatóságot gyakorolhattak feleségük fölött. A férj új, államilag biztosított hatalmi körébe tartozik az „engedelmesség háza” (*bayt at-tā’a*) intézményesítése, aminek révén a férj erőszakkal bezárhatja feleségét (vagy rendőrséggel hazatoloncoltathatja, ha elment), amennyiben az engedetlen volt vele szemben. A 19. századi családjogi törvények igen széles körben határozták meg, hogy mi számíthat engedetlenségnek a feleség részéről. A férjek ezt úgy értelmezték, hogy az engedély nélküli munkavállalás, vásárlás vagy baráti látogatás is ennek körébe tartozik.²² Sonbol úgy találta, hogy ilyen esetekben egyre nehezebb lett a nőknek bíróságon keresni az igazukat, és többször vesztesen kerültek ki az ügyből.

Dalenda Larguèche²³ a női engedetlenség kérdését ugyanebben a korban Tunéziában tanulmányozta, és úgy találta, hogy feltűnő a hasonlóság az egyiptomi helyzettel. Az engedetlen nőket a bíró javítóintézetbe (*dār ḡuwayd*) küldhette. Ezek egész hálózatot alkottak, és kifejezetten az így megbüntetett nők számára hozták létre őket. A 19. században nagymértékben megnövekedett a családjogi okokból bebörtönzött nők száma a korábbi évszázadhoz képest. Ezeket a férfi jogokat intézményesítő állami törvényeket arra használták fel, hogy oly módon változtassák meg az engedetlen asszonyok magatartását, hogy az megfeleljen az előírt viselkedési és erkölcsi normáknak.²⁴ A korszakkal foglalkozó értekezések egyértelműen megkérdőjelezik, hogy a modernizáció a haladás ugródeszkája lett volna, mivel a törvény számos területe drasztikusan korlátozta azokat a jogi lehetőségeket, amelyeket a megelőző korok még nyújtottak az asszonyoknak.

5. Az iszlám jog reakciója a változásokra

5.1. A „válogatás”

A bírósági szervezetek és az eljárási jog megreformálásával párhuzamosan elkezdődtek a jog tartalmi átforgalmazására irányuló kísérletek is. Az első reformok az egyiptomi Muḥammad ‘Abduhtól indultak ki.²⁵ A reform²⁶ gondolatának

²² Amira E. Sonbol, Ta’a and Modern Legal Reform. A Rereading. *Islam and Christian-Muslim Relations* 9/3 (1998) 287.

²³ Dalenda Larguèche, Confined, Battered and Repudiated Women in Tunis since the Eighteenth Century. In: *Women, the Family*, 259–275.

²⁴ Larguèche, *i. m.*, 260.

²⁵ Muḥammad ‘Abduh, *Taqrīr fi iṣlāḥ al-maḥākīm aš-šar’iyya*. al-Qāhira, 1900, 74. skk.

²⁶ Az európai reform fogalmának arab megfelelőjeként egy olyan szót választottak a 19. század vallási reformerei, amely egyébként is megvolt az iszlám nyelvében, bár természetesen nem

alapja az volt, hogy „újra meg lehet nyitni az egyéni erőfeszítés kapuit”. Valamikor a 12. század táján ugyanis egyre inkább megszilárdult az a nézet az iszlám jogtudományi gondolkodásban, hogy az előző fél évezred vallástudósai már mindent feltártak, amit a muszlimoknak Isten rendelkezéseiből tudniuk kell. Ettől kezdve csak a jogi és rituális iskolák (*maḏāhib*) követésére (*taqlīd*) van lehetőség, mert „bezárultak az egyéni erőfeszítés kapui” (*uḡliqat abwāb al-iḡtihād*).

Muḥammad ‘Abduh javasolta először a *šarī’a* modernizálására a „válogatás”-nak (*taḥayyur*) nevezett eljárást. Ez a *šarī’a* belső erőforrásaiból igyekezett megváltoztatni a törvényeket, kiválasztva a különböző jogi iskolák legmegfelelőbb szabályozásait egyetlen iskola merev követése (*taqlīd*) helyett.²⁷ Ennek a továbbfejlesztése lett a 20. századi törvénykezésben az ún. „összehordás” (*talfīk*),²⁸ amikor az elfogadott iskolák különböző elemeiből alkottak egy új törvényt, amelyik már nem felelt meg egyiknek sem. Ezek a módszerek azt a látszatot igyekeztek kelteni, hogy csak a *šarī’a* belső reformjáról van szó.

Azok a vallástudósok, akik elfogadták ezeket az újításokat, csupán „új típusú vallástudói erőfeszítés”-nek (*iḡtihād ḡadīd*) titulálták, az ellenzők táborában azonban egyszerűen állami törvényeknek (*qawānīn*) nevezte az így létrehozott hibrid rendelkezéseket.²⁹

5.2. Az aš-Šanhūrī-féle törvénykönyv Egyiptomban³⁰

A „válogatás” módszerének továbbfejlesztésével a 20. század harmincas éveiben találkozhatunk, elsősorban ‘Abd ar-Razzāq aš-Šanhūrī, Franciaországban tanult, világi jogtudós munkásságában.³¹ Aš-Šanhūrī dolgozta ki az új polgári törvénykönyvet. A munka során a válogatás fogalmát kiterjesztette és a *šarī’a* jogszabályokon kívül válogatott a régi polgári törvénykönyvből, valamint a

ebben a jelentésben. Az *išlāḥ* (‘reform’) a Koránban a közösség érdekében való ‘megbékélés’, ‘helyes cselekedet’ értelemben fordul elő. Azáltal, hogy a gyökeres átalakítást jelentő reformot ennek a szónak feleltették meg, megkönnyítették elfogadását.

²⁷ Ez a módszer tulajdonképpen nem más, mint rendszeres, központosított használata annak az Oszmán Birodalomban követett módszernek, miszerint a helyi bírónak joguk volt a birodalom hivatalos iskolája, a hanafita mellett vagy helyett az ott követett jogi iskolákból vagy szokásjogból is meríteniük.

²⁸ Ld. például J. N. D. Anderson, *Law Reform in the Muslim World*, London, 1976, 51–58; A. Chris Eccel, *Egypt, Islam and Social Change: al-Azhar in Change and Accommodation*. (Islamkundliche Untersuchungen, 81.) Berlin, 1984, 452; Wael B. Hallaq–Aharon Layish, *Talfīk*. In: *The Encyclopedia of Islam*. 2nd ed. X. Leiden, 1999, 137.

²⁹ Guy Bechor, *The Sanhuri Code, and the Emergence of Modern Arab Civil Law (1932 to 1949)*. (Studies in Islamic Law and Society, 29.) Leiden, 2007, 75; Lombardi, *i. m.*, 50.

³⁰ Ld. Bechor, *i. m.*, 32. skk; Lombardi, *i. m.*, 49. skk, 92–95; Enid Hill, Al-Sanhuri and the Islamic Law. *Arab Law Quarterly* 3 (1988) 72.

³¹ Bechor, *i. m.*, 78. skk.

szokásjog és a különböző európai jogi rendszerek jogelveiből is.³² Bár kifejezetten kereste az új törvénykönyv megalkotásánál azokat a pontokat, ahol méríteni lehetett az iszlám jogból, de ezt olyan önkényesen tette (különböző jogi iskolák előírásaiból szabadon válogatva és azokat összeegyeztetve a modern jogi törekvésekkel és a napi élet szükségyszerűségeivel), hogy az iszlám jog tudósai túl eklektikusnak és összefüggéstelennek tartották művét. Kiderült, hogy az iszlám jogi előírások legkisebb megváltoztatása is törvénytelenné teszi szemükben a vállalkozást.

Az új törvénykönyvön jogászok egész csoportja dolgozott aš-Šanhūrī vezetésével. Arra törekedtek, hogy eltöröljék a francia alapú törvénykönyvet és helyette másikat hozzanak létre, amely az iszlám jog egyes elemeit használja fel, mérítve az európai törvénykönyvek mellett az egyiptomi szokásjogból is, amelyet a hanafita jog mindig is figyelembe vett.³³

Az egyiptomi polgári törvénykönyv megreformálására az 1920-as években indított harc jellege és törekvései első látásra meglepőnek tűnhetnek, hiszen ellentmondanak a korszak általános irányzatának. Az előző, 19. századi törvénykönyvek, a franciául íródott „vegyes bíráskodás” (*tribunal mixte*) és az arab nyelvű „nemzeti bíráskodás” (*al-mahkama al-ahliyya*) törvényei a liberális francia *Code civile*-en alapultak, s így feltételezhető lett volna, hogy az azon nevelkedett és Franciaországban tanult liberális jogászgenerációra is ezek hatottak. Ezek nem iszlám jogi vagy az iszlám hatása alatt álló művek voltak, hanem sokkal inkább az európai törvénykezés darabjainak tekinthetők. Így azt hihetnénk, hogy az új jogászgeneráció is az általuk nyitott úton kívánt továbbhaladni. Azonban nem ez történt, ezek az egyiptomi jogászok vissza akartak kanyarodni a jog iszlám gyökereihez, és abból kiindulva keresték a megújulás lehetőségeit. Ugyanebben az időben Törökországban homlokegyenest ellenkező tendencia uralkodott: 1926-ban eltörölték a hanafita befolyás alatt készült oszmán-török törvénykönyvet (*mecelle*), és helyette a svájcit tekintették mintának.³⁴

A változás oka egyértelműen a megváltozott társadalmi és politikai viszonyokban keresendő. Míg a 19. század végi könyv – az európai protektorátus korában – az egyéni jogokat hangsúlyozta és individualizmust tükrözött a kialakulóban lévő kapitalizmus céljainak megfelelően, addig a 20. század első harmadában készült kódex elsősorban a közösségről, a társadalom gyenge tagjainak a megsegítéséről és a széles alapokon nyugvó társadalmi szolidaritásról beszélt a függetlenné vált Egyiptomban. A korábbi reformerek a Nyugat érté-

³² Munkája során aš-Šanhūrī arra igyekezett építeni, hogy különbséget tett a *šarī'a* örök valóslási és ideiglenes világi részei között, és ez utóbbi területen tartotta lehetségesnek a *qānūn* törvénykezést. Ld. Hill, *i. m.*, 49, 59.

³³ Erre az iszlám joghoz visszakanyarodó, eklektikus módszerre kétségkívül hatással lehetett egy korábbi török korszak, az ifjútörök mozgalom néhány teoretikusának, elsősorban Ziya Gökalpnak a hasonló törekvései; ld. Lombardi, *i. m.*, 49; An-Na'im, *i. m.*, 188.

³⁴ An-Na'im, *i. m.*, 197.

keire akartak támaszkodni, míg az aṣ-Šanhūrī vezette jogászok azt domborították ki, hogy a Kelet civilizációja semmivel sem marad el a nyugati mögött. Ez magyarázza azt a tiszteletteljes hozzáállást, amelyet aṣ-Šanhūrī tanúsított az iszlám jog iránt, jóllehet a polgári törvénykönyv kontextusában azt elsősorban a kultúra, a civilizáció és a társadalomtudomány szemszögéből tekintette, nem pedig vallási oldalról.

Aṣ-Šanhūrī és társai kiindulópontja az volt, hogy a Kelet újjáéledés előtt áll, amely az iszlám civilizáció talaján fog végbemenni. Úgy hitték, hogy nekik az iszlám civilizációt világi alapon kell értelmezniük. Ez a civilizáció szerintük egy történelmi folyamat terméke volt, s ezért olyan társadalmi jelentéssel ruházták fel, amelyet többé már nem a vallás irányít. Az iszlám valóban kinyilatkoztatás eredményeként jött létre, mondták, amelyet szent szövegek alakítottak ki, de időközben az iszlám civilizáció egy ettől különböző, valláson túli létezését is elnyert és autonóm világi entitássá vált. Az ily módon értelmezett iszlám, amely történeti és kulturális fejlődés terméke, már csak csekély mértékben foglalja magába a vallási hitet, s így alkalmas arra, állították, hogy megfelelő alapot biztosítson, amin egy keleti jellegű jogi keretet létre lehet hozni. Jóllehet aṣ-Šanhūrī személy szerint buzgó hívő muszlim volt, úgy gondolta, hogy az iszlám jogot el lehet választani vallási alapjaitól és az iszlám kultúra és civilizáció szemszögéből lehet tekintetbe venni.³⁵

6. A családjogi törvények kérdése

Ezek után figyelmemet arra a területre szeretném fordítani, ahol a legtovább életben maradt a *šarī'a* bíróság, és ahol a leginkább érvényben maradtak, néha teljes mértékben változatlanul, az iszlám jog előírásai. Ez a személyi jogállás és a családjog (*al-aḥwāl aš-šaḥṣiyya*) területe. Ezen belül is a leglátványosabb és Nyugaton is a legismertebb a nőkre vonatkozó *šarī'a* előírások kérdésköre. A 19. század végi, 20. század eleji reformmozgalmak többsége is ezeket vette célba.³⁶ A reform támogatói három táborból kerültek ki: a modernista vallástudósok, a feminista nők és a nyugati neveltetésű értelmiségiek, elsősorban jogászok közül. A reformmozgalom első szakasza nagyjából a 19. század utolsó éveitől az első világháborúig tartott, amelynek során a társadalom legfelső rétegeihez tartozó férfiak fejtették ki nézeteiket, a felső osztályokhoz tartozó nőkre gondolva, s a nacionalizmus gondolatát kapcsolták össze a társadalmi jellegű reformokkal.³⁷ A jogi reformerek a *šarī'a* bíróságok jogköreinek megnyirbálásával egyidejűleg az általuk már korszerűtlennek tartott családjog megváltoztatására is törekedtek. Muḥammad 'Abduh – akkor már főmuftiként – is

³⁵ Bechor, *i. m.*, 43. skk.

³⁶ Shaham, *i. m.*, 7. skk.

³⁷ Nadje Al-Ali, *Secularism, Gender and the State in the Middle East. The Egyptian Women's Movement*. Cambridge, 2000, 56. skk.

bátorította ezeket a törekvéseket.³⁸ Támogatta a lányok tanítását, a párok házasság előtti megismerkedését és kapcsolatát, elítélte a poligámia bűneit és a férfiak számára könnyű, egyoldalú válást. A vallástudósok következő nemzedéke a 20. század elején már nem volt ennyire feltétlen híve a változásoknak, jóllehet sokan közülük, mint Rašīd Riḏā is, Muḥammad ‘Abduh tanítványai voltak, ám helyettük inkább a nyugati műveltségű értelmiség került előtérbe. Közülük is kiemelkedik Qāsim Amīn, akinek *A nő felszabadítása* és *Az új nő* című könyvei³⁹ még ma is megosztják az arab közvéleményt, sokan a változtatási törekvésekben a kolonializmus kiszolgálását látják. Amīn követeléseit a következő öt pontban lehet összefoglalni.⁴⁰

1. A nők bevonása az oktatásba alapfokon.⁴¹
2. A fátolyviselés előírásainak átalakítása, hogy ne akadályozza a nőt kötelességei teljesítésében és jogai gyakorlásában.⁴²
3. A poligámia korlátozása.⁴³
4. Az egyoldalú válás szabályozása.⁴⁴
5. A nő jogának biztosítása arra, hogy meghatározott esetekben kérhesse a házasságból való elbocsátást.⁴⁵

Ezekkel a követelésekkel Amīn kialakította a nőkre és a családra vonatkozó iszlám jogi reformok keretét, amelyben nagyjából a következő évtizedekben is folyt a vita és a harc.

1917-ben Aḥmad Šafwat, aki jártas volt mind az iszlám jogban, mind a nyugati jogtudományban, részletesen kifejtette, hogy melyek a Koránon alapuló jogoknak azok a jellegzetességei, amelyek lehetővé teszik a reformokat.⁴⁶ A Korán előírásai a vallási életre és a világi életre vonatkoznak, mondja Šafwat. A világi kérdésekre vonatkozók háromfélék lehetnek.

1. Bizonyos cselekedeteket tiltó rendelkezések, ezeket nem lehet megváltoztatni. Ilyenek a családjog terén azok a tiltások, amelyek bizonyos vérrokonok (*maḥārīm*) házasságát tiltják, vagy a négy feleségnél több elvételét.

2. Olyan parancsok, amelyek köteleznek valamilyen cselekedetre. Ezek csak akkor maradhatnak változatlanok, ha az általuk megjelölt célt nem lehet más eszközökkel hatékonyabban elérni. Például az a rendelkezés, hogy a házassági szerződés megkötésénél két tanúnak kell jelen lennie, azt a célt szol-

³⁸ Shaham, *i. m.*, 9.

³⁹ Qāsim Amīn, *Tahrīr al-mar’a*. al-Qāhira, 1899; Uő, *al-Mar’a al-ḡadīda*. al-Qāhira, 1900.

⁴⁰ Az utalások a következő kiadásokra vonatkoznak: *Tahrīr*. al-Ġazīra, 1988. és *al-Mar’a al-ḡadīda*. al-Qāhira, 1993.

⁴¹ Amīn, *Tahrīr*, 1. fejezet, 17–57; *al-Mar’a*, 99. skk.

⁴² Uő, *Tahrīr*, 2. fejezet, 58–102; *al-Mar’a*, 108. skk.

⁴³ Uő, *Tahrīr*, 4. fejezet, 2. rész, 137–145.

⁴⁴ *I. m.*, 4. fejezet, 3. rész, 147–156.

⁴⁵ *I. m.*, 4. fejezet, 3. rész, 157. skk.

⁴⁶ Shaham, *i. m.*, 7–8.

gálja, hogy a házasság nyilvános legyen. Ugyanez a cél sokkal hatékonyabban elérhető a házasság bejegyzése, regisztrálása révén.

3. Rendelkezések, amelyek megengednek bizonyos cselekedeteket. Ezeket csak akkor lehet változatlanul hagyni, ha nem mondanak ellent a közérdeknek (*mašlahā*), amelynek középpontba helyezésére maga a Korán tanít. Ilyen például a többnejűség megengedése,⁴⁷ amely ha káros a társadalomra általában és a nőkre, illetve az érintett családokra különösen, akkor a törvényhozók előírhatják az első házassága után további feleséget elvenni akaró férfinak, hogy a bírósághoz forduljon engedélyért. Ugyanez vonatkozik a férfiak egyoldalú váláshoz való jogának érvényesítésére is.⁴⁸

Šafwat nézeteit ugyan a vallástudósok többsége, még a magát modernistának, megújítónak valló Rašīd Riḍā is elutasította, és az állami törvénykezés sem vette át hivatalosan mint reformmódszertant, eszméi kétségtelenül ihletet adó forrásai lettek a későbbiekben a törvények (*qānūn*) megalkotóinak.

7. Egyiptomi feminista mozgalmak és a jog⁴⁹

A 20. század elején meginduló egyiptomi feminista mozgalom első nagy alakja Malak Ḥifnī Nāšif volt. 1911-ben tízpontos reformjavaslatot tett közzé, amelyben a nők oktatását, a többnejűség korlátozását, a házasság alsó életkorának rögzítését és a fátyol eltörlését kérte.⁵⁰ A javaslatokat nem vették komolyan. Az elutasítók érvei között első helyen szerepelt az, hogy a nők alacsonyabb rendűek a férfiaknál, nemcsak fizikailag, hanem szellemileg és erkölcsileg is. Ezért csak korlátozott tanításukat tudták elképzelni, ellenezték a nők bér munkavállalását, mert negatív erkölcsi hatása van rájuk, a fátyolviselés kérdésében pedig nem akartak engedni a többségi konzervatív körök.⁵¹ Ezek közé nemcsak férfiak tartoztak, például a nemzeti harc vezetője, Muštafā Kāmil,⁵² hanem egy 1918-ban újonnan létrehozott konzervatív női szervezet, a Nők Felemelkedésének Társasága (*Ġam'īyyat Tarqīyat al-Mar'a*) is, Fāṭima Rāšid vezetésével.⁵³

⁴⁷ A többnejűséget a Korán (4:3) is csak feltételesen fogadja el: „ha egyenlően tudtok bánni a nőkkel”.

⁴⁸ A Korán sem helyesli a válást, csak elfogadja: 4:35, 4:125–130. Ezt hangsúlyozza az a *ḥadīṭ* is, amely szerint „mind közül, amit Isten megengedett, a legutálatosabb a válás” (‘Abdalāh ibn ‘Abd ar-Raḥmān ad-Dārimī, *Sunan*. al-Qāhira, 2000, 13:1.).

⁴⁹ A kérdés átfogó tanulmányozására ld. Mona Russell, *Creating the New Woman: Consumerism, Education and National Identity in Egypt 1863–1922*. PhD Diss., Georgetown University, 1997.

⁵⁰ Az egész egyiptomi nőmozgalomról ld. részletesen Beth Baron, *Women's Awakening in Egypt. The Culture, Society and the Press*. New Haven, 1994.

⁵¹ Shāham, i. m., 8.

⁵² I. m., 9.

⁵³ A társaság folyóiratot is kiadott ugyanezen a címen. Ennek első számában hirdette meg Fāṭima Rāšid a tanait: Kalīma ‘an ḥāl al-mar’a. *Tarqīyat al-Mar’a* 1 (1908) 76. és al-Waṭāniyya

Ők a reformok helyett a megújulást az igaz iszlám útjára való visszatérésben látták. Míg a konzervatív vallástudósok szerint minden változtatás sérti az isteni kinyilatkoztatáson alapuló szabadságjogot és aláássza Egyiptomban a *ša-rī'at*, addig a nacionalista vezetők inkább attól féltek, hogy ezek a kérdések, illetve az esetleges reformok megosztanák a társadalmat és nyugati hatás érvényesülésének látszanának.

A feminista mozgalom második szakasza az első világháború után kezdődött, vezéralakja Hudā Ša'rawī volt.⁵⁴ Okulva a korábbi sikertelenségből, a nők ekkor már azt hangoztatták, hogy ők muszlimok, akik nem az iszlám ellen láznak, hanem csak annak kizárólag férfiak által való értelmezése ellen. Ez a gondolat aztán egészen napjainkig a reformista nők jelszava lett. Hudā Ša'rawī is igyekezett minimális célokat megfogalmazni, mint a házassági korhatár kijelölése, a többnejűség korlátozása, a férfi válás szabályozása, a nők kikényszerített engedelmességének (*bayt aṭ-ṭā'a*) eltörlése, a gyerekgondozási és az örökösödési törvények megváltoztatásával a nők egyenlőségének megvalósítása. 1923-ban mindebből csak egy dolog vált valóra: az állami törvény megszabta a házasság alsó korhatárát, lányoknál 16 évben, fiúknál 17-ben.⁵⁵ Az 1929-es törvény ehhez csak annyit tett hozzá, hogy írásban rögzítette a házasság és válás szabályait a hanafita jog alapján, és lehetővé tette a bírónak, hogy válás esetén meghosszabbítsa a kiskorú gyermek anyai nevelését, ha szükségesnek találja a gyermek érdekében.⁵⁶ A későbbi, 1943/77-es és az 1946/7-es törvény az örökösödésről, illetve a végrendelkezésről intézkedett, eltérve a hanafita jogtól és a „válogatás” és az „összeállítás” elveit alkalmazva.⁵⁷

A feminista mozgalom harmadik szakasza Egyiptomban 1924-től az ötvenes évekig, az arab szocializmus koráig tartott.⁵⁸ Ekkor új követelésnek számított, hogy a nők is vegyenek részt az új alkotmány kidolgozásában és kapjanak szavazati jogot. 1953-ban az Azhar mecset sejkjei *fatwāt* bocsátottak ki, amelyben kinyilvánították: a nők nem alkalmasak arra, hogy szavazati jogot kapva részt vegyenek a választásokon, mert érzelmileg kiegyensúlyozatlanok, nincs helyes ítélőképességük, és akkor is letérnek a bölcs belátás útjáról, ha oktatás-

wal-mar'a. *Tarqiyat al-Mar'a* 1 (1908) 76. Ld. még Baron, *i. m.*, 51. skk. A reformerek kritikájára és támadásaira válaszolva a vallásos nacionalista körök megvédték a fátyol intézményét. „A fátyol nem betegség, ami visszafog minket, hanem ellenkezőleg, boldogságnak okozója”, írta Fātima Rāšid 1908-ban (al-Waṭaniyya, 28.). „Gondosan meg fogjuk őrizni, és mindent, ami ránk tartozik, a szeretett fátyol mögül fogunk elvégezni, ami a mi szimbólumunk és muszlim anyáink szimbóluma volt.” Fātima Rāšid ugyanakkor támogatta a nők oktatását; erre vonatkozóan ld. Beth Baron, *Egypt as a Woman: Nationalism, Gender, and Politics*. Berkeley–Los Angeles, 2005, 35–36.

⁵⁴ Shaham, *i. m.*, 9; Baron, *Egypt as a Woman*, 54. skk.

⁵⁵ Shaham, *uo.*

⁵⁶ Shaham, *i. m.*, 10

⁵⁷ Shaham, *i. m.*, 11.

⁵⁸ Baron, *Women's Awakening*.

ban részesültek.⁵⁹ Ennek ellenére az új, arab szocialista rendszer 1956-ban a nőknek is megadta a szavazati jogot.

A nőmozgalmakról összefoglalóan azt kell megállapítanunk, hogy csak a lakosság kis szeletét érintették, s a nők többsége konzervatív hozzáállásával – a férfiakhoz hasonlóan – segítette a normák fenntartásában. Ennek elsősorban az az oka, hogy legtöbbször úgy érzik, a társadalmi dominancia adott struktúrájában csupán apjuktól, férjüktől, testvéreiktől és fiúgyermekkeiktől szerezhetnek súlyt és erőt.

8. Néhány 20. század végi fejlemény

8.1. Az állami törvényhozás támaszkodása az iszlám jogra

A *šarī'a* felhasználására az állami törvény meghozatalakor jó példával szolgált az az 1996-os egyiptomi törvény, amelyet a közösség vallási vagy erkölcsi megbotránkoztatásának büntetésére hoztak létre.⁶⁰ Ezt „a helyes megparancsolása és a helytelen megtiltása” (*al-amru bil-ma'rūf wan-naḥī 'ani l-munkar*) iszlámjogi alapelve modern megfelelőjének szánták. A középkorban a vallás és a közérkölcsök védelme a piaci felügyelő (*muḥtasib*) hatáskörébe tartozott. Az 1990-es években többször is előfordult, hogy ún. iszlamista ügyvédek feljelentést tettek különböző értelmiségiek ellen, és kérték a bíróságtól annak igazolását, hogy az illetők írásai, kijelentései iszlámellenesek voltak, ezért ők hitehagyottaknak tekinthetők, és ezen az alapon el kell tőlük választani a házastársukat. Az iszlám törvényei szerint ugyanis muszlim férfi vagy nő nem élhet együtt hitehagyottal (*murtadd/a*).⁶¹ Az ilyen és hasonló esetek elkerülésére az új törvény kimondja, hogy a középkori *muḥtasib* jogkörét a modern

⁵⁹ Erről ld. részletesen Nadje S. Al-Ali, *The Women's Movement in Egypt, with Selected References to Turkey*. Genf, 2002, 5–19, különösen 12.

⁶⁰ Ld. *Yearbook of Islamic and Middle Eastern Law*. Vol. 3. 1996–97. Ed. by Eugene Cotran–Chibly Mallat. Leiden, 1997.

⁶¹ Ez történt a Naṣr Ḥamid Abū Zayd és Nawāl as-Sa'dāwī ellen indított váloperekben is, amelyeknek az volt az állítólagos alapja, hogy „hitetleneknek” nem lehet hívó a házastársa. Abū Zayd 1995-ös perét még megnyerték, de amikor 2001-ben hasonló pert kezdeményeztek Nawāl as-Sa'dāwī ellen, akkor az ügyészség hosszas halogatás után 2002 júliusában elutasította a keresetet az 1996-os törvényre hivatkozva, amely a középkori *muḥtasib* szerepkörét kizárólag az ügyészségnek juttatta, magánszemélyeknek nem. Az ügy így is több mint egy évig elhúzódott, mert a felperes iszlamista ügyvéd az alkotmány 2. cikkelyére hivatkozott, amely szerint nem lehet érvényben Egyiptomban a *šarī'a*-nak ellentmondó állami törvény. Ld. Khaled Dawoud, *Did hisba Ever Go Away? Al-Ahram Weekly* 539 (2001). Az esetek leírását részletesen ld. *The Qu'ran as Text*. Ed. by Stefan Wild. Leiden–New York, 1996, ix–xi; The Case of Abu-Zaid. *Index on Censorship* 4 (1996) 30–39; továbbá Nathalie Bernard-Maugiron, *Can Hisba Be 'Modernised'? The Individual and the Protection of the General Interest before Egyptian Courts*. In: *Standing Trial. Law and the Person in the Modern Middle East*. Ed. by Baudouin Dupret. London–New York, 2004, 334/37. jegyzet.

ügyészség vette át, s csak annak van joga vádat emelni, magánszemélyek csak olyan ügyekben élhetnek a vádemeléssel, amelyekben személy szerint érintve vannak.⁶²

A családjog terén ugyancsak a kilencvenes évek fejleménye volt, hogy törvénybe foglalták a női válást. Az új törvény lényegében nem tartalmaz többletet a *šarī'a* előírásaihoz képest, de azáltal, hogy írásba foglalták, könnyebbé vált az alkalmazása. A hanafita jog eddig is elismert két esetet, amikor a nő kérhette a válást: ha súlyosan bántalmazták, vagy nem megfelelő (hiányos) ellátást kapott. Ezt egészítették ki egy málikita jogszabály átvételével: ha a férj két évig nem jelentkezik a feleségénél, el kell választani őket.

Az örökségi jogot Pakisztánban modernizálták a lánygyermek javára, de szintén az iszlám jogból kiindulva. Az ugyanis lehetőséget biztosít az örökhagyónak arra, hogy vagyona 1/3-áról végrendelkezzék. Ezt az 1/3-ot alakították át úgy, hogy a lánygyermek is megfelelő örökrészhez jussanak.⁶³

A többnejűséget ugyan csak Tunéziában tiltották be egyértelműen,⁶⁴ korlátozásával azonban máshol is próbálkoztak a Korán alapján. Szíriában⁶⁵ például a második házasság előtt a férfinak a bíróság előtt kell bizonyítania, hogy egyformán el tudja látni a két feleséget, és egyenlően tud bánni velük, ahogyan azt a Korán előírja. Tunéziában pont ezen Korán-hely alapján tiltották be teljesen, mondván, hogy erre egyetlen férfi sem képes.

8.2. *A šarī'a befolyása a qānūnra – az 1971-es egyiptomi alkotmány*⁶⁶

Az utóbbi évtizedekben számos muszlim állam alkotott olyan alkotmányt – vagy egészítette ki a meglévőt – azzal a kitétellel, hogy az állami törvényeknek összhangban kell állniuk a *šarī'a* előírásaival: Irán, Pakisztán, Katar, Jemen és Szaúd-Arábia mellett olyan nagy állami törvénykezési hagyományokkal rendelkező ország is, mint Egyiptom. Az persze nagy kérdés, hogyan boldogulnak az egyiptomi bírúk ezzel az új stipulációval, tekintve, hogy többségüknek nincs semmilyen képzettségük az iszlám jog terén.

⁶² Az érintettség és egyéni érdekelttség a *šarī'a* egyik alapelve, amelyet felhasználtak az 1996-os állami törvényben is.

⁶³ A pakisztáni állami közlönyben megjelent a törvény teljes szövege a következő címen: *Muslim Family Laws Ordinance, 1961. (VIII. of 1961)*. A törvény megtalálható a South Asian Association for Regional Cooperation (SAARC) honlapján: http://www.vakilno1.com/saarc/law/pakistan/muslim_family_laws_ordinance.htm.

⁶⁴ *Code du statut personnel. Journal officiel tunisien* 104 (1956) 18. cikkely.

⁶⁵ A törvény szövegét arabul és angolul, valamint a kérdés jogi előtörténetét közli: Syria and Personal Status Law. *Ex Oriente Lux* 2009. július 8. Ld. továbbá J. N. D. Anderson, Syrian Law of Personal Status. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 17 (1955) 25–59.

⁶⁶ Lombardi, *i. m.*, Part 2. Ez foglalkozik részletesen az egyiptomi alkotmány 1971-es 2. számú kiegészítő cikkelyeivel. A cikkely szövegét és bevezetésének körülményeit ld. Lombardi, *i. m.*, 123. skk.

Amikor 1971-ben új alkotmányt fogadtak el Egyiptomban, a 2. cikkelybe belefoglalták azt a mondatot, hogy az iszlám *šarī'a* alapelvei az egyiptomi törvényhozás egyik fő forrását képezik. 1980-ban ezt a cikkelyt abban az értelemben módosították, hogy a *šarī'a* most már a törvénykezés egyetlen alapvető forrásaként lett megnevezve. 1985-ben az egyiptomi alkotmánybíróság értelmezése tovább erősítette az iszlám jog befolyását az állami törvényekre azáltal, hogy kimondta: a 2. cikkely megkívánja, hogy valamennyi, az életbelépése után hozott törvényt vizsgálják felül abból a szempontból, hogy összhangban áll-e a *šarī'a* előírásaival, s ha nem, akkor törölni kell.⁶⁷

9. A 21. század első évtizede: a *šarī'a* mint *qānūn*⁶⁸

9.1. A *šarī'a* alapú állami törvénykezés az indonéziai Aceh tartományban

Az elmúlt nyolc évben a *šarī'a* jog alkalmazása folyamatosan újabb és újabb területeket hódított meg Aceh tartományban. A *šarī'a* bíróságot (*maḥkama šar'īyya*) 2001-ben a tartománynak adott speciális autonómia részeként hozták létre. 2002-ben az acehi Törvényhozó Tanács beiktatta a *šarī'a* bíróság speciális törvénykönyvét (*qānūn*). 2004-ben a büntető törvénykezés (*ḡināya*) egy részét áthelyezték az általános bíróságról a *šarī'a* bíróságra. 2005-ben ez a bíróság már önálló jogi döntéseket hozott, mint például a nők kötelező fejkendőviselete, az alkoholfogyasztás tilalma, az erkölcsrendészet létrehozása, a kötelező imádkozás és a szerencsejáték botozással való büntetése.

Az autonómiát a központi kormánnyal húsz éven keresztül vívott függetlenségi harc eredményeként érte el a Szumátra északi csücskében fekvő kis tartomány. A helyi hagyományok szerint Aceh volt az első hely az indonéz szigetvilágban, ahol a lakosság több száz évvel ezelőtt áttért az iszlámra, és innen indult el hódító útjára az iszlám Szumátrán és a többi szigeten is. Emiatt érezték úgy a helyi vezetők, hogy a modern korban is innen kell kiindulnia a valláserkölcsei megújulásnak. Ezért az autonómia legfőbb pontja az volt, hogy a köztársaság többi tartományában érvényes állami, világi jogról áttérhetnek az iszlám jogra.

A *šarī'a* bevezetését nagymértékben meggyorsította a 2005-ös természeti katasztrófa, a cunami, amely itt volt a legnagyobb méretű egész Indonéziában, és közel negyedmillió áldozatot követelt a hatalmas anyagi károk mellett. Még 2010-ben, öt évvel a cunami után is készültek olyan videófelvevételek a főváros, Banda Aceh utcáin, amelyen azt látni, hogy a különleges erkölcsrendészet embere megállít az utcán egy nagy csoportot, amelynek vagy a ruházata, vagy a viselkedése nem nyerte el tetszését (vagy éppen csak beszédet kívánt

⁶⁷ Lombardi, *i. m.*, 139. skk.

⁶⁸ A kérdés előtörténetét ld. Arskal Salim, *Challenging the Secular State. The Islamization of Law in Modern Indonesia*. Honolulu, 2008.

mondani), és kioktatja őket, hogy a cunami Isten büntetése volt, mert az acehi muszlimok nem követték az Ő parancsait és nem a *šarī'a* volt a törvényük.

9.2. Qānūn ġināya – az iszlám jog talaján álló büntetőtörvénykönyv

Mindezek után következett a 2009. szeptember 14-i erkölcsjogi törvény, amely a *qānūn ġināya* nevet viseli. E törvény ugyan teljes egészében a *šarī'a* alapján áll, úgy, ahogy azt a helyi vallási erők értelmezik, mégis a *qānūn* nevet viseli, azáltal, hogy állami törvényben rögzítették. A következő büntetéseket tartalmazza. Paráznaság: 100 botütés annak, aki nem él házasságban, halálra kövezés annak, aki férjezett vagy nő. Homoszekszualitás: 100 botütés és 1000 gr arany vagy 100 hónap börtön. Nemi erőszak: 100–300 botütés vagy 100–200 hónap börtön. Ez a törvény ugyan nemcsak a nőkre vonatkozik, azonban a gyakorlatban a nők sokkal nagyobb valószínűséggel válnak a megkövezés áldozataivá. Habár a törvénynek nincs olyan cikkelye, miszerint ez a büntetés csak nőkre vonatkozna, a patriarchális társadalomban fennálló megkülönböztetések, a törvények és a viselkedési normák egyoldalú értelmezése, valamint a biológiai különbségek – mint a teherbe esés – következtében a nőket sokkal könnyebben találják bűnösnek az ún. paráznaságban és házasságtörésben, mint a férfiakat. Súlyos problémát jelent a nőknek az is, hogy nemi erőszak esetén sokszor az áldozatból lesz a bűnös, amennyiben nem tud négy tanút felvonultatni.

Az új törvénykönyv a házasságtörést megkövezéssel bünteti. Aceh tartomány független törvényhozó tanácsa 2009. szeptember 14-én hozta azt a törvényt, amely kiterjeszti a halálos és súlyos testi büntetést az állítólagos erkölcsi és nemi kihágásokra is, és halálra kövezéssel bünteti a házasságtörést, míg 100 (gyakorlatilag szintén halálos) botütéssel a homoszekszualitást. Ez volt az első alkalom, hogy ezek a büntetések beiktatást nyertek az indonéz jogrendszerbe (*qānūn*), és ezzel az iszlám jogi törvénykezés ki lett terjesztve az állami btk-ra is. Az indonéziai helyzet bonyolultságát jól jellemzi, hogy az alulról építkező tartományi törvényhozásnak ezt a termékét a tartomány felülről nem fogadta el: az indonéz szövetségi állam által kinevezett kormányzó nem írta alá, mivel szerinte ellenkezik Indonézia deklarált világi állam jellegével, majd újrátárgyalásra visszaküldte Aceh tartomány törvényhozó testülete elé. Ugyanakkor lehetőséget adott a törvénnyel szintén szembehelyezkedő acehi civil társadalmi szervezeteknek, hogy javasoljanak a *qānūn ġināya* helyett elfogadható törvénykönyvet. Ezek a fent említett világi szervezetek ugyanakkor az indonéz elnökhöz fordultak, hogy függessze fel addig is a törvénykönyv hatályát, amíg valami mással nem helyettesítik.⁶⁹

⁶⁹ Ld. a <http://www.wluml.org> weboldalon található cikkeket: Indonesia: New Law in Aceh Makes Adultery Punishable by Stoning. *Women Living Under Muslim Laws* 2009.09.17. és Aceh: Civil Society Groups Advocate for Repeal of Qanun Jinayah (Islamic Criminal Legal Code). *Women Living Under Muslim Laws* 2009.09.14.

Az acehi tartományi parlament annak ellenére fogadta el a törvényt, hogy már a vita során hevesen elleneztek az emberi jogi csoportok és a kormányzó is, aki már akkor felhívta a figyelmet arra, hogy egy új halálbüntetési forma bevezetése gondosabb és alaposabb megfontolást igényel. Ezzel szemben a törvényt közfelkiáltással fogadta el a parlament, és még az ellenzéki párt sem mert ellene szavazni. A törvénynek, amely megerősíti a tartomány eddig is szigorú iszlám jogi alapjait, a szeptember 14-től számított 30 napon belül kellett volna hatályossá válnia, épp két héttel az előtt, hogy az újonnan megválasztott parlament beiktatták a hatalomba. Ebben a mérsékelt Aceh Párt került többségbe, mivel a konzervatív muszlim pártok teljes vereséget szenvedtek a helyi választásokon.

10. Zárógondolatok

Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy az egyiptomi jogreform, amely az 1870-es években Ismā'īl kedive alatt vette kezdetét, három fontos elemet tartalmazott, amelyek jelentőségét az adja, hogy mind a mai napig érvényben vannak.

1. Hivatásos és független bírósági személyzet kialakítása. Ennek szükségességét általában nem vitatta senki, azt annál inkább, hogy kikből álljon és milyen végzettségű legyen ez a személyzet.

2. Átfogó törvénykönyv szükségessége az addigi gyakorlat helyett, amikor is a bíró az iszlám jog, szokásjog és a helyi törvénykezés hagyományai és saját belátása alapján döntött.

3. Az európai források felé fordulás az iszlám és az oszmán-török jog helyett. A francia jogot választották, miután a modern élet minden területén francia hatás érvényesült Egyiptomban. Ez biztosította leginkább a centralizációt és az állami beavatkozás lehetőségét, s ezáltal csökkentette a precedens jog és a bírói mérlegelés hatását. Ez utóbbi reform már sokakban egyértelmű elutasítást váltott ki.

A jogi reform hívei és végrehajtói azt vallották, hogy a *šarī'a* elveivel összhangban álló, abból is táplálkozó, de nem teljesen *šarī'a* alapú jogrendszer kialakításán fáradoznak. Őszintén úgy látták, és higgyünk nekik, hogy mindez nem korlátozza a *šarī'a* érvényességét, hanem épp ellenkezőleg, erősíti azáltal, hogy tisztázza és világossá teszi alkalmazásának módjait. A 20. század első felében azonban már nem így gondolták az egyre erősebb hangokat hallató radikális iszlám hívei. Ekkor már egyre többen áthidalhatatlannak találták a *šarī'a* és az állami törvényt, a *qānūn* különbségét.

Az iszlám jog és az állami jog vitájának és harcának a tanulmányozása, többek között, három fontos tanulsággal jár.

1. Mindig és mindenütt voltak és vannak államjogi törvények is a *šarī'a* mellett, egyszerűen azért, mert a *šarī'a* nem fedte le az állami élet számos területét. Szaúd-Arábiában, ahol köztudottan a *šarī'a* egyeduralma érvényesül, hatalmas állami törvénykönyvek léteznek, többek között a munkajog, a gazdasági jog vagy a nemzetközi kapcsolatokat szabályozó jog területén.

2. A *‘šarī’a* vagy *qānūn*’ nem egyszerűen tartalmi kérdés. Mint már utaltam rá, az iszlám jog képviselői, a vallás emberei legtöbbször azt is nehezményezik, ha egy *šarī’a* előírást egyértelmű állami törvénybe iktatnak, mert a *šarī’a* lényegéhez tartozik a bírői diszkréció, vagyis az, hogy szabad belátása szerint dönthet a vonatkozó irodalom ismeretében.

3. Végül, de nem utolsósorban, a *‘šarī’a* vagy *qānūn*’ nem elvi kérdés, hanem sokkal inkább hatalmi. Arról szól, hogy aki a jogban dönthet, annak a kezében hatalom van, és ha a jogszabályokat világi iskolákban nevelkedett jogászok munkája eredményeként az állam hozza, akkor a vallás, a *šarī’a* emberei nem részesedhetnek a hatalomból az általuk kívánt mértékben.

FÜGGELÉK

Függelékbe helyeztem két dokumentumot, amelyeket a kor jellegzetes termékének tartok. Mindkettő egy éven belül készült. Az első a tantai dékán tanévnyitó beszédének egy részlete 2009 októberéből. Ennek a szövegnek két tanulsága van. Az Azhar Egyetem kihelyezett fakultásának már a nevében is benne van, mint oly sok helyen napjainkban az iszlám világban, a *qānūn* szó, holott régen az ilyen karokat csak *šarī’a* karnak nevezték. Ez is azt a törekvést példázza, hogy állami jog néven a változatlan *šarī’a* szerepeljen a törvénykönyvekben. A másik tanulság: a dékán beszédéből egyértelműen kiderül, hogy az iszlám jogászok számára az a legfontosabb, hogy ők határozhassák meg az állami jogot. Vagyis, amint erre már korábban is rámutattam, ha egy állami jogszabály teljes egészében tartalmaz is egy *šarī’a* jogszabályt, ha azt világi jogászok alkotják meg, akkor az elfogadhatatlan a *šarī’a* emberei számára.

A függelék második dokumentuma egy állásfoglalás összefoglalása, amely a jelenleg megfogalmazás alatt álló egyiptomi családjogi törvénytervezetet támadja, annak is elsősorban a férfiak korlátlan és ellenőrizetlen válási szabadságának csonkítását, amit érdekes módon úgy tekint, mint ami az iszlámot alapjaiban rengeti meg. Mindez a korábban mondottakkal megegyezően jelzi a családjog fontosságát a muszlim társadalom életében.

1.

*A Tantai Egyetem (Egyiptom) Šarī’a és Qānūn Jogi Fakultása dékánjának üdvözlő szavai (2009. október 1.)*⁷⁰

„Mivel az iszlám vallását csak a vallás emberi tarthatják fenn, ezért nekünk, az iszlám embereinek és zászlóvivőinek a kötelessége, hogy megerősítsük lelkünket először is azért, hogy a mi kezünkben legyen a vezetés, Isten támogatásával és megelégedésére. Kötelességünk továbbá az, hogy megismerjük Isten Könyvéből és a Próféta hagyomá-

⁷⁰ A Tantai Egyetem honlapjáról: <http://www.tanta.edu.eg>.

nyaiból (*sunna*) mindazt, ami alkalmassá tesz bennünket arra, hogy az Isten szolgálatára való felhívás küldetését magunkra vállalhassuk istenfélő beszéddel és helyes, őszinte cselekvéssel, annak érdekében, hogy elvigyük a világosság fényét mindenki számára, aki az igazat akarja.

Mindezek után az is kötelességünk, hogy mindazt, amit tanultunk mindebből, a gyakorlatban is alkalmazzuk, hitünkéből, biztos tudásunkból, őszinteségünkéből és az elődök követéséből kiindulva, mindaddig, amíg Isten hozzásegít minket a sikerhez a tudás színvonalának felemelésében, az iszlám nemzet fiainak felemelkedésében és a letargiából való felébresztésében, amit időnként a tudatlanság sötétsége, máskor pedig a vallástudósok kishitúsége kényszerített rájuk.

A Tantai Egyetem *Šarī'a* és *Qānūn* Jogi Fakultása olyan tanárokat és tudósokat tudhat soraiban, akik képesek mindkét jogrendszer tudásának a terjesztésére az iszlám világ minden részében, mert minden cselekedetükben és egész hitükben Isten irányítja lépteiket.

A tantai *Šarī'a* és *Qānūn* Jogi Fakultás az iszlám jog (*fiqh*) és az állami jog tudományát tanítja a világ minden részéből ideérkezett diákoknak. Tanáraink részben az Azhar Egyetemen végeztek, részben az ország más egyetemein és intézeteiben.”

2.

„A *šarī'a* anak ellentmondó családjogi törvényt »főztek ki« a Parlamentben (160 egyiptomi vallástudós és gondolkodó tiltakozó közleménye)”

A 2010. augusztus 5. nyílt levél összefoglalója (<http://www.moheet.com>)

A közlemény megállapítja, hogy az uralmon lévő Nemzeti Párt képviselőcsoportja és az Igazságügyi Minisztérium teljes titokban új családjogi törvény megalkotásán dolgozik, a *šarī'a* szabályainak megváltoztatásával és síita jogi normák bevezetésével. A közlemény szerint ezeknek a szerveknek nincs felhatalmazása arra, hogy törvényeket alkosson olyan társadalmi kérdésekben, amelyek a vallásilag tilos és megengedett (*ḥarām*, *ḥalāl*) körébe tartoznak. Ráadásul az új törvény széles körű és radikális változtatásokat tervez. A törvény három részből állna: muszlim családjogi törvény, nem muszlim családjogi törvény és átfogó gyermekjogi törvény.

A törvényelőkészítő bizottság elnöke, az igazságügyi miniszter a következőket mondta: a családjogi és társadalmi törvényeknek időről időre meg kell változnia a társadalmi változások következményeként. Ez a gondolat szöges ellentétben áll az iszlám változatlanságot hirdető tanításaival. A kiszivárgott hírek szerint, mondja a közlemény, a tervezet a házasság és a válás új meghatározását tartalmazza. Szigorítani akarják a válásra vonatkozó törvénykezést azzal, hogy két tanú aláírásához kötik, ami szerintük síita szabály.

A legfőbb ellenérv azonban az új törvénytervezet ellen az, hogy tág teret engedne a világi politikai és gazdasági erőeknek, ami a nemzet számára pusztító hatású volna.

Az aláírók szerint vissza kell térni a *šarī'a*hoz, amelynek értelmezése csak a vallás-jog tudósaira tartozik.

Šarī'a or qānūn – from Islamic law to state law. On the development of jurisdiction in the Islamic world between 1870 and 2010

Kinga DÉVÉNYI

In the last decades there is an ever increasing struggle for power between state and religious circles in the Islamic world. It is reflected primarily in the question of what can the basis of jurisdiction be: the secular law (*qānūn*) or the sacred law of Islam (*šarī'a*), with the so-called Islamist parties striving for what they call the reinstallation of the divine law. The paper lays special emphasis on the personal status law since it seems to be the field in which the defenders of the *šarī'a* react to even the smallest intrusion of the state in the most sensitive way. *Šarī'a* and politics constitute two main pillars in Islamic legal thinking. After a brief summary of the concept of the *šarī'a*, the relation between law and politics according to the classical interpretation is treated. Next the steps taken towards introducing secular law (*qānūn*) in Egypt at the end of the nineteenth century are presented. Some questions of family law are considered and a separate section investigates whether the choice of *šarī'a* or *qānūn* is a question of values or it is only about power. In the *šarī'a* courts women had several strategies for defence. For example, they could use their rightful conditions in the marriage contract and when any condition was violated it led automatically to divorce. However, during the nineteenth-century reform period modern laws eliminated the ability of women to insert conditions in their marriage contracts. In connection with the reaction of the representatives of Islamic law to secularisation two topics are touched upon: the principle of 'selection' (*taḥayyur*) and the Ṣanhūrī Code in Egypt. The question of Egyptian feminist movements and the law is dealt with in the next section. Afterwards the paper focuses on some new developments in the end of the twentieth century, such as the ways state jurisdiction relies on Islamic law and the influence of *šarī'a* on *qānūn* – the Egyptian Constitution of 1971. In the end the paper tries to demonstrate some ways of how the first decade of the twenty first century has changed the relation between *šarī'a* and *qānūn*. Here the *šarī'a*-based state law in Aceh (Indonesia) is discussed, the *qānūn ḡināya*, which is a criminal code issued by the state on the basis of Islamic law. After some conclusions two appendices are attached to the paper: The greetings of the dean of the Faculty of *Šarī'a* and *Qānūn* on October 1, 2009 and the proclamation of protest of Egyptian religious scholars and intellectuals on August 5, 2010.

Kiss Mária

Női nyelv – női lét: a középkori arab nők nyelvi jelenléte a korabeli arab prózairodalom tükrében*

A modern szociolingvisztikai kutatások egyik dinamikusan fejlődő iránya a női beszélőközösségek nyelvének, nyelvi változatainak vizsgálata annak megállapítása céljából, hogy indukálnak-e olyan változásokat, amelyek fokozatosan beépülve az egész beszélőközösség nyelvébe, lépésről lépésre átalakítják azt. A nemek, a nyelvhasználat és a társadalom viszonyának kutatása mára népszerűvé vált arab nyelvterületen is, aminek köszönhetően a témában keletkező szociológiai és szociolingvisztikai kutatások irodalma egyre bővül. Érdekesnek tűnik a kérdést egy olyan távoli korra vetítve is megvizsgálni, mint a korai abbászida időszak, amely az élet minden területét érintő, gyakran ellentmondásokkal terhes forradalmi változások tanúja volt, ugyanakkor az utókorra hagyományozott bőséges irodalmi emlékeinek köszönhetően részletes bepillantást enged a korszak emberének mindennapi életébe, gondolkodásába.

A középkori arab-islam társadalom egyik nagy ellentmondása, hogy míg egyik oldalról teljes mértékben nyitottnak mutatkozik az idegen népelemek, gondolatok, kultúrák és hagyományok befogadására, addig a másik oldalról féltékenyen, a vizsla tekintetek, egyszersmind a külső impulzusok elől elzárva tartja lányait, asszonyait.¹ Márpedig azokban a zárt társadalmakban, amelyekben a nők helyzete és szerepe generációkon keresztül változatlan és változtathatatlan, nincs motiváció a nyelvi változtatásra.²

A Koránból levezetett életviteli szabályok és a szokásjog mentén kialakult társadalmi konvenciók hatására a nők a férfiakétól szigorúan elválasztott, párhuzamos világban voltak kénytelenek megszervezni életüket. Ahogy al-Ġāhiz jellemezte: „magas falak, erős ajtók, sűrű függönyök, eunuchok és dajkák”³

* A Körösi Csoma Társaság és az ELTE Sémilológiai és Arab Tanszéke szervezésében 2010. június 22-én tartott arabisztikai doktori program konferenciáján elhangzott előadás írásos változata.

¹ Al-Ġāhiz ezt a rossz erkölcsről és a szűklátókörűségről tanúskodó féltékenységgel megnyilvánulásnak tartja, hangsúlyozva, hogy ez a bánásmód csak a szabad asszonyokat sújtja: Abū ‘Utmān ‘Amr b. Baḥr al-Ġāhiz, „*Kitāb al-qiyān*”. In: *Rasā’il al-kalāmiyya. Rasā’il al-Ġāhiz*. Szerk. ‘Abdassalām Muḥammad Ḥārūn. III. Qāhira, é. n., 71 (a továbbiakban: *Qiyān*).

² Ronald Wardhaugh, *Szociolingvisztika*. Szerk. Pléh Csaba. Ford. Pap Mária. Budapest, 2005, 179.

³ Abū ‘Utmān ‘Amr b. Baḥr al-Ġāhiz, „*Kitāb fī-n-nisā’*.” In: *Rasā’il*, III. 95 (a továbbiakban: *Nisā’*).

által vigyázott, korlátozott életterükkel együtt érdeklődési körük is beszűkült, társadalmi mobilitásra sem módjuk, sem motivációjuk nem volt. Ez az életmód végül odáig vezetett, hogy a férfiak gyámolítása nélkül szinte képtelenné váltak az önálló létezésre.⁴

A férfiakat és a nőket elválasztó valóságos, fizikai határok mellett nyelvi határokat is képeztek a két nem között. Azonosításukhoz időben meglehetősen messzire tudunk visszanyúlni, azonban a források kevés támpontot nyújtanak annak megállapításához, hogy létezett-e, és ha igen, milyen volt vagy milyenek voltak a női nyelvi változatok, hogyan és milyen irányban fejlődtek, miben tértek el a férfiak nyelvezetétől. A kérdés megválaszolásához inkább az adatok hiánya, mint meglétük nyújt segítséget. A korabeli autentikus női beszéd-megnyilvánulások helyett leggyakrabban a nők nyelvéhez, beszédéhez fűződő hiedelmeket, előítéleteket kifejező közmondásokkal és anekdotákkal találkozunk.⁵

Azt, hogy egy társadalom a nők számára mennyire nyitott vagy zárt, jól jelzi, hogy milyen mértékben vesznek részt és milyen szerepet játszanak a közéletben. E tényező vizsgálata előtt le kell szögeznünk, hogy a korabeli nők esetében a közélet és a nyilvánosság nem egymást fedő fogalom. Amint látni fogjuk, a közéletből szinte teljesen kiszorultak, azonban a nyilvánosság előtt szórva-nyosan és eltérő szerepekben időről időre megjelentek.

Forrásaink alapján megállapíthatjuk, hogy a középkori arab nők – néhány erősen motivált asszony kivételével⁶ – nem vettek részt a közéletben, nem voltak politika-, szellem- és történelemformáló személyiségek, és a gazdasági életbe is csak annyiban kapcsolódtak be, amennyiben férjük halála után más-ként nem biztosíthatták önmaguk és gyermekeik létfenntartását.⁷

⁴ Erről ld. például 'Abdallāh Muḥammad al-Ğaddāmī, *al-Mar'a wa-l-luġa*. Bayrūt, 1997², 132–133; Fatima Sadiqī, *Gender in Arabic*. <http://eyas.free.fr/articles.htm>, 2006, 16–17.

⁵ Az egyik legnépszerűbb gondolat, hogy a nők fegyvere a nyelv, az a testrészük, amely utolsóként hal meg, ahogyan az arab mondás tartja. Az asszonyokról és a jellemükről vallott középkori nézetekről ld. például az *'Iqd* 21. könyvét: Abū 'Umar Aḥmad b. Muḥammad b. 'Abd Rabbihi al-Andalūsī, *al-'Iqd al-farīd*. VII. Szerk. 'Abdalmaġīd al-Taḥīnī. Bayrūt, 1983, 88–156.

⁶ A kivételek között leggyakrabban a Próféta női családtagjait szokták emlegetni, közülük is kiemelkedik egyik felesége, 'Ā'īša (ld. például Aḥmad b. Muḥammad b. Ibrāhīm Abū al-'Abbās Šams ad-Dīn al-Barmakī al-Īrbilī aš-Šāfi'ī, *Wafayāt al-a'yān wa-anbā' abnā' az-zamān*. Szerk. Iḥsān 'Abbās. III. Bayrūt, 1968, 16–19; Abū 'Amr Ḥalīfa b. Ḥayyāt Šabāb al-'Uṣfurī, *Kitāb at-tabaqāt*. Szerk. Diyā' al-'Umri. Bagdād, 1968, 189, 333.) és lánya, 'Alī felesége, a Fātimidadinasztia névadója, Fātima az-Zahrā' (ld. például Ibn Ḥayyāt, *i. m.*, 330.). Későbbi példaként említhetjük al-Ḥayzurān bint 'Aṭā' al-Ġurašīyyāt, al-Mahdī kalifa jemeni származású, felszabadított rabszolga feleségét, Mūsā al-Hādī és Hārūn ar-Rašīd anyját (ld. Abū Muḥammad 'Abdallāh b. Muslim b. Qutayba ad-Dīnawarī, *Kitāb al-ma'ārif*. Szerk. Tarwat 'Ukkāša. al-Qāhira, 1971⁴, 380–381.).

⁷ Ld. például Maryam Umm Ḥānī' életrajzát: Basim Musallam, *The Ordering of Muslim Societies*. In: *Islamic World. Cambridge Illustrated History*. Ed. by Francis Robinson. Cambridge, 2002³, 190.

A nyilvánosság előtti megjelenésüket illetően kicsit más a helyzet. Míg a szabad nők a férfi oltalma alatt a külvilágtól elzártan éltek, nyilvánosan ritkán jelentek meg,⁸ addig a rabszolganők jellemzően a férfiak világában éltek az életüket, és kevésbé szigorú megítélés alá estek, mint szabad társaik. Oktatásukra, nevelésükre, képzésükre – alacsony társadalmi helyzetük és bizonytalan, jogilag is szentesített alárendelt státuszuk ellenére – nagy figyelmet és jelentős pénzösszegeket fordítottak. Nagy népszerűségnek örvendtek, ami a hagyományos beduin életmódot egyre inkább tagadó, azzal szakítani igyekvő városi civilizáció megerősödése mellett abból is táplálkozott, hogy a rabszolgák látható, hallható, érinthető nők voltak, kellemes társalgók és művelt asszonyok.⁹ A férfiak családtagjaikon kívül hasonló fizikai közelségbe a tisztességes és erkölcsös szabad nőkkel nem kerülhettek. A szolgálólányok e különös szabadsága lehetővé tette, hogy a korabeli szerzők ne csak életükről, szórakoztató tevékenységükről, hanem beszédmódjukról is közvetlen ismereteket szerezzenek.

Szorgos műkedvelő nyelvészként al-Ġāhiz megfigyelte, hogy „a szellemes szolgálólányok, csinos fruskák” gyakran affektálnak vagy hanyagul artikulálnak, ami időnként „gyönyörködteti is a férfit egészen addig, amíg a lány szolgálatba nem áll”, de „ha felnőtt és érett korbba lép, ez a tetszés megváltozik”.¹⁰ Elterjedt lehetett körükben a raccsolás,¹¹ és szintén al-Ġāhiztól értesülhetünk arról, milyen módszerekkel tették próbára a rabszolgakereskedők azokat a lányokat, akikről az őket áruba bocsátók azt állították, hogy anyanyelvi beszélők.¹²

Egyfajta átmenet a keleti szabad nők és a rabszolgák helyzete között a nyugati muszlim nőké, akik ugyan szintén távol maradtak a közélettől, de a fel-

⁸ Közvetlen nyilvános megjelenésükre a házasságkötésen (és a váláson) kívül leggyakrabban a bíraskodás helyszínén kerülhetett sor, amikor panaszt tettek egy őket ért sérelem miatt, vagy éppen őket perelték be. Számos történetet ismerünk, amelyben a kádi vagy más hatalmaság előtt önmaguk képviselték ügyüket (ld. például Ibn ‘Abd Rabbihi al-Andalusī, *Tqd*, I. 216, IV. 61, VII. 122, VIII. 145.).

⁹ Al-Ġāhiz véleménye szerint a férfiak azért kedvelik jobban a szolgálólányokat (*imā’ aḥzā*) a feleségüknél (*māhirāt*), mert megvásárlásukkor személyesen győződhetnek meg arról, hogy megfelelnek-e az elvárásaiknak (*Nisā’*, 101.). Egy jól kiválasztott rabszolgalány három érzékszervet szolgál ki: a látást, a hallást és a tapintást, ezek együtt pedig üdítők a szívnek. Végül nem elhanyagolható erényük, hogy ők ismerik legjobban a női praktikákat (*Qiyān*, 80–83.).

¹⁰ Abū ‘Utmān ‘Amr b. Baḥr al-Ġāhiz, *al-Bayān wa-t-tabayīn*. Szerk. Darwīš Ġuwaydī. Saydā–Bayrūt, 2000², 96 (a továbbiakban *Bayān*).

¹¹ Míg ez a fiatal szolgálólányoknál bocsánatos bűnnek számított, addig többen is úgy tudósítanak, hogy egy raccsoló asszonyt azért taszított el magától a férje, mert attól félt, hogy születendő fia is örökölni fogja ezt a beszédehibát (Abū Muḥammad ‘Abdallāh b. Muslim b. Qutayba ad-Dīnawarī, *Kitāb ‘uyūn al-aḥbār*. IV. al-Qāhira, 1996², 7: itt Ziyād a férj; al-Ġāhiz, *Bayān*, 45: itt Abū Ramāda). A nőket sújtó kettős mércéről tanúskodnak a Wāsil b. ‘Aṭā’ raccsolásával kapcsolatos történetek, aki súlyos beszédehibáját előnyére fordította, és azzal, hogy mind írásban, mind szóban került az ‘er’ hangot, ékeesszólo rétoriként általános elismerést vívott ki magának (al-Ġāhiz, *Bayān*, 16–18, 21, 23.).

¹² Al-Ġāhiz, *Bayān*, 53.

jegyzések tanúsága szerint nagyobb számban váltak, válhattak ismert költővé, írnokká vagy tanítóvá, mint keleti nővéreik.¹³

A tudományosság és a nők együttes említését illetően még rosszabb a helyzet. Az arab (nyelvű) kultúr- és tudománytörténet természetesen több kiváló asszonyt is számon tart, akik általában a vallástudomány, ezen belül is a hagyományozás területén tevékenykedtek, azonban nincs nyoma, hogy akár itt, akár más tudományágban önálló, eredeti szellemi teljesítményt nyújtottak volna,¹⁴ vagy al-Ğaddāmī kedvelt fordulatával: hogy önálló „kulturális lényként” (*kā'in taqāfi*)¹⁵ nyilvánultak volna meg.

Mindez számokban kifejezve azt jelenti, hogy például míg Māliknál a hagyományozók egynegyede, Ibn Ḥanbalnál pedig egyötöde volt nő, addig a második-harmadik generációban számuk drasztikusan csökkent.¹⁶ A 9. századi Ibn Sa'dnál¹⁷ a 4250 hagyományozónak még 15%-a nő, hatszáz évvel később, Ibn Ḥaġar al-'Asqalānī *Iṣābah*ájában már csak alig több mint 12%-a, a *Durarban* pedig 4%-a.¹⁸ Tanítványa, Šams ad-Dīn as-Saġāwī biográfiájában¹⁹ a 11.691

¹³ Valószínűleg a lányokra is kiterjedő általános oktatás (ld. Goldziher Ignác, *A nemzetiségi kérdés az araboknál*. [MTA Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből, III/8.] Budapest, 1873, 321.) eredményezte, hogy a 10. század végén legalább 170 córdobai nő foglalkozott hivatásszerűen kalligráfiával; Kéri Katalin, *Holdarcú, karcsú ciprusok. Nők a középkori iszlámban*. (TEXTerebess, 4.) Budapest, 2002, 82.

¹⁴ Al-Ğāhiz nevek említése nélkül arról tudósít, hogy 'Abdalmalik b. Marwān idején (685–705) nők is kerültek hivatalokba (*yadhulna fi-d-dawāwīn*), és nyilvános meghallgatásokon is megjelentek (*yaġlisna li-n-nās* – al-Ğāhiz, *Qiyān*, 71.). Yāqūt irodalmi lexikonjában szerepel Fātima bint al-Aqra' (vagy Fātima bint al-Hasan b. 'Alī al-'Aṭṭār, megh. 480/1087–1088), az írnok, akinek a nevéhez a bizánci császárral kötött békeszerződés írásba foglalása fűződik (többen is elismerően emlékeznek meg szép kézírásáról), majd egy levél megírásáért ezer dinárt kapott 'Amīd Abū Naṣr al-Kundurītól, Tuġrīl bég *wazīr*jától, akihez szolgálatértelre utazott (Šihāb ad-Dīn Abū 'Abdallāh Yāqūt b. 'Abdallāh ar-Rūmī al-Ḥamawī al-Baġdādī, *Mu'ġam al-udabā'*. Szerk. D. S. Margiliouth. XVI. Bayrūt, é. n.,² 169–174.). Abū Naṣr tudósítása szerint a medínai Bint al-Kunayrī híres volt grammatikai és lexikológiai ismereteiről (*i. m.*, IX. 25–26.), a 11. század elején Córdobában élt és férjhez soha nem ment 'Ā'īša bint Aḥmad b. Muḥammad b. Qādim egyedülálló volt az asszonyok között tudására, értelmére, műveltségére, költészetére, ékesszólására nézve (Abū al-Faḍl 'Abdarrahmān b. Abū Bakr b. Muḥammad Ġalāl ad-Dīn as-Suyūfī al-Ḥuḍayrī, *Nuḏhat al-ġulasā' fi aṣ'ār an-nisā'*. Szerk. 'Abdallaṭīf 'Āšūr. al-Qāhira, é. n., 61.).

¹⁵ Al-Ğaddāmī, *al-Mar'a*, 16.

¹⁶ Ruth Roded, *Women in Islamic Biographical Collections – From Ibn Sa'īd to Who's Who*. Boulder–London, 1994, 65–66.

¹⁷ Abū 'Abdallāh Muḥammad b. Sa'd b. Manī' al-Baṣrī al-Hāšimī Kātib al-Wāqidī, *Kitāb at-ṭabaqāt al-kabīr*. Szerk. Eduard Sachau–Eugen Mittwoch–Josef Horowitz et alii. I–IX. kötet. Leiden, 1904–1940.

¹⁸ Abū l-Faḍl Aḥmad b. Ḥaġar al-'Asqalānī, *ad-Durar al-kāmina fi a'yān al-mi'a at-tāmina*. Szerk. 'Abd alwārīṭ Muḥammad 'Alī. I–V. Bayrūt. In: Uő, *al-Iṣāba fi tamyīz aṣ-ṣaḡāba*. I–IV. Bayrūt, é. n.

¹⁹ Šams ad-Dīn Abū al-Ḥayr Muḥammad b. 'Abdarrahmān as-Saġāwī aṣ-Šāfi'ī, *ad-Daw' al-lāmi fi a'yān al-qarn at-tāsi*. I–XII. Bayrūt, 1992.

hirességből mindössze 9% a nő.²⁰ As-Suyūṭī a *Ġulasā* 'ban 40 költőnőtől idéz, a közölt életrajzi adatok alapján többségük az iszlám 4–6. századában (10–12. század) vagy később alkotott, és nagy számban találhatók közöttük nyugati szerzők.

Az életrajzi irodalom adatainak tükrében úgy tűnik, hogy a nők két generációja, az iszlám első századában élt mekkai és medínai, valamint a késő középkor (14–15. század) egyiptomi, szíriai és arabiai asszonyai²¹ között a nők mintha eltűntek volna a társadalomból.

A kora abbászida kor asszonyainak nyelvezetét, ezen keresztül gondolkodásukat visszahúzódo életmódjuk mellett amiatt is nehéz kutatni, mert a korabeli munkák, néhány bizonyítottan nőktől származó verstől, versrésztől eltekintve, férfiak tollából származnak. Férfiak gyűjtötték össze a pogánykori költőnők verseit, ők jegyezték le és hagyományozták a nőkről szóló történeteket;²² a férfiak teremtették meg az ideális nő képét, végül a férfiek és az apák voltak azok, akik intelmekkel és életvezetési tanácsokkal látták el lányaikat és feleségeiket könyveikben. Egy férfijogú társadalom konvenciói a nőket láthatatlanná és némává változtatták a külvilág (és az utókor) számára. Ha nagy ritkán mégis sikerült betörniük ebbe a világba, akkor sem a saját hangjukkal és nyelvezetükkel tették, hanem a férfiakéval: az általuk mintává tett költői formákkal, szóhasználattal és toposzokkal.

Al-Ġaddāmī és Fatima Sadiqi egyetért abban, hogy a nők közéleti megjelenését nehezítette az arab nyelvnek tulajdonított „férfias” jelleg is. A legkorábbi nyelvészek abból a megfigyelésből kiindulva, hogy a hímnemű arab szavak marker nélküliek, míg a nőnemű alakok képzővel ellátottak, azt a hipotézist állították fel, hogy a hímnem az alapforma, a domináns, a nőnemű pedig ennek alárendelt, másodlagos alak. A grammatikusok első generációjának munkáit részleteiben magyarázó későbbi filológusok (mint például Ibn Ġinnī vagy Abū al-Barakāt al-Anbārī) tevékenységének köszönhetően a két nyelvtani nem vizsgálata határozottan férfi szemszögű, androcentrikus²³ magyarázatrendszerre szélesedett.

Magyarázataik és kommentárjaik koruk társadalmi-kulturális szemléletét tükrözték.²⁴ A nyelvtani nemek alá-fölérendeltségi szempontú osztályozása tökéletesen illeszkedett a létező világot egymással vetélkedő osztályok szerint

²⁰ Musallam, *i. m.*, 189.

²¹ *I. m.*, 188.

²² Joggal feltételezhetjük, hogy amíg egy mondás vagy történet eljutott a lejegyzésig, több közvetítőn és szűrőn ment keresztül, ami torzította, változtatta, stilizálta az eredeti előadásmódot.

²³ Sadiqi, *i. m.*, 2.

²⁴ A két nem viszonyát illetően a társadalmi előítélet egyetlen mondatban összegezhető: „A him minden dologban jobb a nősténynél, kivéve az őzbakot: az őzsuta jobb nála” (Ibn ‘Abd Rabbihi, *‘Iqd*, VII. 263.).

kategóriákba soroló filozófiai rendszerbe.²⁵ Főként a későbbi nyelvészekre jellemző, hogy a grammatikai nemek viszonyát a természetes nemek viszonyával szerves összefüggésben vizsgálták; hol nyelvtani jelenségeket vetítettek ki a társadalomra, hol pedig a társadalmi jelenségekkel és sztereotípiákkal magyarázták a grammatikát. Így például egyes nyelvtani alakok a nőnem – ezen keresztül a női nem – hiányosságának bizonyítására szolgáltak,²⁶ mások pedig a valóságos nemek jellemzőinek alapján nyertek magyarázatot.²⁷

Innen már csak egy logikai lépésnyire volt az az előfeltevés, hogy a nyelvvel szoros kapcsolatban álló írás és a lejegyzésig vezető folyamat, a gondolkodás és a racionalizálás a férfiak attribútuma, velük született tulajdonsága, természetes adottsága. Tekintve, hogy – különösen az arab tudományosság kialakulásának időszakában, a 7–10. században – a nyelvtudomány eredményei a társadalom széles rétegeit foglalkoztatták²⁸ és a nyelvészeti viták a nyilvánosság előtt zajlottak, a grammatikusok tézisei, kijelentései érzékelhető hatást és befolyást gyakoroltak a köznép gondolkodására.²⁹

A női és férfi nemet elválasztó grammatikai határok mellett az arab nyelvhez további, szimbolikus határok képzete is társult.³⁰ A kora abbászida kori társadalom sem volt mentes attól az előítélettől, hogy normának a férfiak beszédét tekintették, a nőké pedig ehhez képest ítelték meg.³¹ Lingvisztikailag ez a különbség a publikus, a nyilvánosság előtt használt nyelv és a magánélet

²⁵ „Az emberiség sorsa – írja Ibn Qutayba – addig megy jól, amíg vannak különbségek.” Ha ezek megszűnnének és már nem lehetne a dolgok között kiválót és még kiválóbbat találni, a világ is elpusztulna (Abū Muhammad ‘Abdallāh b. Muslim b. Qutayba ad-Dīnawārī, *Faql al-‘arab wa-tanbīh ‘alā ‘ulūmihim*. Szerk. Walīd Maḥmūd Ḥālīs. Abū Ḍabī, 1998, 110; ennek alapján Goldziher, *i. m.*, 53.). Az effajta kategorizálást egy apokrif hagyomány is legitimálja, amely szerint Gábiel megtanította a Prófétát, mely dolgok a legkiválóbbak (Ignác Goldziher, *The shu‘ūbiyya*. In: *Muslim Studies*. I. Ed. by S. M. Stern. Transl. by C. R. Barber–S. M. Stern. London, 1967, 195.). A gondolatról ld. még Abū ‘Utmān ‘Amr b. Baḥr al-Ġāhiz, „*Manāqib at-turk. Risāla ilā l-Faṭḥ b. Ḥaḡān fī manāqib at-turk wa-‘āmmat ġund al-ḥilāfa*”. In: *Rasā’il*, I. 491.; magát a szemléletet igen jól példázza, milyen sok arab mű született, amelynek címe tartalmazza a *ṭabaqāt* kifejezést.

²⁶ Ennek igazolására használták fel például azt, hogy az individuum jelölésére szolgáló egyik kifejezésnek, a *fardnak* nincs nőnemű alakja, vagy hogy az *‘abd rabbihi* mintájára nyelvtanilag helyesen képezhető ugyan az *‘abda rabbiḥā* kifejezés, de a valóságban ezt az alakot soha nem használják (Sadiqi, *i. m.*, 7).

²⁷ A jelzős szerkezetre vonatkozó szigorú egyeztetési szabályoknak nem engedelmeskedő, rendhagyó alakokat (például az *imra’atun ‘āšiqun* vagy a *baqaratun ḥalūbun*) a filológusok azzal magyarázták, hogy a jelző az általa kifejezett cselekvés intenzitását, bőségét mutatja, márpedig az intenzitás és aktivitás tipikus férfi tulajdonság, tehát a jelző hímnemű alakja rendjén való a nőnemű (együttal nőt, nőtényt jelentő) főnév mellett (Sadiqi, *i. m.*, 3.). Ez a fajta magyarázat teljes összhangban áll a férfi aktivitásról és a női passzivitásról kialakult szemlélettel.

²⁸ *The Encyclopaedia of Islam*. 2. edition. I. Leiden, 1960, 569.

²⁹ Ld. például Yāqūt, *Uḍabā’*, V. 111–112, 114, 138; XVI. 123.

³⁰ Sadiqi, *i. m.*, 10–11.

³¹ Wardhaugh, *i. m.*, 283.

nyelve között nyilvánult meg. A két nyelvi változat akkor válik élesen ketté, ha a publikus nyelvet a státuszos *fuṣḥā*-val, a privát nyelvet pedig egy kevésbé privilegizált változattal, a nyelvjárással azonosítjuk. Ez a nyelvi határ pontosan megegyezik a férfiak és a nők társadalmi életének határaival, így nem meglepő, hogy a publikus nyelvet a férfiakhoz, a privát nyelvet pedig a nőkhez kötötték.

A korabeli nyelvállapot azonban korántsem volt ideálisnak nevezhető, ahol egyértelműen elkülöníthető lenne a vitathatatlan tekintéllyel felruházott *fuṣḥā* és a vele szemben álló, tiszta dialektus.³²

A férfi a nyilvánosság előtt élte az életét, ott intézte hivatalos ügyeit, üzleteit, ott folytatta tudományos tevékenységét és ott törvénykezett, irányította a politikát. A privát életbe csak meghatározott időszakokban kapcsolódott be (a nap végén, ünnepekkor). A sokféle tevékenység és élethelyzet, a beszélő-közösségek változó összetétele alapján funkcionálisan nyilvánvalóan kétnyelvű volt:³³ ugyanolyan hatékonysággal használta a standard, mint a nyelvjárási nyelvi változatot. A társadalmi-kulturális motiváció azonban arra sarkallta, hogy a nyilvánosan használt nyelvi változata mind jobban közelítsen az etalonnak számító *fuṣḥā*-hoz.

Ezzel szemben a nő szinte csak a magánéletben mozgott. Legnagyobb vesztesége, hogy nemcsak a társadalomból, hanem a Korán és a mecset emelkedett nyelvéből is kiszorult. Ezáltal nemcsak a friss hírektől, információktól került egyre távolabb, hanem a férfiak publikus nyelvétől is. Egy idő után aztán nemcsak a tájékozatlanság áthatolhatatlan köde vette körül, de már nem is értette volna a szónokok, imámok emelkedett beszédét.³⁴

Az arab nyelvjárások egyébként is bonyolult problémakörén belül kihívás elé állítja a nyelv kutatókat a kora abbászida kor dialektusainak vizsgálata. Szemben a standardizált *fuṣḥā*-val, amelynek fejlődése, tanulmányozása, alkalmazási területeinek bővülése pontosan nyomon követhető, a nyelvjárások és a mindennapi beszéd állapotáról jóval kevesebb ismeret áll rendelkezésünkre. A dialektális nyelvi rendszer maga egyszerűsítéseivel, hangtani, morfológiai és szintaktikai variánsaival kívül maradt a grammatikusok érdeklődési körén,³⁵ és megnyilvánulásait jórészt a standarddal szemben álló, hibás változatok szemléltetésére használták.³⁶

³² A standard nyelv és a dialektus egymáshoz való viszonyának, megítélésének máig ható problémájáról ld. Dilworth Parkinson, *Searching for Modern Fuṣḥā. Real Life Formal Arabic. Al-'Arabiyya* 24 (1991) 31–64; a modern alakulásokról: Jonathan Owens, *Arabic Sociolinguistics. Arabica* 48 (2001) 427–429.

³³ A funkcionális diglossziáról ld. Owens, *i. m.*, 423.

³⁴ Ennek mai hatásairól ld. például Sadiqi, *i. m.*, 12–14.

³⁵ *The Encyclopaedia of Islam*, I. 569.

³⁶ A mindennapi beszédről érdekes töredékeket találunk al-Ġāhiznál, aki a *Bayān* több helyén rögzíti az idegen anyanyelvű vagy arab dialektusokat beszélők megnyilvánulásait, szóhasználatával kapcsolatos megfigyeléseit (ld. például *Bayān*, 49, 53, 106.). Tapasztalatait egyetlen

A kör bezárult: a nőket valóságos és szimbolikus falak zárták el a nyilvánosságtól és a közélettől, és kényszerítették egy alig látható, a férfiakévál párhuzamos világba. Életmódjuk ugyanannak a női szerepnek a reprodukálására predesztinálta őket, a társadalmi mobilitásra sem lehetőségük, sem esélyük, sem érzékelhető igényük nem volt. Ha mégis tanulásra, művelődésre szánták el magukat,³⁷ a tudást leginkább rabszolganőiktől, a kor legműveltebbnek számító asszonyaitól szerezhették meg. Motivációjuk azonban ekkor sem a társadalmi előrehaladás, hanem éppen (feleségi) státuszuk megszilárdítása volt.

Eredeti női műfaj létrehozására a rabszolganők sem voltak képesek. A jogtudományban, hagyományozásban, költészetben járatos vagy politikai befolyást szerző néhány asszony kivételével a szabad nők alig hagytak nyomot a kor társadalmában. Irodalmi megjelenésük néhány töredékes munkában nyilvánul meg, tudományos területen maradandó értéket egyetlen nő sem alkotott. A nyilvánosság számára mindössze a férfi közvetítők tudósításain és nyelvezetén keresztül válnak láthatóvá, miközben a valóságban egyre távolabb kerülnek a műveltséget, a vallást és a tájékozottságot jelképező *fushā* beszédétől.

Keleti társaikhoz viszonyítva Nyugaton valamivel nagyobb szellemi és fizikai szabadságot élveztek a muszlim nők, leggyakrabban az ő körükben tapasztalható újszerű stílus és a férfiaktól független élet.

Female language – female existence: The linguistic presence of medieval Arab women in the light of contemporary prose literature

Mária KISS

The analysis of the female language varieties of the early ‘Abbāsid age is difficult. The reason for this is the lack of concrete data on the one hand and the real life and also the symbolic barriers that kept the world of men and women apart, on the other. These circumstances made the women of the age invisible: they did not have the chance nor the need for social mobility, their way of living destined them to the same roles all through their lives. The creation of a unique female genre was impossible even for the most sophisticated women of the time, the slaves. Free women did not manage to make a permanent impact on medieval society, literary and scientific life. Their lives could only be seen through the stories of men, whilst in reality they heavily drifted apart from *fushā*, the symbol of literacy, religion and knowledge.

mondatba foglalva összegezte: *lā yukallim al-‘amma bi-kalām al-ḥāṣṣa wa-lā al-ḥāṣṣa bi-kalām al-‘amma*” („A köznép nem az elit nyelvén beszél, de az elit sem a köznép nyelvén”); al-Ġāhiz alapján Yāqūt, *Udabā’*, XVI. 87.

³⁷ Kéri, i. m., 85.

Katkó Gáspár

A zaporozsjei kozákok hadjáratai az Oszmán Birodalom ellen 1492–1642 között*

A zaporozsjei kozákok a 16–17. században számos támadást intéztek az Oszmán Birodalom fekete-tengeri birtokai ellen. A kérdéssel a 20. század folyamán többen is foglalkoztak, közülük néhányan kizárólag lengyel, orosz és ukrán forrásokra és szakirodalomra, mások pedig csak török levéltári dokumentumokra és krónikákra támaszkodtak. A legsikeresebbnek azok bizonyultak, akik egyszerre hasznosították e két, nyelvében és szemléletében is eltérő forrástípust; elsősorban Chantal Lemercier-Quelquejay,¹ Mihnea Berindei,² Gilles Venstein³ és Victor Ostapchuk⁴ tanulmányait kell kiemelnünk. Ők az eseménytörténeti és a kronológiai problémák tisztázásán túl elsősorban két kérdésre koncentráltak: egyrészt hogyan jelentek meg a zaporozsjei és a doni kozákok a török forrásokban, másrészt a 17. század első felében milyen veszteségek érték az Oszmán Birodalmat a szakadatlan kozák támadások következtében. E két témát a legalaposabban Victor Ostapchuk járta körül „The Human Landscape of the Ottoman Black Sea and the Face of the Cossack Naval Raids” című dolgozatában. A kozák betörések „pszichológiai” hatásának elemzésén túl árnyaltan mutatta be a portyák következményeit: Trapezunt

* A tanulmány a varsói Stefan Wyszyński Katolikus Egyetemen (Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie) 2009. október 23-án *Cossackdom in the Ottoman Sources in the First Half of the 17th Century* címmel elhangzott angol nyelvű előadásom átszerkesztett változata. A tanulmányhoz szükséges levéltári források és szakirodalom összegyűjtését a Klebelsberg Kunó-ösztöndíj, a Magyar Ösztöndíj Bizottság és a varsói Muzeum Historii Polski ösztöndíjai tették lehetővé.

¹ Chantal Lemercier-Quelquejay, Un condottiere Lithuanien du XVIe siècle. Le prince Dimitrij Višneveckij et l’origine de Seč Zaporogue d’après les archives Ottomanes. *Cahiers du monde russe et soviétique* 10 (1969) 258–279.

² Mihnea Berindei, La Porte ottomane face aux cosaques zaporogue 1600–1637. *Harvard Ukrainian Studies* 1 (1977) 287–307.

³ Gilles Veinstein, Early Ottoman Appellations for the Cossacks. *Harvard Ukrainian Studies* 23/3–4 (1999) 33–44; Uő, Prélude au problème cosaque à travers les registers de dommages ottomans des années 1545–1555. *Cahiers du monde russe et soviétique* 30/3–4 (1989) 329–362.

⁴ Viktor Ostapchuk, Five Documents from the Topkapı Palace Archive on the Ottoman Defense of the Black Sea against the Cossacks (1639). *Journal of Turkish Studies* 11 (1987) 49–104; Uő, *The Ottoman Black Sea Frontier and the Relations of the Porte with the Polish-Lithuanian Commonwealth and Muscovy, 1622–1628*. PhD dissertation, Harvard University, 1989; Uő, The Human Landscape of the Ottoman Black Sea and the Face of the Cossack Naval Raids. *Oriente Moderno* 20/1 (2001) 23–95.

(Trabzon) példáján világította meg, hogy milyen különbség volt az oszmán történétírók által sugallt komor kép és a pusztítások tényleges mértéke között.

Jelen tanulmányomban az említett történészek munkáira, a publikált török levéltári forrásokra és a 17. századi oszmán történétírók műveire támaszkodva mutatom be, hogy mi volt a Fekete-tenger medencéjének – ezen összecsapások színhelyének – szerepe az Oszmán Birodalom gazdasági életében. Vizsgálom azt is, hogy milyen kihívások elé állították a zaporozsjei, majd a doni kozákok az Oszmán Birodalmat, s hogy miként szervezték meg az oszmánok a Fekete-tenger északi partvidékének védelmét.

Az Oszmán-ház uralkodói már a 14. században felismerték a Fekete-tenger medencéjének fontosságát. I. Bajezid szultán (1389–1402) 1395-ben a Boszporusz ázsiai oldalán felépítette az Anatóliai erődöt (*Anadolu hisari*), majd Gallipolinál (Gelibolu) egy új tengeri ellenőrző pontot hozott létre.⁵ A következő lépést II. (Hódító) Mehmed (1451–1481) tette meg, aki 1452-ben, még Konstantinápoly bevétele előtt a Boszporusz európai oldalán felépíttette a Ruméliai erődöt (*Rumeli hisari*).⁶ Miután 1453-ban csapatai bevették a bizánci fővárost, sikerült teljesen ellenőrzése alá vonnia mind a Dardanellákat, mind a Boszporuszt, s így lezárta a Fekete-tenger medencéjét az idegenek előtt. Ezután hozzákezdett a Fekete-tenger északi és déli partvidékének bekebelezéséhez: 1459-ben Mehmed kapudán pasa (flottaparancsok) vezetésével a török csapatok elfoglalták Amaszrát, 1461-ben pedig Trapezuntot és Szinopot. Az északi partvidéket három nagyobb lépésben vonták fennhatóságuk alá: 1475-ben Gedik Ahmed pasa flottaparancsnok vezetésével az oszmán csapatok Mengli Giráj krími kán oldalán beavatkoztak a kánságban dúló belharcokba, aminek következtében a kánság az Oszmán Birodalom vazallusává vált. Az oszmánok bekebelezték a genovai kézen lévő Kaffát (az oszmán korban Kefe, ma Feodoszija) és vele együtt a Krím félsziget déli partvidékét is. Második lépésként 1484-ben elfoglalták Akkermant (Bilhorod-Dnyisztrovszkij) és Kiliát (Chilia), s ezzel együtt fennhatóságuk alá vonták a Moldvai és a Havasalföldi Fejedelemséget is. Harmadjára elkezdtek kiszorítani a Fekete-tenger északi partvidékéről utolsó ellenfelüket, a lengyel–litván államot: a krími kán, Mengli Giráj 1490-ben a Dnyeper jobb partján, a lengyel kézen lévő Oczakówwal (Ocsakiv) szemben felépítette Dzsánkirman erődjét. Erről a kiindulóponttól könnyen be lehetett hatolni Akkerman környékére, Moldvába és a lengyel–litván állam

⁵ Pienaru Nagy, The Black Sea and the Ottomans: The Pontic Policy of Bayezid the Thunderbolt. In: *Ottoman Borderlands. Issues, Personalities and Political Changes*. Ed. by Kemal H. Karpat–Robert W. Zens. Madison, 2003, 33–57; Robert Anhegger, Anadolu Hisari. In: *The Encyclopaedia of Islam*. I. Leiden, 1960, 481.

⁶ Klaus Kreiser, Rumeli Hisari. In: *The Encyclopaedia of Islam*. VIII. Leiden, 1995, 611.

déli területeire is.⁷ Ezt a stratégiai szempontból nagy jelentőségű ellenőrző pontot (oszmán nevén Özü) 1538-ban Nagy Szulejmán (1520–1566) elvette a krími tatároktól, s saját csapatait telepítette bele. Ekkorra tehát az Oszmán Birodalom teljesen kiszorította ellenfeleit a térségből.⁸

Miután Szulejmán szultán 1538-ban a Moldvai Fejedelemséget is végérvényesen fennhatósága alá vonta, megerősítette a legfontosabb erődöket és ellenőrző pontokat, esetleg a régiók helyébe újakat emeltetett. A legkiemelkedőbb szerepet a Duna-deltában Ibrail (Brăila), Iszakcsi (Isaccea, korábban ez volt a genovai Vicina), Tulcsa (Tulcea), Kilia, a Dnyeszter mentén Bender (Tighina), a Fekete-tenger partján Akkerman, a Dnyeper torkolatában Özü, a Krím félsziget bejáratánál Or Kapiszi (Perekop), a félszigeten Kaffa, a Fekete-tengert és az Azovi-tengert elválasztó szorosnál Kercs, Jenikale és Taman, a Don torkolatában, az Azovi-tenger partján pedig Azak (Azov) játszotta. Ez utóbbi a 16. század első felében a Ruméliai vilájethez tartozott, míg az első szandzsákok Kaffa elfoglalása (1475) után hozták létre. A 16. század első felében, a terjeszkedéssel párhuzamosan Akkerman, Bender, Szilisztre (Szilisztra), Azak és Özü is szandzsák-központtá emelkedett. A század második felében és a 17. század elején a birodalom irányítói két alkalommal is átszervezték a katonai-közigazgatási rendszert, hogy a határvédelmet hatékonyabbá tegyék. Így jött létre 1569 körül a Kaffai és valószínűleg 1614 után az Özüi vilájet.

A térségben szolgálatot teljesítők pontos létszámáról nagyon kevés adatunk van, de az bizonyos, hogy az 1569-es asztraháni hadjárat kivételével az Oszmán Birodalom alapvetően védekezésre rendezkedett be.⁹ A helyőrségek egyik legfontosabb feladata az volt, hogy állandó megfigyelés alatt tartsák a határon túli területeket és a vazallusokat. Azakból és Kaffából kiválóan szemmel lehetett tartani a cserkesz és a nogáj törzseket, a doni és a zaporozsjei kozáko-

⁷ Caroline Finkel–Victor Ostapchuk, *Outpost of Empire. An Appraisal of Ottoman Building Registers as Sources for the Archeology and Construction History of the Black Sea Fortress of Özü. Muqarnas. An Annual on the Visual Culture of the Islamic World*. Leiden, 2005, 152.

⁸ A 16–17. század folyamán több európai állam kereskedői is megpróbáltak bejutni ebbe a térségbe. Közülük egyedül az angol Levantei Társaság képviselői kaptak engedélyt 1606-ban a Portától, hogy Kaffával vagy más fekete-tengeri kikötővárossal kereskedjenek. Azonban az árukat török hajókon, közvetítők útján kellett szállítani, akik részesedést kaptak. Ezen később sem tudtak az angol kereskedők változtatni. Ld. Paul Cernovodeanu, *England's Trade Policy in the Levant and Her Exchange of Goods with the Romanian Countries under the Latter Stuarts 1660–1714*. Bucharest, 1972, 52.

⁹ Ostapchuk, *The Human Landscape*, 30. Mihnea Berindei és Gilles Venstein egyik tanulmányában részletes kimutatás szerepel a 16. század első felében a Kaffai szandzsák helyőrségeiben szolgálatot teljesítők számáról. Eszerint ebben az időszakban körülbelül 1600 fő állomásozott itt. Mihnea Berindei–Gilles Venstein, *La présence ottomane au sud de la Crimée et en mer d'Azov dans la première moitié du XVIe siècle. Cahiers du monde russe et soviétique* 20/3–4 (1979) 398–399.

kat, valamint a Krími Kánságot; Akkermanból, Benderből, Kiliából és Özüből pedig Moldvát és Havasalföldet.¹⁰

Mivel a Fekete-tenger északi partvidékétől távolabb eső régiók kiestek az Oszmán Birodalom hagyományos terjeszkedési övezetéből, a Porta megelégedett a part mentén fekvő területek bekebelezésével. A két román fejedelemség és a Krími Kánság esetében azzal is beérte, hogy vazallusaivá tegye őket. Bár mind a három fontos szerepet játszott a birodalom védelmében, élelmiszer- és nyersanyag ellátásában, számos különbség figyelhető meg közöttük. A legfontosabb az, hogy a két román fejedelemséggel szemben a Krími Kánság – az Oszmán Birodalomhoz hasonlóan – szunnita muszlim állam volt. Továbbá a Giráj nemzetség tagjai Dzsingisz kán leszármazottaiként különleges karizmával rendelkeztek, amelyet hatalmas tisztelet övezett a steppei nomád világban. A többi vazallussal szemben a kánságnak csupán annyi volt a feladata, hogy a birodalom határaitól távol tartsa az ellenséges betolakodókat, nagyobb hadjáratok idején pedig csapatokat küldjön az oszmán hadseregbe.¹¹ Adót nem kellett fizetniük, sőt a szultánok a kánnak és a kánság legfontosabb előkelőinek évjáradékot biztosítottak.¹²

Ezzel szemben a moldvai és a havasalföldi vajdáknak sokkal súlyosabb kötelezettségeik voltak. Nemcsak az adót fizették be a szultáni kincstárba évről-évre, hanem tevékenyen részt vettek a környékbeli várak: Akkerman, Bender, Kilia és Özü ellátásában és karbantartásában. Nagyobb támadások esetén segédszerepeket kaptak a veszélyeztetett helyőrségek védelmére. A kisebb katonai feladatokon túl jóval fontosabb az a szerep, amelyet a hadsereg és a főváros élelmezésében betöltöttek. Konstantinápolyt nemcsak gabonával (búza, árpa), liszttel, hanem birka- és marhahússal is ellátták.¹³ Az 1552. évi magyar-

¹⁰ Alan W. Fisher, *Muscovy and the Black Sea Slave Trade*. *Canadian-American Slavic Studies* 6/4 (1972) 577; Finkel–Ostapchuk, *i. m.*, 150.

¹¹ Halil İnalcık, *The Khan and the Tribal Aristocracy: The Crimean Khanate under Sahib Giray I*. *Harvard Ukrainian Studies* 3/4 (1979–1980) 458–459. A kánság hadereje nagyrészt könnyűlovassági egységekből állt. A hadsereg létszáma körülbelül 50–60.000 fő lehetett. Nehéz pontosan meghatározni, hogy egy-egy hadjáratban hány ember vehetett részt, s hány maradt ott, ahol a Krím félsziget őrzésére. A tizenöt éves háború idején II. Gázi Giráj (1588–1596, 1596–1607) kán parancsnoksága alatt mintegy 20–25.000 tatár katona tartózkodott Magyarországon. Ivanics Mária, *A Krími Kánság a tizenöt éves háborúban*. Budapest, 1994, 176–177.

¹² Ezt az évjáradékot rendszerint a kaffai vám vagy a kaffai adóbérlés (*mukataa*) bevételeiből biztosították. A tatár előkelők mellett rendszerint a cserkesz törzsek vezetői is kaptak kisebb-nagyobb összegeket a Portától. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Maliyeden Müdevver [a továbbiakban: BOA MAD] 5950, p. 5–14; BOA Bâb-ı Defteri Kefe Mukataası [a továbbiakban: BOA D.KFM] dos. 1. göm. 5; BOA D.KFM dos. 1. göm. 11; BOA D.KFM dos. 1. göm. 31; *Sultan'ın emir defteri (51 numaralı mühimme defteri)*. Haz. Hikmet Ülker. İstanbul, 2003, 58/180.

¹³ Természetesen ezt a feladatot a két román fejedelemség nem egyedül oldotta meg: rajtuk kívül a főváros gabonaellátásában nagy szerepe volt még Macedóniának, Trákiának, Thesszáliának, Egyiptomnak és Bulgáriának. A birkahúst három nagyobb területről, a Balkánról (Trákia, Bulgária, Macedónia, Havasalföld, Moldva), Közép-Anatóliából és Kilikia vidékéről szerezték be.

országi hadjárat idején a két vajdának 30.000 juhot és 3000 szarvasmarhát kellett küldenie a hadsereg számára.¹⁴ 1566-ban segédcapatokat és élelmet kellett biztosítaniuk az oszmánoknak és a Havasalföldön átvonuló krími tatároknak.¹⁵ Az 1569. évi asztraháni hadjárat szervezésekor a moldvai vajdától a szükséges élelmen túl még 800 málhás lovat kértek.¹⁶ Az 1578-ban kitört oszmán–szafavida háború során a havasalföldi vajda parancsba kapta, hogy azonnal küldjön 50.000 kile¹⁷ árpát, 10.000 kile lisztet és 400 málhás lovat.¹⁸ Az 1605–1606. évi keleti hadjáratban részt vevő csapatok részére a moldvai vajda 30.000 kile lisztet, 35.000 kile árpát, az ezzel egy időben zajló magyarországi hadjáratra pedig ágyúk vontatásához 400 málháslovat biztosított.¹⁹ A román vajdaságok nemcsak élelmiszerral, hanem sóval és más fontos nyersanyagokkal – például méhviasszal, faggyúval, hamuzsírral²⁰ – is ellátták a birodalmat. A só Havasalföldről érkezett, ahol a Fekete-tenger más vidékeitől, így a Krím félszigettől eltérően nem lepárlással, hanem bányászat útján termelték azt ki. Mivel a havasalföldi só jó minőségű volt, a Porta a 16. század második felében monopolizálta a vajdaság sókereskedelmét, és megtiltotta, hogy külföldre szállítsanak belőle.²¹

Robert Mantran, *17. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul. Kurumsal, iktisadi, toplumsal tarih denemesi*. I. Ankara, 1990, 169, 180.

¹⁴ Gilles Veinstein, Some Views on Provisioning in the Hungarian Campaigns of Suleyman the Magnificent. In: *Osmanistische Studien zur Wirtschaft- und Sozialgeschichte in memoriam Vančo Boškov*. Hrsg. Hans Georg Majer. Wiesbaden, 1986, 179. Az erre vonatkozó szultáni rendeletek eredeti szövegét és magyar összefoglalását ld. Dávid Géza–Fodor Pál, „Az ország ügye mindenek előtt való”. *A szultáni tanács Magyarországra vonatkozó rendeletei (1544–1545, 1552)*. (História könyvtár. Okmánytárak, 1.) Budapest, 2005, passim.

¹⁵ Gyula Káldy-Nagy, The First Centuries of the Ottoman Military Organization. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 31/2 (1977) 179–180; 5. numaralı mühimme defteri (973/1565–1566) <Tipkibasım>. Ankara, 1994, 462/1241, 462/1242, 524/1466, 551/1513.

¹⁶ Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve İdil Boyu*. Ankara, 1966, 112; Yücel Öztürk, *Osmanlı hakimiyetinde Kefe (1475–1600)*. Ankara, 2000, 85.

¹⁷ A 16–17. században egy isztambuli kile húsz okka, azaz búza esetében 25,656 kg volt. Ld. Walter Hinz, *Islamische Masse und Gewichte. Umgerechnet ins Metrische System*. (Handbuch der Orientalistik. Hrsg. Bertold Spuler. Heft 1.) Leiden, 1955, 41.

¹⁸ *Mühimme defteri* 44. Haz. Mehmet Ali Ünal. İzmir, 1995, 44/90, 95/167; Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı-İran siyasi münasebetleri (1578–1612)*. İstanbul, 1993, 34.

¹⁹ Tahsin Gemil, *Relațiile Țărilor Române cu Poarta Otomană în documente turcești (1601–1712)*. București, 1984, 109; *Osmanlı tarihine âid belgeler. Telhisler (1597–1607)*. Haz. Cengiz Orhonlu. İstanbul, 1970, 96.

²⁰ İdris Bostan, *XVII. yüzyılda Osmanlı bahriye teşkilâtı*. Ankara, 1992, 133, 136; Cernovodeanu, *i. m.*, 72, 88–89; Mantran, *i. m.*, 189.

²¹ Mihai Maxim, Wallachian Salt in the Ports of the Lower Danube. *Revue des Études Sud-Est Européennes* 26 (1988) 120–121; Gemil, *i. m.*, 210; 83. numaralı mühimme defteri (1036–1037/1626–1628) <Özet-Transkripsiyon-İndeks ve Tipkibasım>. Haz. Hacı Osman Yıldırım. Ankara, 2001, 80/134; Mantran, *i. m.*, 188.

Az oszmánok a Fekete-tenger vidékének megszerzésével virágzó gazdaságú területhez jutottak. Ellenfeleik kiszorítása után szinte semmit sem változtattak az elődök által kiépített gazdasági, kapcsolat- és pénzrendszeren. Megőrizték az ókorban létrejött, majd a bizánci és a velencei kereskedők által továbbfejlesztett vám- és illetékrendszert, megtartották a régi kikötőket és raktárakat.²² A térség legfontosabb városa, Kaffa, kezdetben szandzsák-központként, majd az 1569. évi asztraháni hadjáratot követően vilájet-központként fontos szerepet játszott a térség gazdaságának és közigazgatásának irányításában. A 16–17. században – vámmóna központként – hozzá tartozott Azak, Taman, Kercs és Kopa. E térségben minden kereskedőnek – muszlimnak és nem muszlimnak egyaránt – 4,2%-os vámot kellett fizetnie, melyet minden esetben Kaffában kellett leróni.²³ A város hatalmas bevételre tett szert a behozott és az eladott áruk után befizett vámokból, ezt tovább növelte a rabszolga-piac bevétele, melyet a krími tatárok gyakori portyáik eredményeként bőségesen elláttak „utánpótlással”.²⁴ Kaffának az 1569. évi asztraháni hadjárat idején komolyan részt kellett vállalnia az oszmán csapatok szállításában és az utánpótlási vonalak biztosításában.²⁵ Később, az 1578-ban kitört oszmán–szafavida háború idején szintén itt raktározták a hadsereg számára szükséges élelmiszert és felszerelést, s itt gyülekeztek a balkáni tartományokból az iráni frontra átvényelt csapatok is.²⁶

Hasonlóan fontos gazdasági és katonai szereppel rendelkezett Azak városa, amely nemcsak élelemmel és rabszolgával látta el az Oszmán Birodalmat, hanem a távolsági kereskedelmben és a luxuscikkek közvetítésében is komoly jelentőséggel bírt. A Porta e városon keresztül tartotta a kapcsolatot a közép-ázsiai muszlim államokkal, ráadásul számos, Asztrahán, Kazány, Kijev és Moszkva felé vezető kereskedelmi útvonal keresztezte itt egymást.²⁷

²² Halil İnalçık, *Sources and Studies on the Ottoman Black Sea. Volume I. The Customs Register of Caffa, 1487–1490.* (Sources of Oriental Languages and Literatures, 25.) Ed. By Şinasi Tekin–Gönül Alpay Tekin. Cambridge, Mass., 1995, 93.

²³ İnalçık, *i. m.*, 93.

²⁴ Öztürk, *i. m.*, 341; Fisher, *i. m.*, 580; Alan W. Fisher, *Chattel Slavery in the Ottoman Empire.* In: *A Precarious Balance: Conflict, Trade, and Diplomacy on the Russian–Ottoman Frontier.* İstanbul, 1999, 115; *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1301–1914.* Ed. By Halil İnalçık–Donald Quataert. Cambridge, 1994, 281; Dariusz Kołodziejczyk, *Slave Hunting and Slave Redemption as a Business Enterprise: the Northern Black Sea Region in the Sixteenth to Seventeenth Centuries.* *Oriente Moderno* 25/1 (2006) 151–152; Ahmed Akgündüz, *Osmanlı kanunnâmeleri ve hukûkî tahlilleri. VI. kitap. Kanunî Sultân Süleyman devri kanunnâmeleri.* İstanbul, 1993, 578.

²⁵ Kurat, *i. m.*, 51; Öztürk, *i. m.*, 84.

²⁶ *Mühimme defteri* 44, 96/168; *51 numaralı mühimme defteri*, 49/156, 50/159, 51/161.

²⁷ Alan W. Fisher, *Azov in the Sixteenth and Seventeenth Centuries.* *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 21/2 (1973) 162–164; Berindei–Venstein, *La présence*, 391.

A Fekete-tenger északi partvidékén futó szárazföldi kereskedelmi útvonalak közül ki kell emelnünk az Akkermanból induló és a Moldvai Fejedelemségen át a Balti-tenger partján fekvő Gdańskba vezető ún. moldvai utat, melyen görög, örmény, zsidó, angol és skót kereskedők közvetítésével számos keleti termék jutott el Nyugat-Európába.²⁸ Ezt a már jóval korábban is működő utat gyakran használták a törökök is: ezen közlekedtek a Porta küldöttei és a birodalom fővárosába igyekvő lengyel diplomaták, s ennek segítségével ápolta az Oszmán Birodalom kereskedelmi és diplomáciai kapcsolatait a Moszkvai Nagyfejedelemséggel, majd a cári Oroszországgal.²⁹

A fekete-tengeri térség erőforrásait a birodalom mindenáron igyekezett saját maga számára megőrizni, hiszen a főváros, Konstantinápoly és nem egy esetben az oszmán hadsereg ellátása is sokszor az itt termelt élelmiszerektől függött, ezért nemcsak a só, de a gabona, a hal, a gyapjú, a méhviasz, a bőr és a rabszolgák kivitelét is megtiltotta. A Boszporuszon és a Dardanellák erődjében rendszeresen átvizsgálták a szorosokon átkelő hajókat, hogy megakadályozzák a létfontosságú áruk csempészését.³⁰

Ahogy az oszmánok a 15. század végén és a 16. elején mindjobban kiterjesztették fennhatóságukat a Fekete-tenger északi partvidékére és kiűzték onnan ellenfeleiket, úgy egyre többször csaptak össze a lengyel–litván állam alattvalóival. A litván nagyfejedelmek, később a lengyel–litván állam uralkodói jó ideig nem voltak hajlandók szembenézni a ténnyel, hogy a partvidék elveszett a számukra, és még a 17. század elején is fenntartották igényüket erre a területre.³¹ Mivel nem volt pontosan meghatározva, hogy hol is húzódik a határ a két állam között, gyakoriak voltak a határsértések és a helyőrségek közötti

²⁸ Cernovodeanu, *i. m.*, 55.

²⁹ A Moszkvai Nagyfejedelemség, majd a cári Oroszország és az Oszmán Birodalom között összesen öt nagyobb útvonalon lehetett oda-vissza közlekedni, ám ezek közül messze a moldvai volt a legbiztonságosabb. A szultánok mindent elkövettek, hogy a birodalmat képviselő kereskedők és diplomaták a lehető legkevesebb vesződség árán tudják végrehajtani feladataikat, ezért többször utasították a moldvai vajdákat és a krími kánokat az utazók védelmére (*5 numaralı mühimme defteri*, 85/1311, 487/1314.). Másrészt az utazóknak keresztül kellett haladniuk a lengyel területeken is, ezért nagy szükség volt a lengyel uralkodó közreműködésére és jóindulatára is. Zygmunt Abrahamowicz, *Katalog dokumentów tureckich. Dokumenty do dziejów Polski i krajów osciennych w latach 1455–1672*. Warszawa, 1959, 33, 38–39, 65; *5 numaralı mühimme defteri*, 486/1313; Ahmed Akgündüz, *Osmanlı kanunnâmeleri ve hukûkî tahlilleri. II. kitap. II. Bâyezid devri kanunnâmeleri*. İstanbul, 1990, 371.

³⁰ Halil İnalçık, The Closing of the Black Sea under the Ottomans. *Archeion Pontou* 35 (1979) 75–76.

³¹ Dariusz Kołodziejczyk, Inner Lake or Frontier? The Ottoman Black Sea in the Sixteenth and Seventeenth Centuries. In: *Enjeux politiques, économiques et militaires en Mer noire (XIVe–XIXe siècles): études à la mémoire de Mihail Guboglu*. Sous la direction de Faruk Bilici–Ionel Cădea–Anca Popescu. Braïla, 2007, 128–129.

összetűzések.³² Az első ismert kozák³³ betörésre 1492-ben került sor: Mengli Giráj krími kán amiatt emelt panaszt, hogy néhány kijevei és cserkaszi ember Bender mellett rátámadt egy tatár hajóra és magával vitt tíz lovat.³⁴ Ettől kezdve a lengyel uralkodó alattvalói szinte minden évben behatoltak a kánság

³² Kołodziejczyk, *i. m.*, 133. A 17. században mind a lengyel-litván állam, mind az Oszmán Birodalom több alkalommal próbálta meghúzni a pontos határvonalat, de a gyakori külső és belső problémák következtében erre véglegesen csak 1703-ban került sor. Dariusz Kołodziejczyk, *Ottoman–Polish Diplomatic Relations (15th–18th Century). An Annotated Edition of ‘Ahdnames and Other Documents*. Leiden–Boston–Köln. 2000, 152–153, 157–158. A határok képlékenysége miatt nagyon sok problémát okozott a két állam között az, hogy a határ közelében legeltető nogáj és krími tatár pásztorok gyakran engedély nélkül, titokban a lengyel oldalra is áttérték állataikat. A Porta igyekezett ellenőrizni a pásztorokat: 1564-ben Szulejmán szultán arra utasította Devlet Giráj krími kánt és az akkermani szandzsákbéget, hogy akadályozzák meg a titkos legeltetéseket, és a határ közelében legeltető pásztorokat a két állam biztosainak jelenlétében írják össze. *Katalog dokumentów tureckich*, 175; *5 numaralı mühimme defteri*, 31/77. A „titkos” legeltetéseken túl visszatérő probléma volt, hogy mind a lengyelek, mind a törökök és a tatárok folyamatosan zaklatták a határ két oldalán legeltető pásztorokat. A kérdést sohasem sikerült megnyugtatóan rendezni, ugyanis egyik fél sem rendelkezett annyi erővel, hogy az itt élő kozákokat és tatárokat visszafogja. Az oszmán kormányzat igyekezett a saját területén élő pásztorokat megvédeni: erre kiváló példa, hogy Bender környékén, a Dnyeszter túlsajátján a nyájak védelmében egy őrfalut hoztak létre. *5 numaralı mühimme defteri*, 571/1579.

³³ Annak ellenére, hogy a kozák vagy kazak kifejezés egyáltalán nem volt ismeretlen a török világban, a 16. század első felében az oszmán források csak ritkán használják ezt a szót a lengyel-litván államból érkezett portyázókra. A kazak kifejezés legelőször a 13. század végén jelent meg egy arab–kipcsak török szövegben, ahol csavargót, nincstelent, földönfutót (*Landstreicher*) jelent. Martijn Theodoor Houtsma, *Ein türkisch-arabisches Glossar. Nach der Leidener Handschrift*. Leiden, 1894, 86. Ez a fogalom azonban jóval szélesebb jelentéstartalommal bírt. Kezdetben a senkihez nem tartozó, gazdáit folyamatosan váltogató, a hűséget színlelő, rabló emberre használták. Később már olyan emberek csoportját jelentette, akik otthagyták a kán szolgálatát, és kiszakadtak abból a közösségből, amelyben addig éltek. A 15–16. század folyamán a kazak szóból „népnév” lett. Közép-Ázsiában így nevezték azt a három törzset, amely kivált az őzbek törzsszövetségből. Wilhelm Barthold [–György Hazai], Kazak. In: *The Encyclopaedia of Islam*. IV. Leiden, 1978, 848. A steppei nomád világban nem egyedülálló, hogy egy nagyobb törzsszövetségből vagy birodalomból kivált csoportot később lázadónak nevezzenek. A kazak kifejezést érdemes párhuzamba állítani három másik, hasonló jelentésű, török eredetű névvel, az avarral, a bolgárral és a kovárral, melyekben az a közös, hogy a „nem engedelmeskedő”, „lázadó” jelentésű török népnevek közé tartoznak. Az avar név az *aba->ava* ‘vonakodik, ellenszegül’ igére vezethető vissza. A bolgár a *bulgamak* ‘összekeveredni, felkavarni, lázadást szítani’ igéből eredeztethető. A kovár név alapja pedig *qopmak* ‘felkel, fellázad’ ige. Németh Gyula, *A honfoglaló magyarság kialakulása*. Budapest, 1991, 125, 130. A kazak kifejezés jelentése később kibővült a portyázóval és a lázadóval is. Omeljan Pritsak, İlk Türk-Ukrayna ittifakı (1648). *İlmî Araştırmalar* 7 (1999) 256. Az oszmán források a kozák portyázókat kezdetben lengyel katonaként (*Leh askerleri*), lengyel emberekként (*Leh taifesi*) vagy egyszerűen rablókként, tolvajként (*haramzade, hirsiz*) emlegették. Veinstein, *Early Ottoman Appellations*, 34. Később a zaporozsjei kozákokat *Özü* vagy *Leh kazağı*, a doniakat pedig *Ten* vagy *Ton kazağı*ként emlegették a török írásos emlékek.

³⁴ Nabih kozakiv na Očakiv 1545 r. Podav Jevgen Barvinskij. *Zapiski Naukovoho Tovaristva imeni Ševčenka* 18 (1897) 1.

vagy a birodalom területére. A kozákok részben a gazdag zsákmány, részben a korábbi tatár betörések megtorlása miatt indították portyáikat. 1545-ben jelentősebb akcióra került sor: Mehmed szilisztrei szandzsákbég és az özüi kádi jelentése szerint Braclavból és Cserkasziból 32 hajóval egy csapat kozák lehajózott a Dnyeperen és szeptember 20-án éjjel megtámadta Özü. Erről a támadásról nemcsak Szulejmán szultán „panaszlevele” maradt fent, hanem a kozákok által okozott károkat felsoroló, I. Zsigmond lengyel királynak (1506–1548) küldött jegyzőkönyv is.³⁵ Eszerint a kozákok 96 lovat és kb. 60 embert – muszlimokat és keresztényeket vegyesen – raboltak el. Később nagy részüket váltságdíj ellenében szabadon engedték.³⁶

Jóllehet az ilyen összecsapások mindennaposak voltak a határ mindkét oldalán, a zaporozsjei kozákok részéről egészen 1556-ig, egy volhíniai földbirtokos, Dimitry Wiśniowiecki felbukkanásáig nem érte komolyabb kihívás az Oszmán Birodalom fekete-tengeri helyőrségeit. Wiśniowiecki az 1540-es évektől kezdve vett részt a tatárok elleni küzdelemben és a határvédelemben, egy idő után azonban nem elégedett meg azzal, hogy csupán védekezzék. Az 1550-es évek elején új tervet dolgozott ki a gyakori tatár betörések megállítására, amihez szövetségeseket keresett: 1553-ban az Oszmán Birodalmat kívánta megnyerni a krími tatárok ellen, 1554-ben pedig a lengyel udvarhoz fordult, de I. Zsigmond túl merésznek találta Wiśniowiecki terveit – nem akart összetűzésbe kerülni a Krími Kánsággal, mivel a tatár állam elvben a Litván Nagyfejedelemség szövetségese volt Moszkva ellen.³⁷ Mivel a lengyel–török tatárellelenez összefogás terve nem vált be, Wiśniowiecki 1556-ban Moszkvába utazott, ahol IV. Iván cár (1547–1584) hozzájárulását kérte egy krími tatárok elleni akcióhoz. Az orosz kormányzat hamarosan beleegyezését adta az elgondoláshoz, és Wiśniowiecki 1556 nyarán a lengyel–litván állam fennhatósága alatt álló Kanyeből és Cserkasziból összeszedett katonákból, valamint a cár alattvalóiból, a putyivli kozákokból álló haddal megindult a Dnyeper mentén a Krím felé. Júniusban megtámadták Özü és Iszlám Kirmánt, de az akció ekkor még nem sok sikert hozott:³⁸ a tatárok ez utóbbi várba zárkóztak, így a kozákok csak néhány lovat tudtak zsákmányolni.³⁹ 1556 szeptemberében Wiśniowiecki újból visszatért, elfoglalta Tomanovka és Hortyica szigetét, majd megtámadta és felprédálta Iszlám Kirmán erődjét.⁴⁰ A krími kán, I. Devlet Giráj (1551–1577) több alkalommal is kísérletet tett a Dnyeper alsó folyásánál fekvő kozák erődök elpusztítására. Mivel nem járt sikerrel, Szulejmán szultántól kért

³⁵ Nabih kozakiv na Očakiv 1545 r., 15–17; *Katalog dokumentów tureckich*, 92–93.

³⁶ *Katalog dokumentów tureckich*, 92.

³⁷ Mikhailo Hrushevsky, *History of Ukraine-Rus'. Volume Seven. The Cossak Age to 1625*. Ed. by Frank E. Sysyn. Edmonton–Toronto, 1999, 89–90.

³⁸ Lemercier-Quelquejay, *i. m.*, 266.

³⁹ Hrushevsky, *i. m.*, 91.

⁴⁰ Lemercier-Quelquejay, *i. m.*, 267.

segítséget, aki azonban nem kívánta a két állam közt fennálló békét megbontani: minthogy a kozákok tábora lengyel területen helyezkedett el, a lengyel uralkodót próbálta meg rábírní arra, hogy számolja fel az erősségeket.⁴¹ Ezt követően Devlet Giráj megkísérelte maga mellé állítani Wiśniowieckit: kövéteivel ajándékot küldött neki, és felajánlotta, hogy tisztességes javadalmazás fejében szolgálatába fogadja, ám ő elutasította a kán javaslatát.⁴² 1557 végén azután a kán egy tatárokból, janicsárokból és moldvai segédcsoportokból álló sereggel sikeresen megostromolta Hortycán a kozákok rejtékhelyét és kiűzte őket onnan.⁴³ A következő évben Wiśniowiecki új hadjárat szervezésébe fogott: a Volgán keresztül eljutott Asztrahánba és a cserkeszek földjére, katonákat toborzott, ősszel pedig megtámadta Or Kapiszit, a Krím félsziget bejáratát.⁴⁴

1559 februárjában IV. Iván ösztönzésére egyszerre két expedíció is indult az Oszmán Birodalom és a Krími Kánság ellen: az egyik Danilo Adašev vezetésével a Dnyeper mentén Özü, a másik Wiśniowiecki parancsnoksága alatt Azak ellen. A hadjárat legfőbb célja ez utóbbi bevétele volt, hiszen innen az oroszok könnyen kijuthattak a Fekete-tengerre, ellenőrzésük alá vonhatták a Kaukázus északi előterét és a Közép-Ázsia felé vezető útvonalakat. Az oszmán helyőrség Wiśniowiecki első támadását könnyedén visszaverte, és felkészült a következő erőpróbára. Mivel az orosz–kozák csapatok a birodalom határai ellen egyszerre két fontos ponton indítottak támadást, a védelem is ehhez a helyzethez alkalmazkodott. Az azaki erőd védelme és ellátása a helyőrség katonáin túl a Kaffai szandzsák és a krími kán csapataira hárult. A szükséges felszerelést és élelmiszert a Porta hajókkal, Kaffán keresztül juttatta el az itt harcoló csapatokhoz.⁴⁵ A másik fronton Özü mellett még két helyőrség, Bender és Iszlám Kirmán volt kitéve a kozákok pusztításainak. Az utóbbi három vár védelme és megerősítése, a károk kijavítása a környező szandzsákok és a két román vajdaság feladata volt. Moldva és Havasalföld a segédcsoportokon túl a védősereg ellátásához szükséges élelmet, a várakban keletkezett károk kijavításához szükséges anyagokat és felszerelést is biztosította.⁴⁶ A fegyveres védelem megszervezésével a Porta a szilisztrei szandzsákbéget, Szinán pasát bízta meg.⁴⁷ Az ő parancsnoksága alá vonták össze a következő szandzsákok: Szilisztre, Vulcsitrin (Vucsitrn), Szaloniki (Thessaloniki), Inebahti (Lepanto), Vidin, Iszkenderije (Shkodër), Aladzshahiszár (Krusevac), Csirmen (Orménion), valamint a két román vajdaság csapatait.⁴⁸

⁴¹ *Katalog dokumentów tureckich*, 157.

⁴² Hrushevsky, *i. m.*, 93.

⁴³ Lemerrier-Quelquejay, *i. m.*, 267.

⁴⁴ *Uo.*

⁴⁵ *3 numaralı mühimme defteri (966–968/1558–1560) <Tipkibasım>*. Ankara, 1993, 33/79, 105/266, 194/543, 424/1266.

⁴⁶ *I. m.*, 41/102, 142/374, 150/404, 151/405, 319/935, 320/936.

⁴⁷ *I. m.*, 354/1047.

⁴⁸ *I. m.*, 355/1049, 356/1050.

A több hullámban lezajló kozák támadássorozatot a Porta elsősorban a gyors mozgósításnak, valamint a Fekete-tenger északi partján fekvő várak és a birodalom három vazallusa között meglévő szoros együttműködésnek köszönhetően tudta visszaverni. Nagyon fontos volt, hogy a tengeri szállítást semmi sem akadályozta, így a Porta mindvégig el tudta látni a veszélyeztetett helyőrségeket élelemmel és felszereléssel. Ez a hadjárat több szempontból is különbözött a korábbi kozák támadásoktól: egyfelől az előző akcióktól eltérően jóval szervezettebb volt, másfelől pedig teljesen más célok elérése végett indult meg. Dimitry Wiśniowiecki a gyakori tatár betörések megállítására és egy tatárellenes koalíció létrehozására törekedett. Kezdetben az Oszmán Birodalommal és a lengyel–litván állammal kötött szövetség keretén belül kívánta a Krími Kánságot térdre kényszeríteni. E terv azonban nem valósulhatott meg, mivel sem a Portának, sem a lengyel–litván államnak nem állt érdekében a kánság meggyengítése. Wiśniowiecki nem adta fel elképzeléseit, hanem új szövetséges után nézett, s választása a kánság másik szomszédjára, az Orosz Cárságra esett. IV. Iván szolgálatába fogadta Wiśniowieckit, aki ettől kezdve nem teljesen a saját elképzelései szerint dolgozott tovább, hiszen az orosz kormányzat szándékai több ponton is eltértek az ő terveitől: a cár elsősorban a Fekete-tengerre kívánt kijutni, s ehhez használta fel Wiśniowieckit is. A kozákok korábbi akciói, amelyeket leginkább a zsákmányszerzés motivált, alapvetően nem ásták alá az Oszmán Birodalom uralmát a térségben, s önmagukban kevés kockázatot hordoztak. Az oszmánok szemszögéből az igazi veszélyt az jelentette, hogy a kozákok most egy tehetséges vezető irányításával, egy ellenséges ország befolyása alatt, szervezetten rontanak rá területeire.

A 16. század második felében a zaporozsjei kozákok több alkalommal is betörték a birodalomba és a Krími Kánságba, de ezeket az akciókat a fekete-tengeri helyőrségek viszonylag könnyen elhárították. 1583-ban például Akkermant és Özü-t érte támadás. A Porta ebben az esetben is úgy reagált, ahogy korábban az 1558–1560-as támadássorozatra: két csapatot indított a veszélyeztetett térség felé. Az egyik a ruméliai beglerbég, Dzsáfer pasa vezetésével a szárazföldön vonult Konstantinápolyból Akkerman és Özü felé. A másikat, a fegyverekkel és a felszerelés java részével, hajókon szállították a két erődbe.⁴⁹ A környező szandzsákokból és várakból minden nélkülözhető fegyverforgató embert kivezényeltek a kozákok ellen.⁵⁰ Dzsáfer pasa seregének ellátását gondosan megszervezték: Konstantinápolytól egészen Szilisztréig a helyi kádíknak biztosítaniuk kellett, hogy a harcba igyekvő katonák élelemben és felszerelésben ne szenvedjenek hiányt.⁵¹ A moldvai vajda is fontos feladatot

⁴⁹ 51 numaralı mühimme defteri, 38/121, 39/126.

⁵⁰ I. m., 36/115, 40/128.

⁵¹ I. m., 38/123.

kapott: csapataival részt kellett vennie Akkerman és Özü védelmében, majd a harcok után neki kellett rendbe hoznia a leromlott állapotban lévő várakat.⁵²

Összességében a 16. század második felében végrehajtott betörések messze nem okoztak annyi problémát a birodalom számára, mint a század közepén. Ebben nagy szerepe volt annak, hogy a lengyel uralkodó, Báthory István (1576–1586) több ezer zaporozsjei kozákot fogadott zsoldjába, s az újonnan szervezett had tagjainak – fővesztés terhe mellett – megtiltotta, hogy betörjenek az Oszmán Birodalom területére.

A 16. század végén és a 17. század első felében azonban jelentős változások következtek be a fekete-tengeri határvidéken, s ezek új kihívások elé állították a Portát és a helyi török erőket. A kozák támadások az 1580-as évek végétől ismét felélénkültek, az általuk okozott károk pedig mind nagyobbak lettek. Megfékezésükre az oszmán vezetés számtalan intézkedést hozott: csapatokat vont össze, és 1589. október 11-én külön folyami flottát és kapitányságot állított fel az Al-Dunán a kulcsfontosságú Duna–Fekete-tenger hajózási útvonal védelmére. A tizenöt éves háború előtti években időnként fél Rumélia erőit riadóztatta a betörő kozákok ellen.⁵³

Másfelől megváltozott a lengyel külpolitika iránya is: a korábbi évtizedekben viszonylag kiegyensúlyozott oszmán–lengyel kapcsolatok a lengyel–litván hatalom déli terjeszkedése miatt megromlottak. Ezzel párhuzamosan a századfordulón a zaporozsjei kozákok újra mozgásba lendültek, rendszeresen támadták a Porta vazallusait és a határ közelében fekvő helyőrségeket. Az eddigiekhez képest a legnagyobb különbséget az jelentette, hogy nemcsak a szárazföldön, hanem a tengeren is folyamatosan nyomás alatt tartották a partvidék városait: 1604-ben és 1606-ban Várna, 1612-ben Kaffa, 1614-ben Szinop, 1615-ben Konstantinápoly egyik külvárosa, 1621-ben Miszivri (Neszebar) esett a támadások áldozatául.

A kozákok apró evezős hajóikkal, a sajkákkal tetemes előnyre tettek szert az oszmán flottával szemben, amely ekkor még csak jóval nagyobb és lassabb hajókkal rendelkezett. A kisméretű sajkák 40–50 ember szállítására voltak alkalmasak, s rövid idő alatt hosszú utak megtételére is képesek voltak. Gyorsaságuk pedig lehetővé tette, hogy a feltűnő török hajók elől elmeneküljenek.⁵⁴ Szembetűnő, hogy a kozákok a zsákmányszerző körutakat nemegyszer alaposan megszervezték: többször is előfordult, hogy a portyázókat a helyi lakosok

⁵² *I. m.*, 38/120, 58/180.

⁵³ Fodor Pál, *Vállakozásra kényszerítve. Az oszmán pénzügyigazgatás és hatalmi elit változásai a 16–17. század fordulóján*. (História könyvtár. Monográfiák, 21.) Budapest, 2006, 47.

⁵⁴ Victor Ostapchuk, *An Ottoman Ġazānāme on Halil Paşa's Naval Campaign against the Cossacks*. *Harvard Ukrainian Studies* 19 (1990) 492–494; Kâtib Çelebi, *Tuhfetü'l kibar fi esfari'l bihar*. Haz. Orhan Şaik Gökyay. İstanbul, 1973, 156.

vagy egy-egy muszlim renegát kalauzolta.⁵⁵ Alaposan kihasználták a part menti terep adottságait: nem egyszer a nádasokban húzódtak meg, ami nemcsak kiváló rejtekhelyet nyújtott nekik, hanem élelemmel is ellátta őket.⁵⁶

Az 1614. évi betörés után, amikor a zaporozsjei kozákok kifosztották Szinopot és az oszmán flotta csak nagy nehézségek árán tudta szétverni az ellenséges hajóhadat, a Portán felismerték, hogy az eddigi eszközökkel nem képesek megakadályozni az állandó fosztogatásokat. Ennek következtében számos változtatást léptettek életbe.⁵⁷ Először is átszervezték a fekete-tengeri határvidék védelmét: a támadások nyomán az Özüi szandzsákat vilájjé alakították át. Az új tartomány a 17. század első felében 6 szandzsákból – a Szilisztreiből, a Csirmeniből, a Nigboluiból (Nikápoly), a Vidiniből, a Kirk Kiliszeiből és a Vizeiből – állt.⁵⁸ Az özüi beglerbégre jókora felelősség hárult, mivel a zaporozsjei kozákok a Dnyeperen lehajózva éppen székvárosánál jutottak ki a tengerre. Másfelől az oszmánok hozzákezdtek a stratégiailag fontos várak és folyami átkelők megerősítéséhez, illetve új erősségeket is emeltek a veszélyeztetett pontokon. 1614-ben a ruméliai beglerbég, Ahmed pasa parancsba adta, hogy a Bug mindkét partjára egy-egy várat építsenek.⁵⁹ 1618-ban Özüből nem messze a Dnyeper egyik átkelőjénél, Dogan Geccsidinél Iszkender pasa vezetésével új erődítés építésébe fogtak.⁶⁰ Mivel azonban az Oszmán Birodalmat jobban lekötötte a Duna vidékének védelme, az építkezés nem fejeződött be, s csak néhány évvel később folytatódott, miután Mehmed Giráj és Sáhín Giráj vezetésével a krími tatárok a zaporozsjei kozákokkal szövetségben 1624-ben fellázadtak a birodalom ellen.

További újítás volt, hogy a oszmán flottában a hagyományos, a kozák hajóknál jóval nagyobb és lassabb hadihajók mellett rendszeresítették a kozák sajkákat. Átvették a kozák harcmodor több elemét, és így nagyobb eséllyel vehették fel a küzdelmet.

A hat szandzsák és a két román fejedelemség erőforrásai felett az özüi beglerbég rendelkezett: a védekezéshez szükséges katonákat jobbára a Csirmeni, a Vidini, a Szilisztrei és a Nigbolui szandzsákból vezényelték át, az élelmet, az építőanyagokat, a szerszámokat, a mestereket és a munkásokat pedig a vajdaságok biztosították.⁶¹ Az Özüi vilájjat szerepe a Fekete-tenger vidékének védel-

⁵⁵ Naîmâ Mustafa Efendi, *Târih-i Na'îmâ (Ravzatü'l hüseyin fî hulâsati ahhâri'l hâfikayn)*. III. Haz. Mehmet İpsirli. Ankara, 2007, 409; Kâtib Çelebi, *i. m.*, 157.

⁵⁶ Gemil, *i. m.*, 185; Berindei, *La Porte ottomane*, 287.

⁵⁷ Berindei, *i. m.*, 281.

⁵⁸ İ. Metin Kunt, *Sancaktan eyâlete. 1550–1650 arasında Osmanlı ümerası ve il idaresi*. İstanbul 1978, 186.

⁵⁹ *Târih-i Na'îmâ*, III. 40.

⁶⁰ Berindei, *i. m.*, 286–287. Ezt az építkezést nem mindenki nézte jó szemmel, a Portának meg kellett nyugtatnia a lengyeleket, hogy semmilyen káruk nem származik belőle. *Katalog dokumentów tureckich*, 243.

⁶¹ 83 numaralı mühimme defteri, 1/1, 2/4, 14/25, 49/92, 65/102.

mében az 1630-as években még hangsúlyosabbá vált, mivel a kozák támadások intenzívebbekké lettek. A legkritikusabbnak az 1637–1642 közötti időszak tekinthető, amikor a doni és a zaporozsjei kozákok elfoglalták Azak erődjét, s így könnyen kijuthattak a Fekete-tengerre. Az új helyzetben felértékelődött az Azovi- és a Fekete-tengert elválasztó Kercsi-szoros szerepe, ezért az oszmánok hozzákezdtek az itteni várak fejlesztéséhez is.⁶²

A 17. század első felében az északi partvidék helyőrségei és a vazallusok együttes ereje már kevésnek bizonyult ahhoz, hogy a támadásokat visszaverje. Ezek a nagyobb betörések már csak azért is veszélyesek voltak a birodalomra nézve, mert nemegyszer akkor következtek be, amikor az oszmán haderő nagy része máshol, rendszerint Iránban, Irakban vagy a Földközi-tengeren volt lekötve. Több esetben például a Földközi-tengerről kellett hajókat átirányítani ide.⁶³ A hadjáratokban részt vevő katonákat rendszerint a Balkán-félszigetről, főleg a Ruméliai vilájetből csoportosították át, de többször a Boszniai és a Budai vilájetből is kértek embereket, hajókat, csónakot és más felszerelést.⁶⁴

A kozákok alaposan kihasználták azt a közel öt évet, amíg Azakot a kezükben tartották: többször megtámadták az északi és a déli partvidék városait. Mivel ebben az időszakban az oszmán hadsereg nagy része Irakban volt lekötve, az ellencsapás előkészítése több hónapig tartott. Minthogy a stratégiai fontosságú vár visszaszerzése nem sikerült elsőre, a Porta kénytelen volt több hadjáratot is indítani. Ezekben az akciókban a korábbi évtizedekben kialakult gyakorlatnak megfelelően az oszmán flottán kívül a Ruméliai és az Özüi vilájet katonái is részt vettek a két román vajdaság és a Krími Kánság csapataival együtt.⁶⁵ 1641 tavaszán az özüi beglerbéget, Hüszejn pasát és a flotta parancsnokát, Szijávus pasát bízták meg egy újabb hadjárat szervezésével. A katonákat és a szükséges felszerelést Konstantinápolyban gyűjtötték össze, majd hajókon Kaffába szállították, ahol a csapatokat partra tették, míg az ágyúkat és a lőszert vizen szállították tovább.⁶⁶ A 140 napig tartó ostrom azonban nem hozott eredményt, Azakot csak a következő évben tudták visszafoglalni.

Nemcsak a folyamatos portyázás, de a vazallusok harcaiba való kozák beavatkozás is komoly veszélyeket rejtett. Dimitry Wiśniowiecki hadjáratai után több határvidéki lengyel nemes fogadott fel kozákokat saját tervei megvalósításához. Jan Świerczowski 1574-ben, Samuel Korecki pedig 1615-ben saját hatalmi ambícióitól fűtve, kozák csapatok támogatásával hatolt be a Moldvai

⁶² Finkel–Ostapchuk, *i. m.*, 152; Ostapchuk, *Five Documents*, 51.

⁶³ *Târih-i Na'îmâ*, III. 670–671.

⁶⁴ BOA İbnülemin Tasnifi Askeriye, göm. 2313. v. 1–4; BOA Bâb-ı Asaî Divan-ı Hümayûn Kalemî [a továbbiakban BOA A.DVN] dos. 26. v. 55; *Topçular kâtibi 'Abdülkâdir (Kadri) Efendi tarihi*. II. Haz. Ziya Yılmaz. Ankara, 2003, 803–804, 991–993; Ostapchuk, *Five Documents*, 54.

⁶⁵ *Topçular kâtibi*, II. 1117, 1139.

⁶⁶ *Topçular kâtibi*, II. 1150–1152.

Fejedelemségbe.⁶⁷ A zaporozsjei kozákok szolgálatait azonban nemcsak a lengyel nemesek, hanem gyakran maguk a krími tatárok is igénybe vették. Dzsánibek Giráj kán és rokonai, Sáhín és Mehmed Giráj között már több éve dúlt a harc, amikor 1624-ben a két testvér – a krími tatár nemzetségek között nem találván támogatásra – a zaporozsjei kozákoktól kért segítségért. E fordulat persze nem volt teljesen váratlan, hiszen a Krími Kánságban az uralkodó Giráj-dinasztia tagjai közötti konfliktusok során a vesztesre álló fél gyakran keresett külső támogatást a Portán, Moszkvában vagy esetleg a cserkesz törzseknél.⁶⁸ Ám ez volt az első olyan alkalom, amikor a krími tatárok a birodalom ellenségeivel, egy másik, ellenséges ország alattvalóival karöltve az Oszmán Birodalom ellen fordultak.

A szövetségről ugyan nem maradt fent írásos dokumentum, az első közös akcióra azonban hamar, 1624 márciusában sor került.⁶⁹ A Porta ugyan megpróbált kiegyezni a két testvérrel, de a tárgyalások sikertelenek maradtak. Sáhín Giráj III. Zsigmond lengyel királytól (1587–1632) kért kozákokat és puskásokat, a szokásos évi ajándék helyett pedig lőporra és ólomra tartott igényt.⁷⁰ A király habozott, mivel a Köztársaság seregeinek nagy része északon hadakozott a svédek ellen, s egy ilyen szövetség minden előnyével együtt is számtalan veszélyt hordozott magában, III. Zsigmond pedig nem kívánta kivívni a Porta haragját. Sáhín Giráj ekkor merész lépésre szánta el magát: személyesen kereste fel a zaporozsjei kozákokat, s felvázolta egy jövőbeli közös oszmánellenes akció tervét.⁷¹ A szerződés megkötése után 1625-ben külön indult meg a két szövetséges: Sáhín és Mehmed Giráj „régí” ellenfelük, a budzsaki tatárok vezére, Kantemir mirza ellen vonult, a kozákok pedig két, a korábbiaknál nagyobb flottával megtámadták a fekete-tengeri partvidék városait. A kialakult helyzet azért jelentett nagy veszélyt az Oszmán Birodalomra nézve, mert a krími tatár–zaporozsjei kozák szövetség hatalmas rést ütött az amúgy is nehezen védhető északi határon. A Porta elvesztette befolyását korábbi vazallusa felett, így most már nemcsak a kozákokkal kellett megküzdenie, hanem egyúttal megnyugtató módon rendeznie kellett a Krími Kánságban kialakult helyzetet is. Mivel a zaporozsjei kozákok alapvetően a lengyel–litván állam hűbéresei voltak, a tatár–kozák szövetség magában hordozta annak a veszélyét is, hogy a lengyelek tartós befolyásra tesznek szert a kánságban, s akár még a Porta ellen is fel tudják használni. Természetesen a lengyelek is tisztában vol-

⁶⁷ Berindei, *i. m.*, 280; D. I. Evarnickij, *Istorija zaporožskih „kozakov”*. Kiiv, 1990, 30–31.

⁶⁸ Özalp Gökbilgin, *1532–1577 yılları arasında Kırım Hanlığı'nın siyasi durumu*. Ankara, 1973, 10–11; Carl Max Kortepeter, Gāzī Girāy II, Khan of the Crimea and Ottoman Policy in Eastern Europe and the Caucasus, 1588–1594. *The Slavonic Review* 44/102 (1966) 144–145.

⁶⁹ Ostapchuk, *The Ottoman Black Sea*, 68–70; Bohdan Baranowski, Geneza sojuszu kozacko-tatarskiego z 1648 r. *Przegląd Historyczny* 37 (1948) 276–280.

⁷⁰ Ostapchuk, *The Ottoman Black Sea*, 86.

⁷¹ *I. m.*, 89.

tak azzal, hogy ez a szövetség kétélű, hiszen könnyen a Rzeczpospolita ellen fordulhat.⁷²

Végül 1628-ban, több hónapos előkészület után a Porta felül tudott kerekedni a krízisen, és visszahelyezte a kánság élére saját pártfogoltját. Az eset azonban nem múlt el nyomtalanul a kánság életében: néhány évvel később, 1632-ben, amikor a lengyel–litván állam és a Krími Kánság rendezte korábbi nézeteltéréseit, a kán, Dzsánibeg Giráj a lengyel királytól, IV. Ulászlótól puszták kozákokat kért saját tervei megvalósításához.⁷³

A fentieket a következőkben összegezhjük. Az Oszmán Birodalom fekete-tengeri terjeszkedésével párhuzamosan megindult a 15. század végén kialakulóban lévő, döntően szláv eredetű „ukrajnai” kozákok támadása az oszmán birtokok és a birodalom vazallusai ellen. A 16. század első felében a kozák akciók elsődleges célja a zsákmányszerzés volt, s bár sok problémát okoztak az Oszmán Birodalomnak, érdemben nem veszélyeztették annak pozícióit a térségben. 1558–1560 között azonban a kozák akciók háttérét egy új hatalom, a cári Oroszország agresszív, déli irányú terjeszkedő politikája alkotta. A támadássorozatot az oszmán helyőrségek együttműködésének következtében a Porta sikerrel ki tudta védeni. Nagy szerepe volt ebben annak, hogy míg a kozák–oroszl csapatok elsősorban a szárazföldön léptek akcióba, addig a Porta a Fekete-tengeren keresztül zavartalanul el tudta látni élelemmel, fegyverrel és katonákkal a legveszélyeztetettebb helyőrségeket. A 16. század végén és a 17. század elején a megváltozott lengyel külpolitikának köszönhetően a kozákok újra támadásba lendültek – immár nemcsak a szárazföldön, hanem a tengeren is. A Fekete-tenger északi partján elhelyezkedő helyőrségek önmagukban már képtelenek voltak kivédeni a betöréseket, ezért a Porta az Özüi vilájetet létrehozva átszervezte a határvédelmet, s a flottánál rendszeresítette a kozák sájkákat. Az 1624–1628 közötti zaporozsjei kozák–krími tatár szövetség komoly, hosszú távú következményekkel járó politikai válságot eredményezett, melyet az oszmánok csak nehezen tudtak elhárítani. Hasonlóan nagy gondokat okoztak a kozákok Azak időleges elfoglalásával is.

⁷² *I. m.*, 120.

⁷³ Baranowski, *i. m.*, 280–281.

Campaigns of the Zaporozhian Cossacks against the Ottoman Empire between 1492 and 1642

Gáspár KATKÓ

As the Ottoman Empire extended its authority over the northern Black Sea coast at the end of the 15th and the beginning of the 16th century, it gradually came into clash with the subjects of the Grand Duchy of Lithuania, later the Polish–Lithuanian Commonwealth. Parallely to the Ottoman expansion, the Ukrainian Cossackdom, which was formed, decisively of Slavic origin, at the end of the 15th century, started to plunder the Ottoman and Crimean lands. In the first half of the 16th century, the primary motivation of the Cossack raids was booty and vengeance. Although the Polish subjects caused many problems to the Empire with their attacks, they did not mean a serious danger to its position in the region.

In the middle of the 16th century, a “qualitative” change took place in the Cossack actions, which was due to the internal transformation of the Cossackdom in Ukraine and much less a result of external influences: between 1558 and 1560, the aggressive and offensive policy of a new regional power, the Russian Tsardom, was behind the Cossack attacks. The Porte could ward off this series of assaults through a cooperation of the garrisons on the northern coast of the Black Sea. One of the reasons of the success was probably that the Russian and Cossack troops attacked the Ottoman fortifications by land, thus the Porte could supply the endangered garrisons with soldiers, equipment and provisions by sea.

Although the Cossack forays against the Ottoman borderland continued in the second half of 16th century, these could not cause as many problems as those in the middle of the century. The relative scarcity of the actions were due partly to the fact that the Polish ruler, István Báthory took thousands of Zaporozhian Cossacks into his service for regular payment. In exchange, he prohibited the soldiers of the newly organised army from raiding Ottoman territories.

At the turn of the 16th and 17th centuries, many changes occurred on the Polish–Ottoman borderland. Compared to previous incursions, the attacks of Cossacks in the 1610s and 1620s had a higher intensity and were better organised. This was motivated by the fundamental changes in the Polish foreign policy towards the Ottoman Empire: the Polish–Ottoman relations, rather calm in the previous decades, seriously deteriorated due to the Commonwealth’s expansion towards the South. In the conflicts of these two states, the Zaporozhian Cossack army played a great role: they carried on their attacks against the Empire not only by land, but also by sea.

The Ottoman government had a hard time finding a solution how to stop the Cossacks. The Black Sea garrisons were not able to prevent the incursions by themselves any more. Thus the Porte introduced many innovations in the

defence of the northern border. First of all, besides the huge and relatively slower ships the Cossack shaykas were also brought into service. The Ottomans adopted many elements of the Cossack tactics, so that the Ottoman army and fleet had better chances to joining battle with them. Secondly, the region's border defense was reorganised: Özü, formerly a *sancak* center situated in the Dnieper's delta, was transformed into a center of a *vilayet*. Since the 1620s, the new *beylerbeyi* had the important task and duty to protect the Black Sea basin. Thirdly, the Porte organised imperial campaigns against the Don and the Zaporozhian Cossacks, and carried out many military actions against them under the leadership of the fleet commander.

In the second half of 16th century, the Cossacks of Zaporozh'e, in cooperation with the Crimean Tatars, had participated in many actions; the alliance between the Zaporozhians and the Crimean Tatars between 1624 and 1628 brought about a crisis at the Porte. Although the members of the Giray dynasty, constantly fighting each other, often sought alliance and support at the Porte, among the Circassian tribes or in Moscow against their enemies inside the clan, it was the first occasion that the Crimean Tatars made an alliance with the enemy of the Empire against the Ottomans. After a long preparation, the Porte could triumph over them in 1628 and put its protégé, Canibek Giray, on the throne of the Khanate.

Szabó András Péter Egy elveszett dzsámi: a „borosjenői mecset”

Az oszmán építészetnek igen kevés magyarországi emléke maradt fenn a 20. századig. A műemlékvédelem által korán felfedezett borosjenői mecset közéjük tartozott, a második világháború után mégis eltűnt a föld színéről. Jelen tanulmányban ennek a rendhagyó sorsú épületnek kívánunk emléket állítani.

A 16–17. századi forrásokban gyakran egyszerűen Jenő néven említett Zaránd megyei Borosjenő (ma: Ineu, Románia) 1566-ban mint Losonczi Istvánné birtoka és a királysági Gyula mellékvára került oszmán kézre, majd a tizenöt éves háború idején, 1595. október 22-én Borbély György az Erdélyi Fejedelemség számára foglalta el.¹ Az erdélyi fennhatóság hosszú évtizedeiben a település a rohamosan pusztuló régió központjává, a vár pedig a fejedelemség második legerősebb végvárává nőtte ki magát. Az 1657 utáni válságidőszakban a megerősödött Oszmán Birodalom mégis igen könnyen bekebelezte a kulcsfontosságúvá vált erősséget: Borosjenőt 1658. szeptember 2-án adták fel keresztény védői szabad elvonulás fejében Köprülü Mehmed nagyvezírnek,² és a vár a hozzá csatlakozó erődített településsel hamarosan a Temesvári vilájet alternatív központja lett. 1684-ig a beglerbégek hol Temesvárott, hol Borosjenőn tartották székhelyüket, ettől kezdve pedig az oszmán történetíróknál Janova néven szereplő település lett a tartomány egyetlen igazi fővárosa.³ Az európai hatalmak összefogásával indított visszafoglaló háború azonban végül Borosjenőt is elérte. 1693. május 28–29-én Donat Johann Heißler von Heitersheim császári tábornok foglalta vissza a Habsburg Monarchia számára.⁴

¹ Losonczi Istvánnét említik 1561-ben Borosjenő vár és mezőváros birtokosaként: Márki Sándor, Arad- és Zaránd vármegye 1558–1565. *Történelmi Tár* 1895, 365–367. 1563-ban is ő a birtokos: Pettkő Béla, A tiszántúli vármegyék, várak birtokosainak feljegyzése 1563-ból. *Történelmi Tár* 1884, 391–392. Az 1566. évi oszmán foglalásról: *Török történetírók*. II. Ford. Thury József. Budapest, 1896, 389, 403. Borosjenő Gyula átadása (1566. szeptember 3.) után, a világosi várral körülbelül egy időben jutott oszmán kézre. Az 1595. évi visszafoglalásról: Márki Sándor: *Aradvármegye és Arad szabad királyi város története*. II. Arad, 1895, 23–24.

² Köprülü Mehmednek a vár feladásakor a kivonuló erdélyi őrség számára adott eredeti, magyar nyelvű menlevele: 1658. szeptember 2. „Jenő vár alatt lévő táborunkban” MOL P 664. Teleki család levéltára – Lymbus 4. cs. f. 64.

³ Fodor Pál, A temesvári vilájet a török hódoltságban. In: Uő, *A szultán és az aranyalma*. Budapest, 2001, 280–281.

⁴ *A törökök kiűzése a Körös–Maros közéről, 1686–1695*. (Forráskiadványok a Békés Megyei Levéltárból, 19.) Szerk. Szita László. Gyula, 1995, 164–165.

A fentiekből világos lehet, hogy Borosjenőn jelentős oszmán építkezésekre igazán csak a település második török hódoltsága (1658–1693) alatt kerülhetett sor, és ezek maradhattak az utókorra.⁵ Bár a korabeli településről igen kevés képi ábrázolás maradt fenn, és ezek nagy része is megbízhatatlan,⁶ egy 17. század végi térkép, illetve Szalárdi János és Evlia Cselebi leírásai eligazítanak.⁷ A korabeli Borosjenő túlnyomó része a Fehér-Körös északi partján feküdt, a vár közvetlenül a folyó mellett, a palánkkal erősített mezőváros pedig tőle északra. A várat a mezővárostól, illetve a mezővárost környezetétől a Fehér-Körös vizével megtöltött árok választotta el. Az eredeti településterülettel keletre, az ún. „Sziget”-en pedig egy folyókanyar átvágásával 1652-ben rác katonákat telepítettek le.⁸ Maga a vár külső és belső várra oszlott. A külső vár a 17. század közepén átépített trapezoid olaszbástyás erődítmény volt, amelyet egyetlen híd kötött össze a folyó déli partján található elővédművel. (Ebből a külső védelmi övből jelenleg csak a délkeleti bástya romja áll.) A belső vár pedig nem más, mint az erősség északkeleti sarkában található, ma is meglévő, két oldalról egykor széles vizesárokkal védett, négy saroktornyos reneszánsz várkastély. Maga a mecset a kastélytól délnyugatra, a külső vár területén helyezkedett el, nagyon közel az erősség kapujához. Sajnos korabeli térképünk ezt az épületet nem tünteti fel, de egy későbbi forrás a segítségünkre siet. Borosjenő 1791. évi úrbéri térképén jól látszik az északnyugat-délkeleti tájolású mecset elhelyezkedése (1. kép). A külső vár főkapuján belépő látogató először ezt az épületet pillantotta meg.

Természetesen felmerül a kérdés, hogy az Evlia leírásában említett számos borosjenői mecset közül melyikkel kellene az épületet azonosítanunk.⁹ Az osz-

⁵ A szakirodalom egyöntetűen 1658 utánra helyezi az újkorig fennmaradt mecset építését. Ld. például: Márki, *Aradvármegye*, 243; Szentkláray Jenő, *A csanád-egyházmegyei plebániák története*. I. Temesvár, 1898, 455.

⁶ Többé-kevésbé megbízhatatlan ábrázolások (oldalszámok a szakirodalom alapján): Gualdo Priorato, *Historia di Leopoldo cesare*. I. Wien, 1670, 352. oldal melletti metszet; Paul Rycaut, *Die Neu-eröffnete ottomanische Pforte*. II. Augsburg, 1694, 626.

⁷ Szalárdi János *síralmas magyar krónikája*. Kiad. Szakály Ferenc. Budapest, 1980, 319–320; Evlia Cselebi *török világutazó magyarországi utazásai 1660–1664*. Budapest, 1985², 45–47. A 17. század végi térkép: Kisari Balla György, *Törökkori várrajzok Stockholmban*. Budapest, 1996, 64, 121. Az erősség helyrajzát illetően az első katonai felmérés vonatkozó szelvénye igen kevésbé hasznos, mert nem elég nagy méretarányú, és a vár épületeit csak jelzőszerűen tünteti fel. Coll. XXV Sect. XXVIII. (1783–85).

⁸ 1652. december 23. Gyulafehérvár. II. Rákóczi György kiváltságlevele a jenei sziget lakói számára. MOL F 1. Gyulafehérvári káptalan – Libri regii 29. köt., 60–61. Kiadása: Fábán Gábor, *Arad vármegye leírása, históriai, geographiai és statistikai tekintetben. I. Históriai leírás*. Buda, 1835, 222–223.

⁹ Evlia Cselebinek a borosjenői épületekre vonatkozó adatait felsorolja: Csörtán Ferenc, *Oszmán építészet a temesvári vilájet területén*. In: *A hódoltság régészeti kutatása*. (Opuscula hungarica, 3.) Szerk. Gerelyes Ibolya–Kovács Gyöngyi. Budapest, 2002, 178–179.

1. Borosjenő mezőváros kamarai térképének részlete: a borosjenői vár. (Az egykori dzsámi a vártól délnyugatra, kereszttel jelölve.) Készítette: Paul Emswanger, 1791. október 1. Magyar Országos Levéltár S 11. Kamarai térképek No. 451. (Czikkelyné Nagy Erika felvétele)

mán történetíró szövegét figyelmesen olvasva egyértelmű, hogy ez nem lehet más, mint a Szultán Mehmed hán dzsámi, azaz a IV. Mehmedről (1648–1687) elnevezett uralkodói dzsámi, mert a vár területén ez volt az egyetlen muszlim vallási épület.¹⁰ Ráadásul Evlia azt is megjegyzi, hogy az épület egy deszkából ácsolt óratorony és egy szárazmalom szomszédságában állt, a kapu közelében, ami az egyébként is szilárd azonosítást tovább erősíti.¹¹ A dzsámit minden bizonnyal közvetlenül Borosjenő 1658. évi elfoglalása után kezdték építeni. Az oszmán uralom időszakából egyelőre nem rendelkezünk az épületről több információval. Adataink csak a visszafoglalás után szaporodnak meg.

Érdekes Borosjenő és környéke 18. századi történetére néhány szóval kitérnünk, mivel ez teszi érthetővé a dzsámi sorsát is. A mezővárosban 1693

¹⁰ A mecset azonosításában nyújtott segítségért Sudár Balázsnak tartozom köszönettel. Csorán Ferenc (*i. m.*, 179.) a mecsetet Köprülüzáde Fazıl Ahmed pasa dzsámijával azonosítja, nyilvánvalóan tévesen.

¹¹ A várra vonatkozó teljes szövegrész: „Jánova váranak alakja: A Körös folyó partján négyszögalakú vár; kicsiny kőbástyái vannak, melyek mindegyike a Jeedsuds torlaszához hasonlít s mindegyikbe ezer ember fér el, mindegyikben van tíz darab báljemez ágú. Déli oldalra néző egy kapuja van, melynek kulcsát a várból lakó janicsár aga őrzi. Árkában a Körös folyó folyik. Kapuján belül a Mohammed szultán khán dsámija van. E dsámi tövében deszkából egy óratorony s egy lóhúzó malom van. E váron belül az Új-vár van. Csinos kis váracskája, melyben a janicsárok odáin kívül más nincs. Négy szögletén deszkatetejű, négy erős torony van, melynek falának szélessége húsz láb. E belső várnak egy nyugatra néző kapuja van. Ennek az árka is tele van folyóvízzel.” Evlia Cselebi, *i. m.*, 45.

után sokáig nem állt helyre a polgári közigazgatás, a régió vármegyéi nem kezdték el működésüket, az egykori birtokosok nem kapták vissza jószágait. Pénzügyi-gazdasági tekintetben 1709-ig Borosjenőn is az Udvari Kamara szerveként felállított Budai Kamarai Adminisztráció, majd azt követően a Magyar Kamara parancsolt, de a katonai jelenlét miatt az Udvari Haditanács szava volt a meghatározó. Amikor 1701–1702-ben létrehozták a Tisza-marosi határőrvidéket,¹² a mezőváros az Arad központú marosi főkapitányság része lett, annak legészakibb nyúlványaként.¹³ A katonai igazgatás Borosjenőn végül 1746-ban szűnt meg, ez év elején költöztették át a várban állomásozó helyőrséget Aradra.¹⁴ A katonák távozásával egyidejűleg – 1746-ban – az egykori Zaránd vármegye zarándi és borosjenői járását a frissen újjáalakult Arad vármegyéhez csatolták.¹⁵ (Borosjenő azóta is a változó kiterjedésű Arad megye részét képezi.) A Magyar Kamara mint földesúr fennhatósága azonban már a polgáriásítás előtt megszűnt. 1732. december 11-én ugyanis III. Károly király más területek mellett a borosjenői uradalmat is Rinaldo d'Estének, Modena és Reggio hercegének adományozta.¹⁶ Tíz évvel később az Este család átmenetileg elveszítette minden magyarországi birtokát. 1745-től így a borosjenői uradalom kétharmada a Péterffy család kezére jutott, egyharmada pedig a Magyar Kamara birtokában maradt. A Péterffyek 1798. évi kihalását rövid kincstári igazgatás követte, majd 1803-tól 1879-ig az Atzél-család volt a mezőváros és a környező falvak birtokosa.¹⁷

Ami a dzsámít illeti, az épület – kevés átalakítással – 1702-től 1858-ig (és talán már korábban is) Borosjenő egyetlen katolikus templomaként működött. Már 1694-ből rendelkezünk arra vonatkozó adattal, hogy a katonaság lelki gondozására megjelentek a ferencesek.¹⁸ 1702-től jelenlétük állandóvá vált, és 1746-ig, a katonai igazgatás végéig a bosnyák obszerváns ferences rendtartományból érkezett szerzetesek, illetve aradi konventuális (minorita) ferences atyák prédikáltak a vár területén álló dzsámiban.¹⁹ Az egy-egy szerzetes nem

¹² Bak Borbála, *Magyarország történeti topográfiája*. Budapest, 1997, 115; *Történelmi adattár Csanád-egyházmegye hajdانا és jelenéhez*. II. Szerk. Orthmayr Tivadar–Szentkláray Jenő. Temesvár, 1872, 197–198.

¹³ A felső-marosi határőrezred alakulatai állomásoztak Arad és Zaránd vármegyékben. A határőrvidék felosztását az 1741. évi 18. tc. rendelte el. Fábán, *i. m.*, 46–47.

¹⁴ Arad vármegye 1746. január 24-én adta ki a költöztetésre vonatkozó utasítást: Szentkláray, *i. m.*, 463; Sorbán Kornél, *Az ineui (borosjenői) róm. kath. plébánia története*. Nagyvárad, 1934, 18.

¹⁵ Kozma Pál, *Zaránd-vármegye földirati, statistikai és történeti leírása*. Kolozsvár, 1848, 6.

¹⁶ MOL A 57. Libri regii. 36. köt., 817–819. Az adomány helyi fogadtatása: *Történelmi adattár*, 201–204.

¹⁷ Szentkláray, *i. m.*, 465–466; Sorbán, *i. m.*, 58–63.

¹⁸ Sorbán, *i. m.*, 72. A katonaság nagy tömegei nem a katolikus felekezethez tartoztak: görögkeleti szerbek és románok voltak.

¹⁹ Szentkláray, *i. m.*, 469.

pusztán a katolikus felekezetű katonák káplánjaként (*Festungs-Caplan/capellanus*) szolgált, hanem egy személyben a mezőváros plébánosi teendőit is ellátta,²⁰ igaz, a szinte kizárólag román lakosságú Borosjenőn ekkor még alig éltek katolikusok. (Többek között ezzel magyarázható, hogy sokáig nem merült fel igény egy új, tágasabb templom felépítésére.) A katonaság távozásával azután egyházi téren is változás következett be: megalakult az immár világi papok által vezetett, egyházmegyei keretbe illeszkedő szabályos plébánia, amelynek Koller Pál lett első papja 1746-tól 1771-ig.²¹ A háttérben egy igazgatási átszervezés is meghúzódik: ekkor vagy röviddel ezelőtt került át Borosjenő az Egriből a Csanádi egyházmegyébe.²²

Az épületre vonatkozóan meglehetősen kevés forrás maradt fenn. Az Egri egyházmegye Zaránd vármegyei egyházainak 1733. évi összeírásában Borosjenő is szerepel.²³ A felmérést végző Bellaváry Viktor aradi minorita házfőnök a misék helyszínéről mindössze annyit említ, hogy egykor „török szentély” volt, és hogy kőből épült. A borosjenői uradalom 1742. évi kamarai összeírása is a plébánia jövedelmi viszonyaira koncentrál, a templomról csak azt tartja érdemesnek leírni, hogy eredetileg török mecsetnek épült.²⁴ A Péterffy család

²⁰ Félreértésen alapul az a Szentkláray Jenőtől származó információ, miszerint két külön pap látta volna el a katonaságot és a mezővárosi híveket, közösen használva az egykori mecset épületét. Hibásan: *Történelmi adattár*, 207–208; Szentkláray, i. m., 460; Márki, *Aradvármegye*, 727.

²¹ Sorbán, i. m., 65–73, 121–122.

²² Borosjenő korábban – elméletileg még a Határőrvidék fennállása alatt is – egyházigazgatási tekintetben egy középkori eredetű enklávé, az Egri egyházmegyéhez tartozó pankotai főesperesség részét képezte. A főesperesség átszervezésének időpontja és részletei máig tisztázatlanok. Annyi biztos, hogy a szervezeti változás gróf Erdődy Gábor egri püspöki működése (1715–1744) idején indult el.

²³ *Secundo. In oppido Boros-Jenő habentur solum rudera ecclesiae quondam catholicae. Divina ibidem dominis officialibus et militibus praesidiariis administrat quidam sacerdos ex ordine reverendorum patrum Franciscanorum de regulari observantia nuncupatorum, provinciae Bosniae alumnus, pro salario annuatim percipiens ab inclita Camera flor. rhen. 100. Dantur ibidem et perpauca Hungari catholici, qui una cum praesidiariis divinis interesse solent in fano quondam Turcico ex lapidibus constructo.* MOL C 38. Acta cassae parochorum 5. d. No. 1. f. 368r. (A teljes összeírás: f. 368–369.) – A forrásból kiderül, hogy a szinte teljesen román ajkú, virtuális Zaránd vármegyében 1733-ban egyetlen katolikus plébánia sem működött.

²⁴ *Datur hic loci etiam parochia nullis penitus appertinentiis provisa, cujus aedificium adeo ruinatum est, ut amplius reparari non mereretur, verum funditus everti et in locum ejusdem novum exstrui necessum esset. Exstructio autem facile florenis 300 superari posset, hactenus attamen tam pro reparatione domus parochialis, quam etiam arcis capellani et simul loci parochi sustentatione, eo quod ecclesia in fortalio pro sua maiestate regia reservato ex Turcica moschea habeatur, ab excelsa Camera Aulica quid certi pendendum ordinari assolebat, ac praeterea, quod idem capellanus curam animarum in oppido degentium catholicorum, eorumque paucissimorum et a potiorum mendicorum (reliquis enim maxima ex parte Graeci ritus confessioni addictis existentibus) incolarum exerceat, pro eo ab antiquo titulo subsidii ez parte dominii 12 cubulos frumenti, totidemque urnas vini quotannis datas fuisse, et usque annum 1738 hocce subsidium continuatum fuerit, ab eo vero tempore, siquidem neo-constitutus dominus*

birtoklásának végét jelző, 1800. április 23-án kelt német nyelvű uradalmi conscriptióban viszont több használható adatot is találunk.²⁵ Az összeíró délről, a már említett hídon át érkezik a várba. Leírja az erősségnek az 1791. évi úrbéri térképen is jól kivehető hídfőjét/kaputornyát, és a tőle „jobbra”, „hús lépésnyire” található régi katolikus templomot, amelyről némileg bizonytalanul megjegyzi, hogy török maradvány lehet, mivel mellette egy „török módra” épített, kváderkövekből falazott torony (minaret) áll. A minaretnek ekkor már nincs teteje, és a dzsámi épületének fala is repedezik, közeli összedőléssel fenyegetve. Az összeíró szerint a repedéseket a falban lévő fák elkorhadása okozta, ami miatt a fal megsüllyedt. Ha helyesen értelmezzük a forrást, akkor a falba „elegyített” fák az alapozás cölöpjei lehettek. Tudjuk, hogy a terület igen mocsaras volt. Szalárdi János is említi Haller Gábor borosjenői kapitány (1651–1658) építkezéseinek bemutatásakor, hogy a vár délkeleti bástyáját a folyó közelsége miatt égerfa cölöpökre alapozták.²⁶ Az 1800. évi összeírás röviden a plébániáról is megemlékezik, amely a templom közvetlen közelében, a várral szemben állt. Sorbán Kornél plébániatörténetéből pedig azt is tudjuk, hogy a mecsettől nem messze, a vár délnyugati bástyáján fából harangtornyot is építettek, még a 18. század közepén²⁷ (2. kép).

A borosjenői mecset a korszak földrajzi/tudományos irodalmában is megjelenik. Bél Mátyás *Notitiájának* kéziratban maradt, erősen kidolgozatlan Záránd vármegyei kötetében (1729–1730) még nem említik,²⁸ de a 18. század

praefectus intuitu ejusmodi praestationis nullam aquisivisset instructionem, ob id hactenus id praestare intermissum est. MOL E 156. Urbaria et conscriptiones 126. fasc. No. 32, 6.: *Conscriptio universorum bonorum ducis Mutinensis in comitatibus Zarandiensi, Aradiensi et Csanadiensi existentium anno 1742. pro parte excelsae camerae regiae Hungarico-Aulicae peracta.*

²⁵ ...Zwischen diesen itzt beschriebenen Hauß und der herrschaftlichen Fleischbank gehet man über ein höltzernen [!] Brücke, welche durch die herrschaft gebaut wird in die Festung, welche schon in Ruinen liegt / Beym Eingang in diese Festung von oberwähnten [!] Brücke tritt man zu erst in ein altes von quater Steiner erbautes und ohnlängst reparirtes Thor, welches thurmfürmig mit Schindeln zugedeckt gegenwärtig zum thurm dienet. Von diesem Thor 20 Schritte weit rechter Hand stehet eine alte katholische kirche, welche ein türkisches Überbleibsel zu seyn scheint, weilen daran von quater Steiner auf türkische art aufgebaute thurm ohne deckel annoch dastehet. Diese kirche, weilen die in das gemauer vermischte Höltzer ausgefault sind, fängt an zu sinken, und die Wände sehr stark zu spalten, folgsam einen nahen Einstürtz drohet. Die Pfarr ist gleich darneben von guten zeug erbaut, mit Schindeln gedeckt, und in einem guten Stand. / Dem Pfarr Hof gegen über fällt in die Augen das alte vormahls mit einem Graben (welcher schon verschitt ist) umgebene Schloß. MOL E 156. Urbaria et conscriptiones 201 fasc. No. 26, 38–39: *Beschreibung der Herrschaft Boros-Jenö Cameralisch – und Baron Péterfischen Fiscal Antheils.*

²⁶ Szalárdi, *i. m.*, 319.

²⁷ Sorbán, *i. m.*, 31.

²⁸ Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár Hist. I. dddd. (Comitatus Zarandiensis) 20–28 (Borosjenő vár), 31–32 (Borosjenő mezőváros). Az adatért és a vonatkozó oldalak felvételeiért Tóth Gergelynek tartozom köszönettel.

2. A borosjenői vár nyugati irányból („A borosjenői vár s Rákóczi ágyuja” című rajz részlete). *Ország Tükre* III/36 (1864. december 21.) 425.

második felétől több munkában is szerepel. Johann Baptist Grossinger (1728–1803) nagy zoológiai munkájában ír arról, hogy 1779-ben Borosjenőn nem tudott felmenni a „török toronyba” az ott tanyázó denevérek nagy tömege miatt.²⁹ Ebből a rövid mondatból nemcsak az derül ki, hogy a minaret ekkor már egyfajta látványosságnak számított, de az is, hogy a torony később romossá vált lépcsője még teljesen használható állapotban volt. Vályi András országleírásában (1799) éppúgy említi a mecsetet,³⁰ mint Fábián Gábor 1835-ben megjelent, Arad vármegyét bemutató munkájában. Utóbbi helyen tűnik fel először egy másik állítólagos oszmán emlék, a pontosabban nem lokalizált „török kút”, amely kellemetlen ízű gyógyvizéről volt ismert.³¹ Fényes Elek annotált helységnévtára (1851) Fábián szövegét szinte szóról-szóra átvéve emlékezik meg Borosjenő oszmán emlékeiről.³² A fenti források közös jellemzője, hogy török építményként egyedül a minaretet jelölik meg, és erre használják a kora-

²⁹ *Dum anno 1779 Turcicam turrin in Boros-Jenö conscendere pararem, ob copiam vesperilionum in ea latitantium retardatus fui. Joannes Baptista Grossinger, Universa historia physica regni Hungariae secundum tria regna naturae. II. Posonii–Comaromii, 1793, 457.*

³⁰ „A Körösnek jobb partján fekszik régi vára, melyben a katolikusoknak templomok van, mellette áll maga épségében a török mecset is.” Vályi András, *Magyar Országának leírása. II. Buda, 1799, 249–250.*

³¹ „A’ vár vizzel volt körül véve, ’s négyszegletű bástyája nagy vastagságu kőfalakból építve, mely falaknak nagy része a’ most Catholicum templom’ tornyául szolgáló régi török mecsettel egyetemben ma is még fenn áll, és néhol tetővel befedve, a’ helybeli földesurtól gazdasági épületek gyanánt használtatik.” Fábián, *i. m.*, 84. A kútról: „Törökök’ kezére a’ 16dik század’ közepe táján került először, kiknek attól fogva kedves tanyájok volt ezen vár, a’ maga gyógyító erejű vizéért, mi is szinte oka lehetett, hogy itt mindig valami fő basa szokta lakását tartani. Fen van azon korból máig is még egy kút, melly Török’ kutjának neveztetik, vize kellemetlen ízű, de az orvosok’ állítása szerint bizonyos nyavalyákban igen hasznos.” Fábián, *i. m.*, 81.

³² „Régi vára lapályon feküdt a Fejér-Körös mellett, egészen vízzel körülvéve, s négyszegletű bástyája vastag kőfalakból építve; mely falaknak nagy rész a most kat. nagy templom tornyául szolgáló régi török mecsettel egyetemben máig fennáll, és néhol tetővel befedve urasági gazdasági épületnek használtatik. ... A török iga alatt fő basa lakhelye volt, s ezen korra elevenen emlékeztet a még meglévő Török kutja, mellynek vize kellemetlen ízű, de némelly nyavalyákban hasznosnak mondatik.” Fényes Elek, *Magyarország geographiai szótára. I. Pest, 1851, 155.*

beli terminológiában nem szokatlan módon a mecset kifejezést. A sajátos jelenség hátterét a legjobban Perecsényi Nagy László 1806-ban írott kéziratos vármegye-monográfiája világítja meg, amelyből az derül ki, hogy az egyik korabeli közhiedelem szerint maga a borosjenői katolikus templom a 18. század közepén, az első plébános működése alatt épült, és csak a hozzá csatlakozó minaret török épület.³³ Értesülését Perecsényi egy bájos népetimológiával is megtoldja, a mecset kifejezést a magyar mécs szóból vezetve le. Nézete szerint tehát a mecset nem más, mint török világítótorony.

A minaretjéről ismert borosjenői dzsámi sorsában az 1858. esztendő hozott döntő változást. A mezővárosnak a Fehér-Körös déli partján fekvő újkori központjában ez év augusztus 20-án szentelték fel az Atzél család anyagi támogatásával épült új római katolikus plébániatemplomot.³⁴ A templomépítés tervét a kegyurak már a század elején dédelgették,³⁵ de csak Fellegi István plébános 1854. évi kezdeményezése hozott előrelépést. Tanulságos, hogy a pap a megyéspüspököknek írott levelében az egykori mecset romos állapota mellett egy másik érvet is felhozott az építkezés szükségessége mellett: „a katolikus isteni tisztelet magasztosságához” nem méltó, hogy azt egy „elhagyatott mohamedán imaház rozoga falai között végezzék.”³⁶

A dzsámi az új templom felépítésével feleslegessé vált, és feltehetően állagának romlása is felgyorsult. Az épület a plébániatörténet adatai szerint egészen 1873-ig az egyház tulajdonában maradt, amikor a csanádi püspök Atzél Péternek engedte át, a kegyúr pedig cserében kötelezte magát, hogy az új templom mellett parókiát épít. Mivel azonban Atzél a megállapodást nem tartotta be, ezért az egyház álláspontja szerint a borosjenői uradalom 1879. évi eladásakor az épület visszaszállt a plébániára.³⁷ A gyakorlatban mégis az uradalom mindenkori birtokosa maradt a tulajdonos egészen az első világháború végéig. Az 1873.

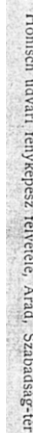
³³ „Valamint a katolikusok templomában, mellyhez most is egy régi török metset vagy is méts, világító torony van ragasztva – találtatik egy márványra vágott koporsó írás németül: »All hier ruhet der woll Edler Geborner Her Ferdinand Gottlieb v. Dutterstadt, der. Röm. Kay. May. Lob. Graf. Salarisch. Regiment zu Fues Gewester Hauptman.« deák betűkkel leírva, de az esztendőszám nem láttzik. Mellette az oltár körül hasonló köre metzett felül való írás: »I.N.R.I. memento mori. Paroche Paule Koller. Domine. Dic. Duc. Fac. obiit An. 1771. 16. februarii aetate an. 67.« Ez a’ plébános az öreg Oroszi Antal szava szerint építette az uraság pénzéből a’ mostani catholicusok templomát...” Perecsényi Nagy László, *Tekintetes, Nemes Arad Vármegyének az ő Egyházi, s Világi, Régi és mostani Díszségeinek, Hellységeinek, Terméseinek állapotjáról szözlő ismertetése. 1806. Bökényben.* Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Quart. Hung. 60, f. 166v.

³⁴ Sorbán, *i. m.*, 36; *Történelmi adattár*, 209–210.

³⁵ Atzél István kegyúrként már a 19. század elején tervezte egy új plébániatemplom felépítését. Perecsényi, *i. m.*, f. 166v.

³⁶ A levél szövegét Sorbán Kornél idézőjelek nélkül, de valószínűleg híven idézi; Sorbán, *i. m.*, 36.

³⁷ Sorbán, *i. m.*, 21.

3. A várkastély és a dzsámi a Fehér-Körös hídjáról. Képeslap az 1890-es évekből. Országos Széchényi Könyvtár, Kisnyomtatványtár

évi ügylet az 1746 óta földesúri kezelésben lévő vár funkcióváltásával függött össze. Az 1870-es évek elején Atzél Péter a várkastélyt Karl Hantelmann tervei alapján erősen historizáló stílusban átépíttette, majd az épületet röviddel ezután eladta honvédkaszárnyának.³⁸ Egészen 1901-ig a várkastélyt a honvédség használta (1877-ig lovas és gyalogos alakulatok közösen, ettől kezdve pedig csak gyalogos katonák – 3. kép).³⁹

Ebben az időszakban a dzsámi épületében vagy talán annak egy részében honvédiskola működött – forrásaink arra utalnak, hogy már röviddel az épület 1873. évi átengedése előtt is.⁴⁰ Arad vármegye történetének monográfusa, Márki Sándor 1895-ben azt írta, hogy a minaretet a „jelenkorban” ecetgvár kéményévé

³⁸ Záray Jenő, *Aradváros és Aradmegye turista kalauza*. Arad, 1936, 133. A felújítás és ingatlaneladás összefüggését a szakirodalom nem tisztázta. Számos helyen az szerepel, hogy Atzlé kifejezetten a honvédség számára újjátta fel az épületet, helyenként adományozást is említnek. Például Török Gábor, *Történelmi vázlat Arad és vidékének multjából*. In: *Arad-megye és Arad-város ismertetése – A magyar orvosok és természetvizsgálók Arad-városban tartott XV. nagygyűlése alkalmából*. Szerk. Parecz István. Arad, 1871, 12. Záray Jenő szerint pedig Atzlé Péter éppen azért kényszerült az uradalom értékesítésére, mivel a honvédség a várkastély vételárát nem fizette ki. A várkastély felújításának legvalószínűbb időpontja evébként 1871–1872.

³⁹ A Borosjenőn állomásozó alakulatokról és az azokat érintő igen bonyolult átszervezésekről: Benkő István, *A magyar királyi honvédség története 1868–1918*. Budapest, 1928, 404. skk.; Balla Tibor, *A magyar királyi honvéd lovaság 1868–1914*. Budapest, 2000, 41, 158–162.

⁴⁰ Török, *i. m.*, 12; *Történelmi adattár*, 211.

4. A várkastély és a dzsámi déli irányból.
Fénykép, 1895 körül (közli: Márki, *Aradvármegye*, 244.)

alakították át, ám a szokatlan hasznosítás kezdetét nem jelölte meg.⁴¹ Egy másik adat azonban arra enged következtetni, hogy a dzsámi még a 20. század elején is honvédiskola volt.⁴²

Amikor a katonaság 1901-ben végleg távozott a várból, valószínűleg a dzsámi is elhagyatottá vált. Az 1900-as évek elején előcsarnokának egyik felében rövid ideig mészárszék működött,⁴³ ám más hasznosításáról nem tudunk. Az épület – rossz állapota ellenére – a századfordulóra a legismertebb hazai oszmán emlékek egyikévé vált, amelyet a pécsi és szigetvári mecsetek mellett emlegettek. A borosjenői dzsámi így természetesen Magyarország 1906-ban megjelent nem hivatalos műemlékjegyzékében is helyet kapott.⁴⁴ Az épület azonban már jóval korábban bekerült a magyar műemlékvédelem látókörébe. 1872-ben – a Magyarországi Műemlékek Ideiglenes Bizottsága felállításának évében – Molnár Pál aradi főmérnök Arad és Csongrád vármegye műemlékeit

⁴¹ Márki, *i. m.*, 244.

⁴² Gerecze Péter, *A műemlékek helyrajzi jegyzéke és irodalma*. (Magyarország műemlékei, II.) Szerk. Forster Gyula. Budapest, 1906, 113–114. Bár a könyv 1906-ban jelent meg, adatgyűjtése nyilvánvalóan jó néhány évvel korábbra nyúlik vissza.

⁴³ Ld. Gyalus László 1905. március 16-i jelentését a Függelékben.

⁴⁴ Gerecze, *i. m.*, 113–114.

5. A dzsámi nyugati irányból. Gyalus László építész ceruzarajza.
1905. március 14. Kulturális Örökségvédelmi Hivatal. Tervtár K-1038

felsoroló jelentésében röviden a borosjenői mecsetről is megemlékezett.⁴⁵ Az 1881-ben megalakult új szakszerv, a Műemlékek Országos Bizottsága végül csak 1905 tavaszán küldte ki Gyalus László (1865–1941) építész, a bizottság tagját az épület felmérésére. Az ennek nyomán készített, két rajzzal is kísért beszámolóban Gyalus hangsúlyozta, hogy a mecset sürgős felújításra szorul⁴⁶ (5. kép).

Az építész jelentése nyomán a bizottság komoly lépéseket tett annak érdekében, hogy a szükséges renoválás megtörténjék. A borosjenői jegyzői hivattal folytatott rövid levélváltás után kiderült, hogy az épület tulajdonosa az uradalom aktuális birtokosa, báró Solymossy Lajos főrendi házi tag, akit – hivatkozva

⁴⁵ „A vár egykori területén áll egy török mecset, oldalán minarettel, felső része szabályos négyszög kövekből rakva. A mecset ennek előtt katolikus templomul használtatott, ma raktár. Az épület semmi kiváló jelleggel nem bír.” A Kulturális Örökségvédelmi Hivatal Könyvtára. A Műemlékek Országos Bizottsága iratai. 85/1872. iktatószám (13. filmtekercs), 1872. szeptember 3. Arad. Molnár Pál jelentése, p. 269.

⁴⁶ Függelék/No. 1. és 71. jegyzet. Bár a beszámoló kapcsán két rajzot említenek az iratokban, a KÖH Tervtárában ma csak az egyik van meg, mégpedig az, amely a mecset legjellemzőbb külső nézetét örökíti meg. Nagy kár, hogy a másik, valószínűleg az épület belsejét bemutató rajz elveszett.

a műemlékek fenntartásáról szóló 1881. évi 39. törvénycikkre – felkértek a helyreállítási munkálatok elvégzésére.⁴⁷ A tulajdonos kezdetben igen készségesnek mutatkozott, a bizottságtól tervet kért a felújításhoz, amelyet Gyalus László 1905 októberére két változatban el is készített. Az olcsóbb verzióban az építész „egyszerű tetővel” számolt, a drágábban pedig az épület eredeti jellegéhez és alaprajzához egyáltalán nem illeszkedő kupolával, ami arra enged következtetni, hogy szemlélete igen távol esett a mai műemléki helyreállítási elvektől.⁴⁸ 1906. április 25-én aztán a két tervet az időközben elkészült pontos költségvetési előirányzattal együtt megküldték Solymossy Lajosnak.⁴⁹ A báró lelkesedése a várható költségekkel szembesülve érezhetően megcsappant, a küldeményre egyáltalán nem reagált. A mecset felújításának ügye csak két évvel később került elő újra. 1908 márciusában a magyar gyógypedagógia kiemelkedő egyéniségeként ismert Náray-Szabó Sándor orvos, a VKM tanácsosa megkereste a Műemlékek Országos Bizottságát, közbenjárásukat kérve a mecset ügyében. Az orvos szeretne volna ingyen megszerezni az épületet Solymossy Lajostól a borosjenői gyógypedagógiai intézet számára, amelyet 1904-ben éppen a honvédség távozása óta üresen álló várban, tehát a szomszéd telken alapítottak meg.⁵⁰ Solymossy azonban a bizottság megkeresésére egy rövid levélben kijelentette, hogy a mecset tulajdonjogát nem áll szándékában átengedni senkinek.⁵¹ 1908 őszén egy másik, közigazgatási kezdeményezés is indult a borosjenői dzsámi ügyében, és az elkövetkező évtizedben, egészen 1917-ig ez vált a felújítás ügyének fő hajtóerejévé. A borosjenői járás főszolgabírája ugyanis levelet intézett Arad vármegye alispánjához, amelyben a forgalmas országot mellett álló minaret állapotát életveszélyesnek ítélte meg, és azt javasolta, hogy az alispán a vallás- és közoktatásügyi minisztériumon, tehát az illetékes szer-

⁴⁷ Függelék/No. 2–4. – Az 1881. évi 39. törvénycikk idevágó paragrafusai: „4. § A fentartandónak nyilvánított műemléket a tulajdonos saját költségén épségben fentartani köteles; javításokat, bővítéseket vagy átalakításokat azon csak a vallás- és közoktatásügyi minister engedélyével, s az általa meghatározott módon tehet. 5. § Ha a magántulajdonos a fentartást a vallás- és közoktatásügyi minister felhívása daczára elmulasztja, valamint ha az építményen engedély nélkül javításokat, bővítéseket vagy átalakításokat tesz, a vallás- és közoktatásügyi minister a műemlék kisajátítását elrendelheti.” (www.1000ev.hu) A törvény szigora ekkor azonban még nem mutatkozott meg a levelek hangvételében. – A borosjenői uradalmat Solymossy Lajos apja, Solymossy László (megh. 1904) 1883-ban vásárolta meg Franz Klein osztrák bárótól, aki azt 1879-ben Atzél Pétertől szerezte meg; Sorbán, *i. m.*, 63. A győri származású, eredetileg Falk családnévű Solymossy család csak 1895-ben kapott bárói címet.

⁴⁸ Függelék/70. jegyzet, No. 5–6, 71. jegyzet/2. A terveket Gyalus ugyan bemutatta, de azok nem maradtak a Műemlékek Országos Bizottsága irattárában, hanem visszakérültek az építészhöz, tőle pedig Solymossy Lajoshoz, és utóbb valószínűleg elvesztek.

⁴⁹ Függelék/71. jegyzet/3.

⁵⁰ Sorbán *i. m.*, 15. A fiatakorúak számára alapított intézet Sorbán Kornél információi szerint 1934-ig maradt a várban, majd ebben az évben átköltözött Aradra.

⁵¹ Függelék/No. 7–10.

ven keresztül szólítsa fel a tulajdonost a műemlék helyreállítására.⁵² Az események ettől kezdve hosszú időn át kötött koreográfia szerint zajlottak. A járási főszolgabíró sürgetést intézett az alispánhoz, az pedig a minisztériumhoz, amely levelet küldött a Műemlékek Országos Bizottságának, hogy a műemlékek felügyeleti szerveként szólítsa fel Solymossy Lajost a mecset felújítására. A báró udvariatlanságig rövid válaszleveleiben minden alkalommal ígéretet tett a bizottságnak a munkálatok jövőbeni elvégzésére, hiszen erre törvény kötelezte, ám a halogatásra is mindig talált indokot.⁵³ Gyenge kifogásainak főrendi házi tagsága adta meg a kellő súlyt. Nem csoda, hogy 1913-ban már felmerült az államköltségen való javítás gondolata, a következő évben pedig mind a – törvény által egyébként lehetővé tett – kisajátítás, mind pedig a megvásárlás szóba került. Solymossy árat szabott, amelyet a MOB láthatóan nem tudott megadni. 1916-ban pedig a borosjenői járás főszolgabírája azt is felvetette, hogy a mecsetet megvásárolhatná a gyógypedagógiai intézet, mégpedig az államtól kapott költségvetési javadalma terhére, ám a minisztérium ezt is elvetette.⁵⁴ Ebben az évben a báró vonakodásával szemben előkerült a tarsolyból a háborús szövetségesre, Törökországra való hivatkozás is. A „mohamedán világgal” fenntartott viszony újabb érvet jelentett volna az elhanyagolt mecset felújítása mellett.⁵⁵ Az egyre elkeseredettebb hivatalos levelezés végpontján a bizottság levelet intézett magához Tisza István miniszterelnökhöz is,⁵⁶ amelyben bemutatták a kínosan hosszan húzódó ügyet, és intézkedését kérték. Talán ez is hozzájárult ahhoz, hogy 1917 tavaszán végül Solymossy informális ígéretet tett a bizottságnak a mecset ingyenes átengedésére.⁵⁷ Az ígéret beváltására azonban a háborús események és az impériumváltás miatt már nem kerülhetett sor. A báró 1919-ben rövid ideig az aradi ellenkormány pénzügyminisztereként tevékenykedett, majd repatriált, és 1928-ban Budapesten hunyt el.⁵⁸

Az immár romániai Borosjenő értékes oszmán emlékét Solymossy távozásával visszavette a római katolikus egyházközség, valószínűleg a be nem tartott 1873. évi megállapodásra hivatkozva. Hasznosítására azonban nem találtak megoldást, és 1930-ban átengedték a lugosi görögkatolikus püspökségnek, amely szintén nem tudott az épületről megfelelően gondoskodni. A mecset már 1931-ben elvesztette tetőzetét, ebben a romos, vakolatát veszített állapotban

⁵² Függelék/No. 11.

⁵³ Függelék/72. jegyzet, No. 12–26.

⁵⁴ Függelék/No. 23–24.

⁵⁵ Függelék/No. 24, 27.

⁵⁶ Függelék/No. 27. A megkeresésben talán az is szerepet játszhatott, hogy Tisza Istvánt Borosjenőhöz kötötte családjának 17. századi múltja. A Tiszák mellékneve „Borosjenői” volt.

⁵⁷ Függelék/No. 28.

⁵⁸ Sorbán, *i. m.*, 64.

mutatja a *Vasárnap* című aradi újság 1931. július 12-én közölt felvétele is.⁵⁹ A pusztulás utolsó stádiumát a minaret 1947. évi, illetve a dzsámi 1954. évi lebontása jelenti. Az egykor a legépebb hazai oszmán épületek között emlegetett mecset ezzel teljesen eltűnt a föld színéről. Tárgyi emlékezetét mindössze néhány kváderkő és a berendezéséhez tartozó két gyertyatartó képviseli.⁶⁰

Tanulmányunk végére érve megkíséreljük összefoglalni az egykori borosjenői Mehmed hán dzsámira vonatkozó képi és írott forrásaink adatait.⁶¹ Az épület a borosjenői vár területén, annak kapujától északra, közvetlenül a későbbi országút keleti oldalán helyezkedett el (1. kép). A téglalap alaprajzú, északnyugat-délkeleti tájolású dzsámi vegyes anyagú (kő és tégl) falakkal rendelkezett, ezeket pedig valószínűleg égerfa cölöpökre alapozták. Délnyugati oldalához, az épület tömbjébe kis részben besüllyesztve, kváderkövekből rakott, feltehetően tízszögű minaret tapadt (6. kép), amelynek lépcsője az épület belsejéből nyílt. A minaret felső emelete már a 19. század elején is hiányzott, e csonka állapotában Márki Sándor adatai szerint 17 méter magas volt.⁶² Az ismert képek alapján a torony enyhén, körülbelül egy méterrel a zsindefedésű, meredek kontyolt tető fölé nyúlt (4. kép). Pontosabb információk híján egyelőre ennek az adatnak a segítségével becsülhetjük meg az imahely méreteit. Az épület körülbelül 16/17×10 méteres lehetett, felmenő falai megközelítőleg nyolc méteres magasságot értek el. Az épület bejárata az északnyugati oldalon nyílt, a tömb északi sarkát kis előcsarnok foglalta el, amelynek mennyezetét két oszlop tartotta (6. kép).

A huszadik század eleji állapot szerint délnyugati falát három, északkeleti oldalát egy, délkeleti oldalát pedig két, hasonló jellegű, lekerekített záródású, egyszerű kerettel ellátott kis ablak bontotta meg. A bejárati oldalon nem volt ablaknyílás.⁶³ A 18. században az épületet az északnyugati oldalon egy (később megszüntetett) sekrestyével egészítették ki, és feltehetően ekkor alakították ki a templom alatti sírboltot is, amelybe a 18. század végéig temetkeztek.⁶⁴ Az épület belsejéről a következő ismeretekkel rendelkezünk: deszkából készített egyszerű síkmennyezet zárta le, amelyet középen eredetileg

⁵⁹ Sorbán, *i. m.*, 31. A fényképet közölte: Gheorghe Lanevschi, A borosjenői mecset. In: *A hódoltság régészeti kutatása*, 175–176.

⁶⁰ Lanevschi, *i. m.*, 176.

⁶¹ Itt kell megjegyezzük, hogy kísérletet tettünk a borosjenői plébánia – Sorbán Kornél munkájában sűrűn idézett – iratainak felkutatására is. Az egyházközségi levéltárat a temesvári egyházmegyei levéltár gondozójának, Franz von Klimsteinnek 2006. február 16-án adott szíves tájékoztatása szerint kevéssel azelőtt szállították be temesvári központjukba, ám az egykori mecsetre vonatkozó forrásokat nem tartalmaz. Elképzelhető, hogy régebbi anyagainak az 1950-es években államosították, vagy ezek elvesztek.

⁶² Márki, *i. m.*, 243.

⁶³ Az ablakok számát Sorbán Kornél leírása is megerősíti: Sorbán, *i. m.*, 30.

⁶⁴ Sorbán, *i. m.*, 30, 32–36.

6. A dzsámi északnyugati, bejárat oldal. Képeslap az 1920-as évekből, „török mecset” felirattal (közli: Sorbán, *A borosjenői*, 31.)

két faoszlop tartott – ezeket 1850 körül váltották ki téglaoszlopokkal. A bejárat, északnyugati oldalt egy fából épített karzat foglalta el, ám nem tudni, hogy ez a mecsetekben szokásos karzat (*mahfil*) volt-e, vagy csak a keresztény használat során került-e oda.⁶⁵ A délkeleti falon (azaz a *kibla*-fal) Gyalus László még 1905-ben is csaknem épen találta a mihráb-fülkét, amelyet téglából épített, festett sztalaktit boltozat zárt le.⁶⁶

A fenti adatok alapján a borosjenői dzsámit a Balkánon elterjedt, egykor a hódoltságban is gyakori téglalap alaprajzú, nem centrális térszervezésű mecsetek közé sorolhatjuk, amely típusnak Magyarországon mindössze három álló példája maradt: a szigetvári Szulejmán szultán dzsámi, a bőrcserzők pécsi mecsetje (ma: Ágoston téri templom) és az esztergomi Uzicseli Hadzsi Ibrahim dzsámi.⁶⁷ A borosjenői mecset inkább a nála valamivel nagyobb méretű szigetvárira hasonlít, de az előcsarnok és a minaret elhelyezkedése attól határozottan megkülönbözteti.

⁶⁵ Sorbán, *i. m.*, 30.

⁶⁶ Függelék/No. 1.

⁶⁷ A téglalap alaprajzú mecsettípusról és a szigetvári Szulejmán szultán dzsámiról: Gerő Győző, *Az oszmán-török építészet Magyarországon. (Dzsámik, türbék, fürdők)*. (Művészettörténeti füzetek, 12.) Budapest, 1980, 42–49; Uő, *A Pécs-Budai külváros településtörténete és dzsámija a török korban. Műemlékvédelem* 53/3 (2009) 116–120.

A Mehmed hán dzsámi a 18. századtól kezdve folyamatosan pusztult, az enyészet az egyházi használat 1858. évi befejeződésével még inkább teret nyert, ám az épület a 20. századot mégis viszonylagos épségben érte meg. A sors furcsa firtora, hogy a magyar műemlékvédelem és Arad vármegye együttes erőfeszítése sem tudta elérni a magántulajdonban lévő, széles körben ismert műemlék felújítását. A renoválás talán biztosíthatta volna további fennmaradását, de a „mi lett volna, ha” közhelye aligha nyújthat írt az értékes oszmán épület visszafordíthatatlan elvesztésére.

FÜGGELÉK

Az alábbiakban a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal Könyvtárából a Műemlékek Országos Bizottságának azon iratait közöljük, amelyek a borosjenői mecsetnek a 20. század elején tervezett felújítására vonatkoznak. Kutatásunk során mind a mikrofilmezett iratanyagot, mind az iktatókönyveket használtuk.⁶⁸

1.

1905. március 16.

„Gyalus László építész a borosjenői mecset és minaret megvizsgálásáról beadja jelentését és két rajzát”

137/1905. iktatószám (33. filmtekercs, p. 237.)

Nagytekintetű bizottság!

Folyó hó 14-én Borosjenőn tartozkodásom alkalmával megnéztem és nagyjában felmértem a török időből maradt mecsetet és vele összeépített minarettet. A mecset és minaret oly elhanyagolt állapotban van, hogy fennállása így csak idők kérdése. A mecset kőből és téglából épült, fa fedényszete téglá oszlopokkal van alátámasztva. Imádkozó fülkéje majdnem teljesen ép, téglából ügyesen összeépített és festett stalaktit boltozattal. A minaret faragott kőből van, felső emelete hiányzik, alsó részében a tetőről lecsorgó víz és fagy nagyon elrongálta, és e rész szorul első sorban kijavításra. Az első emelet magasságában még megvan kőből épített csigalépcsője, alul azonban a lépcsőnek csak nyomai láthatók a kötőrmelék között. A midőn a mecset mai állapotáról tudósítom a Nagytekintetű Bizottságot, el nem mulathatom felhívni figyelmét e mecsetre, a mely nem csak műtörténetileg, hanem építészeti szempontból is szép példája a török építkezésnek, s ha mihamarabb ki nem javíttatik, a végpusztulás fenyegeti. Úgy tudom

⁶⁸ A hivatali aláírások egy részének megfejtésében a következő tanulmány volt segítségünk-re: Granasztóiné Györffy Katalin, A Magyarországi Műemlékek Ideiglenes Bizottsága és a Műemlékek Országos Bizottsága tisztviselői és tagjai (1872–1949). In: *A magyar műemlékvédelem korszakai*. (Művészettörténet – műemlékvédelem, 9.) Szerk. Bardoly István–Haris Andrea. Budapest, 1996, 267–276.

jelenleg báró Solymosy Ödön vette tulajdonába, és tornácának fele részét pár év előtt mészárszéknek adta ki, most azonban teljesen el van hagyva.

Nagytekintetű Bizottság alázatos szolgája:

Budapest, 1905. márc. 16.

Gyalus László, építész

2.

1905. március 16.

A Műemlékek Országos Bizottsága a borosjenői jegyzőnek

137/1905. iktatószám (33. filmtekercs, p. 236.)

Borosjenő nagyközség tekintetes jegyzői hivatalának. Borosjenő (Arad megye)

Gyalus László építész, bizottságunk rendes tagja, alulírt napon tartott ülésünkben a Borosjenőn levő mecset és minaret elhanyagolt állapotáról tevén jelentést, van szerencsénk a tekintetes jegyzői hivatalt arra kérni, hogy e régi emlék fönntartása érdekében – bizottságunkkal jelenlegi tulajdonosának nevét közölni szíveskedjék.

Kelt Budapesten, 1905. évi márczius hó 16-án tartott rendes ülésünkből.

Éber [László] /előadó/

3.

1905. március 26.

A borosjenői jegyző a Műemlékek Országos Bizottságának

Beérkezett 1905. március 29-én. 161/1905. iktatószám (33. filmtekercs, p. 311.)

Tekintetes Műemlékek Országos Bizottságának Budapest, 137/1905. számú megkeresésére értesitem, hogy az itteni volt török mecsetnek tulajdonosa Báró Solymosy Lajos apateleki (borosjenői járás) lakos főrendi házi tag.

Borosjenő, 1905. márcz. 26.

[olvashatatlan monogramos aláírás] jegyző.

4.

1905. április 6.

*A Műemlékek Országos Bizottsága Solymosy Lajosnak,
a mecset tulajdonosának*

161/1905. iktatószám (33. filmtekercs, p. 310.)⁶⁹

Méltóságos báró Solymosy Lajos úrnak, Apateleki Arad megye

Gyalus László építész, bizottságunk rendes tagja alulírott napon tartott ülésünkben jelentést tett a borosjenői egykori mecset és minaret elhanyagolt állapotáról. Első sorban a minaret, a melynek felső emelete hiányzik, alsó részében pedig a tetőről lecsorgó víz és a fagy következtében nagyon megrongálódott, szorul kijavításra. Általában

⁶⁹ A levél első változatát már március 16-án megírták, az iktatókönyvben is ezzel a dátummal szerepel, ám végül csak április 6-án, a borosjenői jegyző levelének beérkezése után küldték el. (Igaz a levél keltét utóbb átjavították március 16-ra, ám az iktatószámból egyértelmű, hogy nem ez a valódi dátum.)

az egész épület, ha mihamarab helyre nem állíttatik, csakhamar végleg elpusztul, pedig a maga nemében igen érdekes, építészettörténeti szempontból fontos emlék.

Tudomásunkra jutván, hogy a nevezett épület Méltóságod tulajdonában van és azt a meggyőződést táplálván, hogy Méltóságodnak is hazafias törekvését képezi, hogy az ország műemlékei, melyek kutatását a műemlekekről szóló 1881. évi 39. tcz. elrendeli, megóvassanak, tisztelettel van szerencsénk Méltóságodat azért inteni a fentemlített történelmi emlékek helyreállítása iránt, mely nem is járna jelentékeny költséggel, intézkedéseket tenni méltóztassák, egyuttal Méltóságodnak becses tudomására hozván, hogy a szükséges helyreállítási munkálatok tekintetében a legnagyobb készséggel fogunk Méltóságodnak segédkezni.

Kelt Budapesten, 1905. április 6-án.⁷⁰

5.

1905. május 1.

*A Műemlékek Országos Bizottsága felkéri Gyalus László
építész a mecset helyreállítási tervének elkészítésére*

211/1905. iktatószám (33. filmtekercs, p. 413.)

Tekintetes Gyalus László úr, építész, a Műemlékek Országos Bizottsága rendes tagjának. Budapest. IX. Kinizsi utca 31.

A borosjenői mecset és minaret ügyében folyó évi március hó 16-án tartott ülésünk elé terjesztett jelentés alapján felkértük a nevezett épületek mostani tulajdonosát, báró Solymossy Lajost, hogy az azok megóvása érdekében szükséges intézkedéseket megtenni sziveskedjék.

Báró Solymossy folyó évi április hó 18-án kelt beadványában arról értesítvén bizottságunkat, hogy a helyreállítás gondolatával már régebben foglalkozik, de kellő adatok híján azt mindeddig nem foganatosíthatta, van szerencsénk tekintetes uraságodat arra kérni, hogy a mecset és minaret helyreállítására vonatkozó, részletes javaslatot és tervet sziveskedjék bizottságunknak bemutatni.

Kelt Budapesten, 1905. május hó 1-én

Éber [László] /előadó/

6.

1905. május 2.

*A Műemlékek Országos Bizottsága Solymossy Lajosnak,
a mecset tulajdonosának*

211/1905. iktatószám (33. filmtekercs, p. 413–414.)

Méltóságos báró Solymossy Lajos úrnak
Apatelekek Arad megye

⁷⁰ Az időrendben ez után következő, 1905. április 18-án kelt iratról csak ennyit tudunk: „Báró Solymossy Lajos a borosjenői török mecset fenntartása ügyében rajzot és tervet kér rendelkezésére bocsátani.” Az említés a 211/1905. iktatószám alatti aktában – 33. filmtekercs, p. 413. – szerepel, ám a levélnek az iktatókönyvben és az iratok közt nem maradt nyoma.

A borosjenői mecset és minaret ügyében múlt hó 14-én kelt beadványából örömmel értesültünk Méltóságod ama szándékáról, hogy a nevezett építészeti emléket fönn tartani, illetőleg a szükséges helyreállítási munkálatokat fogatosítani hajlandó, és ennek kapcsán megbíztuk Gyalus László építész, bizottságunk rendes tagját, hogy a mecset és minaret helyreállítására vontkozó részletes javaslatot és tervet készítsen, a melyeket annak idején lesz szerencsénk Méltóságod rendelkezésére bocsájtani.

Kelt Budapesten, 1905. május hó 2-án.

Éber [László] /előadó/⁷¹

7.

1908. március 21.

A Műemlékek Országos Bizottsága Náray-Szabó Sándornak

Elküldve 1908. március 28-án. 197/1908. iktatószám (36. filmtekercs, p. 592–593.)

Méltóságos dr. Náray-Szabó Sándor úr ministeri tanácsosnak

Budapest

A borosjenői mecset és minaret ügyében van szerencsém Méltóságodat értesíteni, hogy a műemlék tulajdonosát, báró Solymossy Lajos urat, kinek a helyreállításra vonatkozó két alternatív tervet és költségvetést 1906. évi április 25-én tartott ülésünkől 93. szám alatt küldtük meg, elhatározásának – abban is, vajon hajlandó lenne esetleg a műemléket iskolai célokra átengedni – közlésére egyidejűleg újból felkértük azzal a hozzáadással. Fogadja méltóságod Km.

III. 21.

Éber [László] /előadó/

8.

1908. március 23.

A Műemlékek Országos Bizottsága báró Solymossy Lajosnak

Elküldve 1908. március 28-án. 197/1908. iktatószám (36. filmtekercs, p. 592.)

Méltóságos báró Solymossy Lajos úrnak

⁷¹ Az időrendben ez után következő három irat nem maradt fenn, de a következőket tudjuk róluk. 1. 1905. szeptember 13. Gyalus László építész bemutatja borosjenői hivatalos útjának 30 korona 80 fillérről szóló „útiszámláját”, 1 db melléklettel. „Fölküldetett a számvevőséghez.” Az elszámolás az iktatókönyvben az 529/1905. iktatószám alatt szerepel, ám az iratokat utóbb kiselejtezték. 2. 1905. október 12. „Gyalus László építész bemutatja a borosjenői mecset helyreállítási terveit, melyek közül az egyiket egyszerű tetővel oldotta meg, a másikat pedig kupolaszerűen. Mindkét terv szerint való helyreállítás hozzávetőleges költségeiről pótlólag tesz jelentést. – A beküldött tervek a költségelőirányzat elkészítése céljából [1905. november 1-én] visszaadattak Gyalus László építésznek.” 588/1905. iktatószám (33. filmtekercs, p. 1074.). Csak a törzsív van meg, sem a terv, sem a költségvetés nem szerepel az iratok közt. 3. 1906. március 9. „Gyalus László építész, bizottsági rendes tag bemutatja a borosjenői mecset helyreállítására vonatkozó 14720 korona 21 fillérre számított költségvetést.” A költségvetés 1906. február 16-án kelt – 1906. április 25-én a tervet és a költségvetést megküldik Solymossy Lajosnak Az elküldött anyag az iktatókönyvben a 93/1906. iktatószám alatt szerepel, ám az iratokat utóbb kiselejtezték. (Az 588/1905. iktatószám alatti aktára 1906. április 25-én rávezetett megjegyzés szerint Solymossy bárónak Gyalus László mindkét tervét és költségvetését elküldték.)

Apatelekek (Arad megye)

1906. évi április 25-én tartott ülésünkben 93. szám alatt volt szerencsénk Méltóságodnak a Méltóságod tulajdonában levő borosjenői mecset és minaret helyreállítására vonatkozó alternatív terveket és költségvetést megküldeni.

Midőn a szóban levő érdekes, de sürgős helyreállítást igénylő emlékek újból is Méltóságod hazafias érdeklődésébe ajánlani, és mivel elhatározásának közlését kérni szerencsém van, a helyreállítás fogantatására nézve bizottságunk közreműködését egyidejűleg készségesen felajánlom. Vett értesülés szerint Méltóságod esetleg hajlandó lenne a szóban levő műemléket iskolai, nevelési célokra átengedni. Erre nézve is legyen szabad Méltóságod nagybecsű értesítését kérni.

Fogadja méltóságod stb.

Bp. 908. III. 23.

9.

1908. március 30.

Báró Solymossy Lajos a Műemlékek Országos Bizottságának

1908. április 7-én érkezett be. 237/1908. iktatószám (36. filmtekercs, p. 738.)

Műemlékek országos bizottsága. Budapest

197/1908. számú folyó hó 24-én kelt hozzám intézett megkeresésre válaszolva van szerencsém tisztelt címmel közölni, hogy a beállott munkás zavarok akadályozták a mecset helyreállításában, azonban az most is folyton figyelmemben van, és amint lehet, helyre fogom állíttatni. Tulajdonjogilag senkinek sincs szándékom átengedni.

Tisztelettel:

Apatelekek, 1908. március 30.

Báró Solymossy

10.

1908. május 18.

A Műemlékek Országos Bizottsága Náray-Szabó Sándornak

237/1908. iktatószám (36. filmtekercs, p. 737.)

Méltóságos dr. Náray-Szabó Sándor ministeri tanácsosnak. Budapest

Folyó évi márczius 21-én 197. szám alatt volt szerencsém Méltóságodat értesíteni, hogy a borosjenői mecset és minaret ügyében a tulajdonos, báró Solymossy Lajos úrhoz kérdést intéztünk az iránt, vajjon hajlandó lenne-e a műemléket esetleg intézeti célokra átengedni.

Báró Solymossy Lajos úr folyó évi márczius 30-án kelt válaszában bejelentvén, hogy a mecset helyreállítását fogantatásit fogja, azonban azt tulajdonjogilag nem hajlandó átengedni, van szerencsém ezt Méltóságod tudomására hozni. Fogadja Méltóságod kiváló tiszteletem őszinte nyilvánítását.

Bp. 908. V. 18.

Éber [László] /előadó/

11.

1908. október 29.

A borosjenői járás főszolgabírája Arad vármegye alispánjának

3953/1908. vármegyei iktatószám; 47/1916. iktatószám (46. filmtekercs, p. 52.)

Alispán Úr!

Borosjenőn a Körös folyó mellett, annak jobb oldalán, a régi Rákoczy vár közelében /lévő/ mecsettel kapcsolatos és faragott kőből épület karcsu torony (minarett), amely közvetlenül a törvényhatósági út mellett áll, utóbbi időben annyira megrepedt, hogy annak összedülésétől lehet tartani, a miután éppen ezen út igen nagy forgalmu, összedülésével még emberben vagy állatban is kárt tehet.

Miután ezen minarett az országos műemlékek közé van felvéve, s miután az 1881. évi XXXIX. tc. 4. §. szerint a műemléket a tulajdonos tartozik fenntartani, de az 5. § rendelkezése szerint erre a vallás- és közoktatásügyi magyar királyi minster hívja fel magántulajdonosát, felkérem Alispán urat, hogy ez irányban, annak közveszélyességét tekintve, sürgős felterjesztést tenni sziveskedjék, hogy Báró Solymossy Lajos apateleki birtokos mint tulajdonos felszólíttassék a közveszélyesség megszüntetésére, és a műemlék sürgős helyreállítására.

Borosjenő, 1908. október hó. 29.

Bereczkey [?] főszolgabíró⁷²

12.

1908. december 18.

A Műemlékek Országos Bizottsága báró Solymossy Lajosnak

Elküldve 1908. december 22-én. 943/1908. iktatószám (37. filmtekercs, p. 1914.)

Méltóságos báró Solymossy Lajos Úrnak

Apatelek (Arad megye)

A Méltóságod tulajdonában levő borosjenői mecset és minaret ügyében Méltóságodnak folyó évi márczius 30-án kelt nagybecsű értesítéséből örömmel vettük tudomásul, hogy Méltóságod az érdekes emléket, mihelyt a körülmények megengedik, helyreállítani hajlandó.

Az aradmegyei közigazgatási hatóságok részéről azonban legutóbb bejelentetett, hogy a mecsettel kapcsolatos és faragott kőből épült minaret, amely közvetlenül a törvényhatósági út mellett emelkedik, utóbbi időben annyira megrepedt, hogy annak összedülésétől lehet tartani, és mivel ez az út igen nagyforgalmú, az ismert hiányok közveszélyeseknek tekinthetők.

Van szerencsém ily körülmények között Méltóságod figyelmét újból a szóban levő műemlékre irányozni, azzal a kéréssel, hogy a Méltóságod tulajdonában levő eme be-

⁷² Az időrendben ez után következő, 1908. december 5-én kelt iratról ennyit tudunk: a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium „megküldi a borosjenői járás főszolgabírójának Arad vármegye alispánja útján a borosjenői török mecset mellett épült torony közveszélyességének megszüntetése és sürgős helyreállítása tárgyában fölterjesztett jelentését” – 143.277/1908. minisztériumi iktatószám alatt. Beérkezett 1908. december 18-án. Említve a 943/1908. iktatószám alatti aktában, maga a irat nem maradt fenn.

cses építészeti emlék fenntartása érdekében a szükséges intézkedéseket, melyek tekintetében bizottságunk készséges közreműködését ez alkalommal is készséggel följánlja, elrendelni méltóztassék.

Bp. 908. XII. 18.

Éber [László] /előadó/⁷³

13.

1909. február 16.

*A Műemlékek Országos Bizottsága a Vallás- és Közoktatásügyi
Minisztériumok elé*

1909/120. iktatószám (37. filmtekercs, p. 1915; a 943/1909. iktatószám alatti akta mellékleteként)

A nemzeti vallás- és közoktatásügyi Miniszternek!

A borosjenői mecsetet már az 1905. évben megvizsgáltattuk, és az érdekes történeti emlék fenntartása szempontjából szükséges munkák fogyanatosítására annak tulajdonosát, báró Solymossy Lajost fölkértük, és a szükséges tervek rendelkezésére bocsájtottuk. A tulajdonos múlt évi márczius 30-án kelt levelében bejelentette, hogy a helyreállítási munkák véghezvitelében a beállott munkászavarok akadályozták meg, azonban azokat, mihelyt lehetséges lesz, el fogja végeztetni.

Az alispán jelentésében foglaltakat múlt évi december 18-án a tulajdonos tudomására hoztuk, és a szükséges munkák mielőbbi elrendelését újból is kértük. A válasz beérkezése után nem fogunk késni jelentésünket előterjeszteni.

Bp. 909. II. 16.

Éber [László] /előadó/⁷⁴

14.

1913. május 1.

A borosjenői járás főszolgabírája Arad vármegye alispánjának

1760/1913. vármegyei iktatószám; 47/1916. iktatószám (46. filmtekercs, p. 51.)

⁷³ Az időrendben ez után következő két iratról a következőket információkkal rendelkezünk. 1. 1909. január 16. Arad vármegye alispánja a Vallás- és Közoktatásügyi minisztériumnak (816/1909. vármegyei iktatószám). 120/1909. iktatószám. Az iktatókönyv nem jelez selejteztést, az akta – amelynek a 37. filmtekercsen kellene lennie – mégis hiányzik. 2. 1909. február 8. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium megküldi Arad vármegye alispánjának jelentését (12323/1909. minisztériumi iktatószám). Beérkezett 1909. február 13-án. 120/1909. iktatószám. Az iktatókönyv nem jelez selejteztést, az akta – amelynek a 37. filmtekercsen kellene lennie – mégis hiányzik.

⁷⁴ Az időrendben ez után következő két iratról csak a következő adatok állnak rendelkezésünkre. 1. 1911. október 28. „A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium megküldi Arad vármegye alispánjának jelentését a borosjenői régi török torony közveszélyes állapota tárgyában.” (131272/1911. minisztériumi iktatószám). Beérkezett 1911. november 2-án. Az akta az iktatókönyvben a 798/1911. iktatószám alatt szerepel, ám utóbb kiselejtezték. 2. 1913. április 22. „Arad vármegye alispánjának jelentése a borosjenői régi török mecset (minaret) melletti torony közveszélyessége tárgyában” a Vallás és Közoktatásügyi Minisztérium számára. Említve az iktatókönyvben a 384/1913. iktatószám alatt. Maga a levél nem maradt fenn.

(Vonatkozási szám: 4093/909.)

Alispán Úr!

Az 1908. évi október hó 29-én 3952/908. szám alatt kelt jelentésemben felelősségem tudatában bejelentettem, hogy az 1881. évi XXXIX. tc. 4. §. szerint műemlék gyanánt felvett torony az idők viszontagsága következtében annyira repedezett, egyes helyein a kő kiesett, hogy közveszélyessé vált.

Ezen közveszélyes volta csak fokozódott, a daczára, hogy kijavítását a tulajdonos a ministeri leirat szerint kilátásba helyezte, az még a mai napig sem történt meg.

E végből felkérem Alispán urat, hogy annak esetleg államköltségen való kijavítását javasolni sziveskedjék, mert ha összedől, és valakit agyonüt, a felelősséget nem vállalom.

Borosjenő, 1913. máus hó 1. [olvashatatlan aláírás] helyettes főszolgabíró⁷⁵

15.

1913. június 19.

A Műemlékek Országos Bizottsága a vallás- és közoktatásügyi miniszternek

384/1913. iktatószám (43. filmtekercs, p. 538.)

A nemzeti vallás- és közoktatásügyi miniszter úrnak!

A borosjenői mecset tulajdonosa, báró Solymossy Lajos még az 1905. évben kijelentette, hogy a pusztuló érdekes műemléket helyreállítani szándékozik. 1906. évi április 25-én tartott ülésünkben a báró úr rendelkezésére bocsájtottuk a szükséges munkák alternatív tervét, és 15000, illetőleg 10000 koronával előirányzott költségvetését, azonban ismételt kéréseink mellett sem sikerült a fenntartási munkák fogantatását készközölni, miért is tisztelettel javasoljuk, hogy ezek végrehajtására a tulajdonost az 1886: XXXIX. t. cikkre és az épület közveszélyes állapotára hivatkozálag a közigazgatási hatóság által felszólíttatni méltóztassék.

Bp. 1913. VI. 19.

16.

1913. június 20.

A Műemlékek Országos Bizottsága báró Solymossy Lajosnak

384/1913. iktatószám (43. filmtekercs, p. 538–539.)

Méltóságos Báró Úr!

Őszinte köszönettel vettük méltóságodnak az 1905. évben tett ama szíves nyilatkozatát, hogy Méltóságod a birtokában levő borosjenői mecset helyreállítását fogantatni óhajtja, amint ... a helyreállítási terveket és költségvetést az 1906. évben készséggel rendelkezésre bocsájtottuk.

⁷⁵ Az időrendben ez után következő, 1913. május 20-án kelt iratról csak az alábbiakat tudjuk: a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium átteszi Arad vármegye alispánjának jelentését, mely szerint a borosjenői régi mecset (minaret) melletti torony közveszélyessége folytán sürgős intézkedést igényel.” 87542/913. minisztériumi iktatószám. Beérkezett 1913. máj. 26-án. Említve a 384/1913. iktatószám alatti aktában. A hivatalos levél szövege nem maradt fenn.

Fájdalom, az érdekes régi épület állapota mind aggasztóbbá válik, úgyhogy a köz-igazgatási hatóságok az épület közveszélyes állapotát is kiemelve már ismételten jelentésekkel fordultak a vallás- és közoktatásügyi minisztériumhoz, és legújabbban is sürgős intézkedést szorgalmaztak az emlék veszélyes állapota miatt. Úgy látszik bekövetkezett annak kényszerítő szüksége, hogy ha nem is a beható helyreállítás, de legalább oly műszaki művelet végrehajtassék, mely a további pusztulást megakadályozza. Legyen szabad azért a történeti szempontból is értékes műemléket Méltóságod szíves gondoskodásába ajánlani, nehogy az a csakhamar feltartóztathatatlan enyészetnek induljon.

Fogadja méltóságod

Bp. 1913. VI. 20.

Éber [László] /előadó/⁷⁶

17.

1914. január 16.

A borosjenői járás főszolgabírája a Műemlékek Országos Bizottságának

Beérkezett 1914. január 19-én. 35/1914. iktatószám (44. filmtekercs, p. 19.)

A műemlékek országos Bizottsága

Budapest – vallás és közokt. min.

Múlt év december 20-án kelt 1027/1913. számú leiratára hivatkozva jelentem, hogy a borosjenő török mecset fentartása érdekében a tulajdonossal érintkezésbe lépve kijelentette, hogy azt a múlt évi esős időjárás következtében helyre hozni nem tudta, de 1914. évben a szükséges javítási munkálatokat teljesíteni szándékozik. Megemlített még azt is, hogy hajlandó lenne az egész épületet mérsékelt árért átengedni.

Az épület, de különösen a torony igen rossz állapotban van, a mennyiben a háztetőről lefolyó víz azt annyira átáztatta, hogy a faragott kövek összeillesztése meglazult, és félő, hogy ha hosszabb ideig húzódnék annak helyreállítása, össze is fog dűlni.

Borosjenő, 1914. január 16.

Bereczkei [?] főszolgabíró

18.

1914. január 27.

A Műemlékek Országos Bizottsága a vallás- és közoktatásügyi miniszternek

35/1914. iktatószám (44. filmtekercs, p. 18.)

Nemzetes vallás- és közoktatásügyi Minister!

A borosjenői mecset ügyében múlt évi november 25-én 146.983 szám alatt kelt leiratra hivatkozálag van szerencsénk a közölt iratokat 1027/1913 alatt visszaterjesztve előadni, hogy a jelentéstételre felkért borosjenői főszolgabíró értesítése szerint báró Solymossy Lajos, az épület tulajdonosa a tervbe vett helyreállítási munkákat a múlt évi

⁷⁶ Az időrendben ez után következő, 1913. november 25-én kelt iratról ennyit tudunk: a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium 146.983/913. iktatószám alatti átírat: „A borosjenői főszolgabíró jelentése az ottani török mecsetről.” A Műemlékek Országos Bizottságához beérkezik 1913. december 5-én. A borosjenői főszolgabírónak a MOB levelet küld 1913. december 20-án. Az iratok az iktatókönyvben az 1027/1913. iktatószám alatt szerepelnek, ám utóbb kissejтеzték őket.

esős időjárás miatt nem foganatosíthatta, és azokat a folyó évben szándékozik végrehajtani.

Tekintve, hogy az épület és kivált tornya a főszolgabíró szerint is igen rossz állapotban van, és főleg az utóbbinak összeesésétől is tartani lehet, 384/1913 szám alatt tett javaslatunkat megújítva kérjük, hogy a közigazgatási hatóságot a fentartási munkák megvalósításának szorgalmazására sürgősen és hatékonyan utasítani méltóztassék.

Bp. 914. jan. 27.

Éber [László] /előadó/

19.

1914. február 23.

*A vallás- és közoktatásügyi miniszter
Arad vármegye közigazgatási bizottságának
(17.653/1914–III. minisztériumi iktatószám)*

A levelet még ugyanazon a napon másolatban átküldték a Műemlékek Országos Bizottságának, ahová 1914. február 28-án érkezett be. 148/1914. iktatószám (45. filmtekercs, p. 233–235.)

A borosjenői mecset helyreállítása tárgyában múlt évi szeptember hó 6-án 3222. szám alatt kelt fölterjesztésére, és múlt évi június hó 30-án 107.973 szám alatt ugyane tárgyban kelt leiratomra való hivatkozással újól fog felhívom a Közigazgatási Bizottságot, hogy báró Solymossy Lajos urat, az említett mecset tulajdonosát a helyreállítási munkálatok megkezdésére sürgősen szólítsa fel.

Főnt jelzett fölterjesztése mellékletét idezártnak visszaküldöm.

20.

1914. április 2.

*Solymossy Lajos a borosjenői főszolgabírói hivatalnak
47/1916. iktatószám (46. filmtekercs, p. 50.)*

Tekintetes Főszolgabírói Hivatal. Borosjenő

1165/1914. számú határozatára közlöm főszolgabíró Úrral, hogy a borosjenői mecset helyreállításának megkezdési idejét ez időszereint nem vagyok képes tudomására hozni, mert a különböző körülményektől függ, különösen pedig attól, hogy mely célra fogom felhasználni.

Ami az összeget illeti, hogy mennyiért volnék hajlandó átengedni az Országos Bizottságnak, azt 20000 koronában állapítom meg.

Apatelek, 1914. április hó 2-án.

Tisztelettel: Báró Solymossy

21.

1914. április 8.

A borosjenői járás főszolgabírája Arad vármegye alispánjának

1165/1914. vármegyei iktatószám; 1914. április 14-én érkezett be az alispáni hivatalba.

47/1916. iktatószám (46. filmtekercs, p. 48–49.)

(Vonatkozási szám: 823/1914.)

Alispán Ur!

Báró Solymossy Lajos tulajdonost az immár 1908. év óta sürgetett mecset helyreállítására a vallás és közoktatásügyi magyar királyi minister ur 17653/1914.–III. számú intézkedése alapján ismét felszólítottam azzal, hogy mily összegért volna az hajlandó a műemlékek országos bizottságának átadni.

Felszólításomra a ./. alatt ide csatolt választ adta, a melyből kitűnik, hogy az évről-évre rozzantabbá váló műemléket helyreigazítani még most sem szándékozik, habár az elkorhadt zsendely tetőzetről a víz a minarettre folyik, és annak köveit már igen nagyon meglazította, ugyannyira, hogy felelősséget nem vállalok az esetleg bekövetkező szerencsétlenségért. (Ezért a tulajdonost terheli az erkölcsi és az anyagi felelősség). Ezen indokolatlan halasztgatásnak véget vetendő javasolom, hogy a vallás és közoktatásügyi magyar királyi minister urhoz felterjesztés intéztessék arra nézve, hogy az 1881. évi XXXIX. tcz. 5. §-a értelmében sajátíttassék ki, mert kár lenne ezen igazán szép műemléket a végpusztulásnak kitenni.

Mint hogy pedig a vallás és közoktatásügyi magyar királyi minister ur hatáskörébe tartozó gyógypedagógia intézet telkével határos ezen műemlék, szíveskedjék arra nézve is felterjesztést tenni, hogy ezen intézet részére szereztessék meg, és mint műemlék általa hozattassék rendbe, de mielőbb, mert a késedelem által a rendbehozatali költségek növekednének.

Borosjenő, 1914. április 8.

csatomány ./. alatt

Bereczkei [?] főszolgabíró

22.

1915. november 20.

Arad vármegye alispánja a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez

47/1916. iktatószám (46. filmtekercs, p. 47.)

(Vonatkozási szám: 24176/909.)

Vallás és Közoktatásügyi Miniszter Ur!

E tárgyban 1911. évi október hó 24-én kelt fenti számú jelentésem elintézését van szerencsém Nagyméltóságod magas figyelmébe ajánlani.

Arad, 1915. évi november hó 20-án.

[olvashatatlan aláírás] alispán

23.

1916. január 21.

A vallás- és közoktatásügyi miniszter a Műemlékek Országos Bizottságának

179.621/1916. minisztériumi iktatószám; beérkezett 1916. január 31-én.

47/1916. iktatószám (46. filmtekercs, p. 46.)

A Műemlékek Országos Bizottságának. Budapest

Arad vármegye alispánja múlt évi november hó 20-án ad 18.210–1911. szám alatt kelt, ide mellékelte fölterjesztésében a borosjenői régi török mecset s a tornya (minaret) ügyét sürgeti.

1914. évi február hó 23-án 17.653 szám alatt kelt leiratom kapcsolatában, s a borosjenői járás főszolgabírája 1165/1914. számú azóta érkezett jelentésének szintén idezárása mellett kérem a tisztelt Országos Bizottságot, hogy az ügy jelen állásáról

engem tájékoztatni, a továbbiakra nézve, esetleg újabb helyszíni szemle alapján, javaslatot tenni sziveskedjék.

A főszolgabírói jelentésben foglalt aziránt való előterjesztés, hogy e műemlék, itten való részről a szomszédos gyógypedagógiai intézet számára annak költségvetési javadalma terhére szereztessék meg, tekintetbe nem jöhet.

Az itteni ügyiratok közt fekvő két régebbi főszolgabírói jelentést újból idezárom. Egy harmadik, 3374/1911. számú régebbi főszolgabírói jelentésnek a tisztelt Országos Bizottság ügyiratai közt kell lennie.

Budapest, 1916. január hó 21.

A miniszter rendeletéből:

Dr. Majovszky Pál miniszteri tanácsos

24.

1916. február 2.

A Műemlékek Országos Bizottsága Solymossy Lajosnak

47/1916. iktatószám (46. filmtekercs, p. 44–45.)

Méltóságos báró Solymossy Lajos úrnak. Apatelek.

Méltóságos Báró Úr, Méltóságodnak 1914. évi április 8-án a borosjenői főszolgabírói hivatalhoz intézett nyilatkozatából, amely a vallás- és közoktatásügyi ministerium útján jutott bizottságunkhoz, őszinte sajnálattal értesültünk arról, hogy Méltóságodnak eddig nem volt módjában a tulajdonában levő mecset fentartása iránt intézkedni.

Tudomásunk van róla, hogy az érdekes műemlék, amely napjainkban a mohamedán világgal való kapcsolatunk folytán fokozott jelentőséget nyert, végpusztulásnak indul, ha legalább a fentartás szempontjából mulhatatlanul szükséges munkák mielőbb el nem végeztenek.

Ámbár a jelenlegi időkben mindennemű építési munkák különös nehézséggel járnak, mégis van szerencsém Méltóságodat bizalommal kérni, méltóztassék ahhoz hozzájárulni, hogy az épület fennmaradását biztosító munkálatok, amelyek annak jövő gyakorlati használatát nem befolyásolják, és jelentékeny költséget alig fognak okozni, mielőbb, a tavasz beálltával fogatosíttassanak, mit bizottságunk a munkaprogram megállapítása és munkavezető kiküldése által készséggel fog előmozdítani,

Méltóságod mielőbbi kedvező választ kérve fogadja Méltóságod kiváló tiszteletem őszinte nyilvánítását.

1916. febr.

Éber [László] /előadó/

25.

1916. február 8.

*Solymossy Lajos uradalmainak központi irodája
a Műemlékek Országos Bizottságának*

1916. február 11-én érkezett be. 63/1916. iktatószám (46. filmtekercs, p. 74.)

Tisztelt Műemlékek Országos Bizottságának. Budapest

Becses levelére válaszolva van szerencsénk tudatni Öméltósága megbízásából, hogy ő foglalkozik a renoválás eszméjével, de megvalósítani még teljesen lehetetlen.

Kiváló tisztelettel: [olvashatatlan aláírás]

Báró Solymosy Lajos Uradalmainak Központi Irodája, Apateleak (Aradmegye)

1916. febr. 8.

/A levél kapcsán a törzsíven tett bizottsági feljegyzések:/

/Kérdés:/ Ha a minisztériumnak jelentjük, akkor már csak azt mondhatjuk, hogy a kisajátítás esete merül fel. Várjuk meg talán a közbenjárás eredményét?

/Válasz:/ 10 napig. Forster [Gyula] /A MOB elnöke/

/Újabb kérdés:/ Semmi sem jött. Írjunk a minisztériumnak?

/Válasz:/ Talán ülésből.

/Elnöki feljegyzés:/ Kérem tudatni annak nevét, kinek minapában a Solymossy Lajosnak szóló levél másolatát elküldtettem a munkapártba. Erre az urra (S. L. barátjára) való hivatkozással, kinek útján örömmel vettük S. L. szíves ígéretét a török mecset-építés iránt, írjunk magánlevelet S. L.-nak.

26.

1916. március 10.

A Műemlékek Országos Bizottsága Solymossy Lajosnak

63/1916. iktatószám (46. filmtekercs, p. 73.)

Tisztelt Barátom,

Farkas Lipót úr szíves közvetítésével eljuttatott becses válaszodból örömmel értesültünk készséges ígéretedről, hogy a borosjenői mecset fenntartása céljából szükséges munkálatokat, mihelyt azt az időjárás lehetővé teszi, elrendelni méltóztatol. Reménljük, hogy a pusztulásnak induló becses emlék, amelynek sorsa évek óta aggodalom tárgyát képezte, immár megfelelően biztosítani fog, és most esedik annak szüksége is, hogy ezen már évtized óta tartó ügyet a miniszterelnök úr elé terjesszem, tekintettel azokra a viszonyokra, melyek a háború következtében fennfoganak. Nagyszerű elhatározásodért őszinte köszönetünket nyilvánítva van szerencsém kérni, légy szíves ez végzendő munkálatok előirányzatát, és annak megindításának időpontját velem közölni, amikor is – amennyiben szükséges leend – a Műemlékek Országos Bizottsága a legnagyobb készséggel fog helyreállítási munkákban jártas szakember kiküldése iránt intézkedni,

Fogadd kérlek őszinte köszönetünk ismételt nyilvánítását

Bp. 916. márc. 10.

Tisztelő híved: Forster [Gyula] /A MOB elnöke/

27.

1916. április 4.

A Műemlékek Országos Bizottsága Tisza István miniszterelnöknek

63/1916. iktatószám (46. filmtekercs, p. 73. 75–76.)

Nagyméltóságú gróf, Miniszterelnök Úr! Kegyelmes Uram!

Több mint tíz évvel ezelőtt, az 1905. évben Gyalus László műépítész, bizottságunk tagja megvizsgálta a Borosjenőn a török időkből fennmaradt mecsetet és minaretet, és jelentést tett a becses emlék pusztuló, erősen elhanyagolt állapotáról.

A fenntartás érdekében azonnal megindítottuk a tárgyalásokat báró Solymossy Lajossal, a műemlék tulajdonosával, kinek kívánságára a helyreállítási tervet és költségvetést rendelkezésére bocsájtottuk, és a munkálatok foganatosítására bizottságunk

közreműködését ismételten felajánlottuk. A tulajdonos meg is ígérte, hogy az épület fenntartásáról gondoskodni fog, szándékát azonban ismételt kérésünk és az arad-megyei közigazgatási hatóság sürgetései ellenére meg nem valósította, ámbar a borosjenői főszolgabíró jelentése szerint a közvetlenül a törvényhatósági út mellett emelkedő minaret már az 1908. évben oly állapotba jutott, hogy annak összedőlésétől lehetett tartani.

Végre is az 1913. évben Aradvármegye alispánjának újabb jelentése folytán, amely szerint az épület állapota már közveszélyessé vált, a vallás- és közoktatásügyi miniszter úr elé azt a javaslatot terjesztettük, hogy báró Solymossy az 1881: XXXIX. törvénycikkre és az épület közveszélyes állapotára hivatkozálag a közigazgatási hatóság által a fenntartási munkák foganatosisására szólíttassék fel. Ugyanakkor magam is újabb kérést intéztem a báró úrhoz. Mindez azonban eredménytelen maradt, noha a tulajdonos a munkák foganatosisát az 1914. évre kilátásba helyezte. Sikertelenek maradtak az alispán újabb jelentése alapján a folyó év elején tett lépéseink is, noha kilátásba helyeztük, hogy a munkák foganatosisakor a Műemlékek Országos Bizottsága készséggel fog helyreállítási munkákban jártas szakembert kiküldeni, és noha hangsúlyoztuk, hogy az érdekes műemlék napjainkban, a mohamedán világgal való kapcsolatunk folytán fokozott jelentőséget nyert, báró Solymossy Lajos folyó évi február 8-án azt válaszolta, hogy foglalkozik ugyan a renoválás eszméjével, de azt megvalósítani még teljesen lehetetlen.

A borosjenői mecset minaretjével a hazánkban csekély számmal fennmaradt török építészeti emlékek egyik érdekes és jellegzetes példánya, mely művészeti és történeti jelentősége miatt feltétlenül fenntartandó. Az emlék állapotánál fogva immár halaszthatatlanul sürgős a fenntartási munkák megindítása, mert annak további halogatása az emlék végpusztulásával fenyeget.

Miután a műemlék tulajdonosával egy évtized óta a vallás- és közoktatásügyi miniszter úr, a megye és bizottságunk által hivatalosan és ezenkívül magánúton tett lépéseink – sajnos – eredménytelenek maradtak, oly tiszteletteljes kéréssel bátorkodom az ügyet Nagyméltóságod elé beterjeszteni, hogy magas intézkedésével a tulajdonos báró ur ismételten nyilvánított szándékának megvalósítását kieszközölni méltóztassék.

Fogadja Nagyságod kötelező tiszteletünk stb.

916. IV.4.

Éber [László] /előadó//

28.

1917. május 4.

*A Műemlékek Országos Bizottsága elnökének
bejelentése báró Solymossy László kijelentéséről*

284/1917. iktatószám (47. filmtekercs, p. 304.)

Elnöki bejelentés tétetett elintézési íven arról, hogy báró Solymossy kijelentette, hogy a borosjenői mecsetet mint műemléket át fogja engedni.

[Későbbi feljegyzés:] Mihelyt lehetséges lesz, a tárgyalások újból megindítandók.
1919. szept. 29. [olvashatatlan szignó]

A lost *cami*: “the mosque of Borosjenő”*András Péter SZABÓ*

The mosque of Borosjenő (today Ineu in Romania) was considered in times past among the most valuable Ottoman monuments in Hungary. It was built in the second half of the 17th century, after the Ottomans had taken the castle of Borosjenő from the Transylvanian Principality in 1658, and the stronghold had become the centre of the *eyalet* of Temesvár. The building can safely be identified with the *cami* of Sultan Mehmed IV (1648–1687) mentioned in Evliya Çelebi’s *Seyahatname*. The *cami* was situated within the walls of the castle, north-east from the entrance gate. Its whole layout was rectangular of about 10 by 16/17 meters. On its south-western side stood a *minare* of square stones, the *cami* itself was built of stone mixed with brick. The north-eastern corner of the flat-ceilinged building under a kipped roof was occupied by an entrance hall. The *kible* wall was pierced with a painted stalactite *mihrab*. All this suggests that the *cami* represented a common type of Ottoman architecture in the Balkans. After Borosjenő had fallen into Habsburg hands in 1693, the edifice functioned as a Roman Catholic church until 1858 when the new parish church of the town was built. At the beginning of the 20th century, the Hungarian Committee for Protection of Monuments and the County of Arad made serious efforts to save the abandoned *cami*, but in vain. The half-ruined Ottoman monument was finally demolished after World War Two.

Kelecsényi Ágnes

„Mélyen tisztelt Tanár Úr!” – Goldziher Ignác és Stein Aurél levelezése az Akadémiai Könyvtár Keleti Gyűjteményében

Ritkán fordul elő, hogy ugyanazon könyvtár őrzi két olyan személy egymással folytatott levelezését, akiket a levelek írásakor – évtizedeken át – sok-sok ezer kilométernyi távolság választott el egymástól. Ezért is kiemelkedő jelentőségű, hogy a magyar keletkutatás két kiválóságának, Goldziher Ignácnak (1850–1921) és a tudományos munkáját szülőföldjétől távol folytató Stein Aurélnak (1862–1943) hagyatéka az Akadémiai Könyvtár Keleti Gyűjteményét gazdagítja.

A modern európai iszlámtudomány megalapítójának és egyben azóta is legnagyobb alakjának tartott Goldziher Ignác levelezése (kb. 13.600 levél) 1925-ben került az Akadémiára, s egy része már nyomtatásban is napvilágot látott.¹ A régész-felfedező Stein Aurélnak, a Selyemút-kutatás egyik meghatározó személyiségének az Akadémiára 1957-ben megérkezett hagyatéka a nyomtatott könyveken, kéziratokon, térképeken és a közel 8000 darabból álló fényképgyűjteményen kívül jelentős levelezéssel is gazdagította a Gyűjteményt. A hagyatékek feldolgozására és ezáltal hozzáférhetővé tételére azonban csak a 21. században került sor.²

¹ Eddig három önálló kötet jelent meg: válogatás Theodor Nöldeke és Goldziher Ignác levelezéséből (Simon Róbert, *Ignác Goldziher: His Life and Scholarship as Reflected in His Works and Correspondence*. Budapest–Leiden, 1986), Snouck Hurgronje levelei Goldziherhez (*Scholarship and Friendship in Early Islamwissenschaft: The Letters of C. Snouck Hurgronje to I. Goldziher. From the Oriental Collection of the Library of the Hung. Academy of Sciences*. Ed. by P. S. van Koningsveld. Budapest–Leiden, 1985), Martin Hartmann és Goldziher levelezése („*Machen Sie doch unseren Islam nicht gar zu schlecht*”. *Der Briefwechsel der Islamwissenschaftler Ignaz Goldziher und Martin Hartmann 1894–1914*. Hrsg. von Ludmila Hanisch. Wiesbaden, 2000). A 2005-ben Budapesten megjelent *Goldziher Memorial Conference* kötetben (Szerk. Apor Éva–Ormos István) Ormos István a Max Herz és Goldziher közti levelezést elemzi bőséges szövegkiadásokkal, Dévényi Kinga az egyiptomi al-Biblāwī levelének bemutatásával Goldziher és az arab tudósok közötti személyes kapcsolatokra hoz példát, Hidvégi Máté pedig Immánuel Löw Goldziherhez írt levelezéséből válogat.

² Stein Aurél végrendelete értelmében szellemi hagyatékának dokumentumai részben Oxfordba, a Bodleian Librarybe kerültek, több mint 20.000 felvételtől álló fotógyűjteményének nagyobbik részét pedig ma a British Library őrzi. A megosztott hagyatéknak sem időben, sem műfajában, sem tematikailag nem választható el egymástól. Ezért is került sor az MTAK Stein-gyűjteményének feldolgozására a British Museum és Library munkatársainak közreműködésével egy angol–magyar projekt keretében. *Catalogue of the Collections of Sir Aurel Stein in the Library of the Hungarian Academy of Sciences*. Ed. by John Falconer–Ágnes Kárteszi–Ágnes Kelecsényi–Lilla Russell-Smith Budapest, 2002 (a továbbiakban: *Cat. Stein LHAS*); *Supplement to the Cata-*

Mivel Goldziher Ignác és Stein Aurél egész más szakmai területeken dolgozott, egymáshoz írt leveleik természetesen nem tartoznak a korukban a tudományos érintkezésben még meghatározó fontossággal bíró szakmai levelezések közé. De az egymás munkásságát figyelemmel kísérő érdeklődés, a másik munkáját támogatni igyekvő segítőkészség feltétlenül figyelmet érdemel. A levelezés személyes része pedig abban segít, hogy jobban megismerjük a két kiemelkedő tudós emberi értékeit s a világ dolgairól alkotott véleményüket.

A Keleti Gyűjteményben található Goldziher–Stein levezés nem egyformán teljes. Míg Goldziher Ignác megőrizte a Holló utca 4. sz. alatti lakásába érkezett 28 levelet és egy táviratot, amely feltehetően felöleli a teljes levélváltást, addig Stein Aurélnak az Akadémiára került hagyatékában mindössze 4 Goldzihertől származó levelet találunk. Ezt azonban kiegészíti az a 13 fölió levél, amely a Bodleian Librarybe került.³ Feltételezhető, hogy Goldziher, aki a levelek tanúsága szerint azonnal, postafordultával válaszolt, ugyanannyi levelet írt, azonban Stein Aurél soha nem rendelkezett állandó lakással, szinte mindig úton volt, ezért minden levelében külön közölte, hogy a válasz hova küldendő. Ilyen körülmények között elképzelhető, hogy néhány Goldziher-levél elkallódott.

A Keleti Gyűjteményben őrzött levelezés⁴ első darabja – amely már válasz Goldziher levelére – 1889. január 8-án kelt Lahorban, midőn Stein már több mint egy éve élt Indiában, és a University of Punjab egyetemi hivatalának vezetője, valamint az Oriental College igazgatója volt. Az utolsó pedig 1921. szeptember 11-én kelt Kasmírban.

A Budapest és a világ számos pontja közötti levelezés nem egy új kapcsolat kezdetét, hanem csak annak kontinenseken átívelő folytatását jelentette. Ugyanis Stein Aurélt gyermekkorától családi kapcsolat fűzte Goldziher Ignáchoz. Nehéz megállapítani, hogy a Stein-Hirschler családot Goldziherékkal összekötő szálak mennyire voltak erősek, lehet-e igazi baráti viszonyról beszélni, de anynyi bizonyos, hogy mind Goldziher, mind Stein tisztelettel és kegyelettel utal az őket összekötő személyes szálakra.

Stein 1920-ban így emlékszik vissza a Goldziheréknél tett látogatásokra, szabadkozva a levelezésükben beállt szünet miatt, aminek oka az volt, hogy az októberben nyomdába adandó *Serindia*⁵ munkálatai nagyon lefoglalták:

logue of the Collections of Sir Aurel Stein in the Library of the Hungarian Academy of Sciences. Ed. by John Falconer–Ágnes Kárteszi–Ágnes Kelecsényi–Lilla Russell-Smith. Budapest, 2007.

³ Elisabeth Diamond–T. D. Rogers, *Catalogue of the Papers of Sir (Marc) Aurel Stein (1862–1943)*. Oxford, 1985, 40 (gépirat).

⁴ A leveleket betűhíven közlöm, ezért a korabeli helyesírást tükrözik. Goldziher anyanyelvéről ld. Ormos István cikkét: Goldziher's Mother Tongue. In: *Goldziher Memorial Conference*, 203–243. Stein Aurél élete nagy részét külföldön töltötte, műveit angolul jelentette meg. Ennek fényében tudatos választásként lehet értékelni, hogy az egymással folytatott levelezésükben mindvégig a magyar nyelvet használták.

⁵ Az öt kötetes *Serindia* Stein második belső-ázsiai expedíciójának (1906–1908) tudományos feldolgozása.

„De ha nem is írtam előbb, higgye el, kérem, hogy gondolataim gyakran, de igen gyakran, vándoroltak kedves régi otthonába, csak úgy mint hosszú évek során, boldogabb időkben. Mennyi kedves emlékezet vonz oda vissza fiatal korom óta! A meddig csak élek mély hálával fogok gondolni ama sok szép órára melyet ott tölthettem Kegyed jóságos, buzdító társaságában. Boldogult jó szüleim iránti pietás-ért is hálás maradok életem végéig.”⁶

Goldziher is mindig szeretettel emlékezett meg a Stein-szülőkről, és fájjalta, hogy ők már nem érhatték meg fiuk sikereit, munkájának kiteljesedését, eredményeinek elismerését. Édesapja halálakor Goldziher vigasztaló levelére Stein egy ígérettel válaszolt:

„Bocsásson meg, kérem, hogy csak annyi hét után köszönöm meg szíves leveleit, melynek elsejében oly szívhez szóló kifejezést adott nagy csapásom fölötti rokonszenvének. Higye el kérem, hogy szeretett jó atyám tisztelete és őszinte vonzódása Kegyed iránt bennem tovább fog élni.”⁷

Goldziher Ignác a *Sand-buried Ruins of Khotan*⁸ példányának kézhezvételekor írt levelében is utal a családi kapcsolatokra. A kötet 1903-ban jelent meg, az Akadémia példányát 1903. október 16-án dedikálta Stein Aurél. 1904-ben a mű második kiadása látott napvilágot, valószínűleg ebből küldött Goldzihernek. Az „egyebet” megjegyzés arra vonatkozik, hogy Stein a művet 1902-ben elhunyt bátyja emlékének ajánlotta.

„Mód nélküli örömet szerzett nekem tegnapelőtt becses ajándékának megérkezése. Már azért sem kell várnom szíves figyelmének megköszönésével, minthogy a könyvet az Akadémia könyvtárának példányából már régebben nagy buzgósággal és érdeklődéssel elolvastam volt. Képzelteti, mily közel állanak hozzám azon gondolatok, melyek különösen a 180. 226 és kk. a 329 lapokon kifejtve vannak, a mivel nem akarom azt mondani, hogy siket és vak vagyok minden egyéb iránt, a minek nincs szerencséje iszlámi vonatkozást nyújtani. De hiszen az egész művelt világ consensusa mellett nem szorul még részemről annak megerősítésére, hogy a legutolsó évtizedeknek Ön nyújtotta a legklasszikusabb utazási munkáját, akár a formáját nézem akár a kutatási szempontok színvonalát, akár eredményeit az emberi szellem történetének ismeretére nézve. De nem nyomhatom el annak az érzésnek kifejezését, mely akkor is, midőn hónapokkal ezelőtt legelőször nyitottam a diszes világgraszoló kötetre, most is midőn szívesége folytán újból kezembe került, erőt vett egész lelkemen. Dr. Hirschler

⁶ Stein Aurél Goldziher Ignácnak, Oxford, 1920. június 17. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Keleti Gyűjtemény (a továbbiakban: MTAKKGy), Goldziher-levelezés.

⁷ Stein Aurél Goldziher Ignácnak, Srinagar, 1889. október. 4. MTAKKGy, Goldziher-levelezés.

⁸ Stein első belső-ázsiai expedíciójáról (1900–1901) tudományos igénnyel, de a nagyközönség számára írt útleírása (London, 1903).

Ignácra és az Ön kedves szüleire gondoltam, a kik pályájának e fénypontját meg nem érhatték. Mily gyakran álltam be próphéta-félének, különösen bold. Hirschlerrel szemben és merész biztonsággal jövendöltem, ha nem is e könyvnek eredményeit, de az Ön helyét a tudományban! Ha ők e kötetet láthatták volna! Egyebet elmondott Ön maga kegyeletes dedicatiójában.”⁹

S amikor 1912-ben Stein lovagi címet kap (Knight Commander of the Indian Empire), Goldziher a maga és felesége nevében a következő sorokkal gratulál:

„Mindketten őszinte gratulációnkat fejezzük ki, nemcsak az Önt személyében ért kitüntetésekért, hanem azon nagy privilégiumért is, hogy egyike azoknak a kiválasztottaknak, kik magukban a tudományos érdem elismertetését jelenítik meg. Kérem, tekintsen engem azon személynek, ki magában koncentrálja mindazon kedveseinek emlékét, kit párjukat ritkító érdemei és sikerei oly annyira boldogítottak volna. Más jogom alig is van megtisztelő barátságára és bizalmára.”¹⁰

Valószínűleg a családi háttérnek is köszönhető az, hogy Goldziher Ignác és Stein Aurél kapcsolata mindig is olyan volt, mint amilyen a mester és tanítványa között alakul ki. Jóllehet Goldziher csupán tizenkét évvel volt idősebb Steinnél, a szülőkkel ápolt baráti viszonya, valamint az, hogy már egész fiatalon jelentős helyet vívott ki magának a tudományban – ifjan vált akadémikussá, vagyis Stein Aurél nagybátyjának, Hirschler Ignácnak tagtársává – okozhatta azt, hogy Stein Aurél számára ő mindig a „Mélyen tisztelt Tanár Úr” maradt, míg Goldziher közvetlenül a „Kedves Barátom” megszólítást használta levelezésükben. Bár tanára nem volt, tanulmányainak alakulását, első cikkeinek témaválasztását valóban befolyásolta. Az idős szülők helyett ugyanis Stein Aurél nevelésében, szellemi arculatának formálásában anyai nagybátyja, Hirschler Ignác¹¹ és bátyja, Stein Ernő¹² játszottak vezető szerepet. Mindketten aggódó figyelemmel kísérték a rájuk bízott ifjú fejlődését, de nem lévén szakmabéliek, örömmel vették, ha Goldziher Ignácnak, a kor legnagyobb magyar orientalistájának véleményét kikérhették. 1880-ban, amikor Aurél egy témán dolgozott, Hirschler a húgának, Annának írt levelében felveti, hogy Goldzihernek kellene megmutatni, aki a tárgyat és a megfelelő formát is ismeri, s biztos nem fog egy kis fáradságot sajnálni az üggyől. Goldziherrel való tanácskozás

⁹ Goldziher Ignác Stein Aurélnak, Budapest, 1904. augusztus 2. *Cat. Stein LHAS*, 4/f. 485.

¹⁰ Goldziher Ignác Stein Aurélnak, Katwijk-aan-Zee, 1912. szeptember 2. *Cat. Stein LHAS*, 4/f. 490.

¹¹ Hirschler Ignác (1823–1891) orvos, a magyarországi szemészet megalapítója, főrendiházi tag, az MTA tagja, a Bp.-i Kir. Orvosegyesület elnöke (1874–1880), a Zsidó Kongresszus elnöke (1868), a Pesti Hitközség elnöke (1861–1863).

¹² Stein Ernő (1843–1902) Aurél 19 évvel idősebb bátyja, Galiciában működött egy közsézbánya titkáráként, majd igazgatójaként. Tanulmányai idején anyagilag is támogatta öccsét.

eredménye volt első magyar nyelvű cikke is. Ő javasolta, hogy az Avesztakérdésről kellene írnia, mai megvilágításban, amit fel lehetne olvasni az Akadémián, majd utána nyomtatásban megjelentetni a *Budapesti Szemlében*, mert ez hiányt pótolna.¹³ A tanulmány elkészült, felolvasásra ugyan nem került az Akadémián, de 1885-ben „Az óperzsa vallásos irodalomról” címen megjelent a *Budapesti Szemlében*.

Goldziher Ignác volt az a magyar tudós, akinek Stein később is beszámolt munkájáról, tanácsért, támogatásért fordult hozzá. Ugyanakkor megtisztelve érezte magát, ha az indiai iszlám vonatkozásában Goldziher segítségére lehetett, könyvekkel láthatta el, vagy személyes kapcsolatai révén tudta támogatni tudományos munkájában.

Az egyetemi állással kapcsolatos gondjait is legbehatóbban Goldziher Ignáccal tudta megbeszélni. Stein indiai tartózkodásának első évtizedében, egészen az első sikeres khotani expedícióig, csak időlegesnek gondolta a brit birodalom keretein belül végzett tevékenységét. Legfőbb vágya ugyanis egy otthoni egyetemi állás volt. Goldzihernél alkalmasabb személyt nem is kérdezhetett volna e tárgyban, mert ő jól ismerte nemcsak a magyar viszonyokat vagy az alternatívaként felmerült német állás esélyeit, hanem azokat a tudósokat is, akiknek segítségére itthon vagy külföldön Stein számíthatott volna. S hogy milyen nehéz fizetett egyetemi álláshoz jutni, ezt senki sem tudhatta jobban Goldzihernél, aki nagyon hosszú ideig volt magántanár és címzetes rendes egyetemi tanár, s akinek a rendes egyetemi tanárság csak életének utolsó másfél évtizedére adatott meg.

Stein Aurél Indiából írt leveleinek 1894-től kezdődően visszatérő témája az állásprobléma:

„A mióta (február kezdetén) Lahore-ba visszaérkeztem, az egyetemi vizsgákkal összekötött hivatalos munka terhes volta folytán csak nehezen juthattam azon szabad időhöz, melyet a saját szakmunkáim érdekében még a legszerényebb igények mellett is meg kell kívánnom. Most midőn a legforróbb időjárás beköszönt, van remény arra, hogy a hivatalban könnyebbül a dolgom s így befejezhetem a Jammúi Sanskrit kéziratok Catalogusát. Már fölötte kívánnom, hogy megszabadulván e feladattól, a sokkal inkább vonzó kashmíri történelmi kutatásokhoz fordulhassak. Ez utóbbi munkálatok lehetőségében kell utóvégre lahorei tartózkodásom egyedüli hasznát látnom. A Kashmírban töltött 2 ½ hónapos vacatio folyamában tehetek még némi szolgálatot választott szakmámnak, míg a mi a Lahore-ban töltött időt illeti, be kell vallanom, hogy bárhol is Európában, jobb hasznát vehetném az időnek. Itteni állásom e tekintetben nem javulhat. Másrészt pedig az ezüst-rúpia rohamos árcsökkenése folytán mind inkább fogy

¹³ Hirschler Ignác és Stein Ernő levelezése, 1880, 1884. MTAK Kézirattár, MS 1069/124 és MS 1667/139.

a megtakarításokra való remény. Ily körülmények közt a kilátás a jövőbe nem igen kecsegtető. Európában alkalmazást szerezni elég nehéz dolog rám nézve.

Németországban fölötte nagy a Sanskritista tanszékre várakozók csapata; a hazai viszonyokat pedig kegyed ismeri legjobban. Boldogult nagybátyám halála óta alig lehet reményem arra, hogy otthon illetékes helyen szószólóra találjak. De azért mégis azon kérelmet bátorkodom Kegyedhez intézni, hogy tudósítást adna arról, ha valaha akár Bpsten akár Kolozsvárt alkalmazásra akadna bármi nemű kilátás. Tudom, hogy Sanskritistára alig lehet szükség, de azért mégis őszinte hálával fogadnék bármi tanácsot, melyet ez irányban útmutatóul adni szíveskednék. Bocsásson meg, kérem, hogy távol földről is ilyen kéréssel alkalmatlankodom.”¹⁴

Majd ugyanez év októberében:

„Remélem, hogy bátyámnak volt alkalma Kegyedet Budapesti látogatása folyamán felkeresni. Így tehát tőle értesülhetett azon okokról, melyek arra kényszerítenek, hogy minél-előbb az Európába való visszatérést vegyem szemügybe. Állásom nem lévén állami, nyugdíjra egyáltalában nincs kilátásom; a megtakarítható összeg fizetésemből pedig az indiai pénz érték-süllyedése folytán mind inkább fogy. Előmenetelre vagy más állásra Indiában az itteni viszonyok közt semmi reményem; és így a tudományos munkásságom tekintetében hozott áldozatokért más irányban sem várhatok compensatiót. A kérdés csak az, hogy hány évig tarthatnám fenn magamat mint valamely német vagy más egyetem „privat-docense” a megtakarított szerény összegemből.

Remélem, hogy megbocsátja az e dolgokkal való alkalmatlankodásomat és e sorok rossz magyarságát...”¹⁵

Két évvel később – egyre égetőbben – ugyanez a probléma: Magyarországon nincs igény, Németországban túl sok a jelentkező.

„Kivánságom, hogy a jövő tavasz folyamán 6 hónapi szabadságra indulhassak Európába. Ott aztán el kell határoznom magamat az iránt, hogy hol vetem meg a lábomat. Hosszas megfontolás után meggyőződtem arról, hogy az Európába való visszatérést tudományos mint személyes érdekem szempontjából nem szabad már sokáig elhalasztanom. Választanom kell pedig a hazában való letelepedés vagy a Németországban való egyetemi habilitatio közt.

Német jóakaróim (p. o. Weber)¹⁶ határozottan figyelmeztettek arra, miszerint ottani alkalmazásra – tekintettel a szak túltömötségre – csak mielőbbi

¹⁴ Stein Aurél Goldziher Ignácnak, Lahore, 1894. május. 2. MTAKKGy, Goldziher-levelezés.

¹⁵ Stein Aurél Goldziher Ignácnak, Mishat Bagh, Kashmir, 1894. október 5. MTAKKGy, Goldziher-levelezés.

¹⁶ Albrecht Friedrich Weber (1825–1901) indológus, történész, a berlini egyetem professzora, az ókori India kiváló kutatója.

habilitatio révén szerezhettek némi kis kilátást. Esetleg Göttingában szívesen látnának mint privatdocentst.

Őszintén mondhatom, hogy sokkal szívesebben mennék Bpestre vagy akár Kolosvárra, ha valami kis reményt táplálhatnék a jövő iránt. De ismervén mind ama nehézségeket, melyekkel meg kellene küzdenem, ez irányban nem táplálok illúziókat. Szakmám oly távol esik a hazai tudományos érdekek körétől!”¹⁷

1896 utolsó napján még egyszer visszatér a kérdésre. Levelei hangvételéből nyilvánvaló, hogy egyre elkeserítőbbnek látja helyzetét:

„Április elsejétől 6 ½ hónapos szabadságot biztosítottam magamnak. Arra kell felhasználnom, hogy megválasszam Európában jövő tartózkodásom helyét, mert lahorei állásom tarthatatlanná válnék még a jövő év folyamán, még ha tovább is kívánnám folytatni az itteni helyzetemmel járó testet-lelket kimerítő küzdelmeket. Fizetett állásra, se Német egyetemen se másutt, nincs kilátásom. Így tehát csak az a kérdés, hogy hol kezdjem meg a privat-docenturát. Weber, ki talán egyetlen igazi jóakaróm külföldön Roth¹⁸ s Rost¹⁹ halála óta, azt ajánlotta, hogy Göttingában telepedjem le. Mielőtt azonban erre elhatároznám magamat, körül nézni kívánok a hazában. Ha egyáltalán van kilátásom arra, hogy egy pár év után fizetett állásra vihetem akár Bpsten akár Kolosvárott, szívesebben maradnék otthon. Tudom, hogy nagy küzdelembe kerülne, de Austriában vagy Németországban a viszonyok talán még rosszabbak a Szanszkrit-tára nézve.”²⁰

E levelek nem maradtak hatástalanok. Goldziher Ignác és Vámbéry Ármin is, akit Stein szintén gyermekkora óta ismert, igyekeztek elérni, hogy a budapesti egyetemen tanári álláshoz juthasson, de nem jártak sikerrel. Erre utal Stein 1898 májusában írt levele, amelyben megköszöni Goldziher fáradozásait az ügyben:

„Tudom, hogy a bölcs. karban elért eredményt nagyrészt Kegyed jóakaró pártfogásának köszönhetem. Több hónap óta újabb hírt nem kaptam ez ügyről.”²¹

A fenti sorokkal le is zárul a hazai, illetve valamelyik európai egyetemen való álláslehetőség témája. Stein elnyeri a kalkuttai kinevezést, s ami még ennél is fontosabb, már formálódnak az első expedíció körvonalai. Ő pedig érzi,

¹⁷ Stein Aurél Goldziher Ignácnak, Mohand Marg, 1896. június 24. MTAKKGy, Goldziher-levelezés.

¹⁸ Rudolf von Roth (1821–1895) indológus, vallástörténész, a modern Veda-kutatás egyik megalapítója. Stein nála doktorált Tübingenben.

¹⁹ Reinhold Rost (1822–1896) orientalista, az India Office Library könyvtárosa. Filológiai kérdésekben tanácsadóként működött az India-ügyi államtitkár mellett.

²⁰ Stein Aurél Goldziher Ignácnak, Malakand, Swat, 1896, december 31. MTAKKGy, Goldziher-levelezés.

²¹ Stein Aurél Goldziher Ignácnak, Lahore, 1898. május 5. MTAKKGy, Goldziher-levelezés.

ha a tudománynak ezzel a területével akar foglalkozni, akkor Indiában a helye. Mint az alábbi, 1899. szeptemberi levélből kiderül, Goldziher Ignáccal az elsők között tudatta az első nagy expedíció közeli megindulását:

„Kegyed bizonyára mosolyog az indiai bürokraticus gondviselés amaz intézkedésén, mely engemet, a szanszkritistát, az itteni muhammadánus collegium élére juttatott.”²²

Rám nézve a cserénél az indító ok az volt, hogy több szabad időt a tudományos munkám számára s kevesebb hivatalbeli gondot várhattam mint Lahoreban. Ebben ugyan nem csalódtam; de azt is belátom, hogy a klímaticus és egyéb helybeli viszonyok bizony rosszabbak a lahoreiéknál... Azon kívül van kilátásom arra, hogy a jövő évben hosszabb régészeti utra indulhatok, mely messze elvisz az itteni európaiasodott légkörtől.”²³

Stein Aurél és Goldziher Ignác életének közös és fájdalmas pontja volt, hogy megélhetésük biztosításáért mindkettőjüknek hivatali teendőket kellett ellátniuk, a szakmai munka csak e kötelesség után, szabadságuk ideje alatt, vagy Stein esetében még a „special duty”, azaz a nem munkaköri feladatok elvégzésére biztosított időben volt lehetséges. A különbség annyi volt, hogy Goldziher úgy érezte, hitsorsosai még le is nézik az általa végzett munkáért, s a Hitközség vezetői sem ismerik el ottani tevékenységének eredményeit.

Goldziher a *Napló*jában épp Hirschler Ignáccal kapcsolatos megjegyzésekkel utalt erre a nehezen elviselhető helyzetre: „Nagy műveltségű emberek a zsidó hitközségben – közülük csak egyet említek, dr. Hirschler Ignácot – közvetlen barátaim, részletekig ismerték a vázoltam viszonyokat. Senki nem ítélte őket szokatlannak. Én kezdettől kitartottam amaz elvem mellett, hogy a méltatlan állapotokról senkinek sem szólok. Sajnálatomra, néha megtörtem fogadalmamat, ilyenkor kivétel nélkül mind vállvonogatva és gúnyos mosollyal válaszolt, akinek óvatlanul elmondtam panaszomat. Hirschlernek valóságos listája volt kéznél olyanokról, akik nagy tudományos képesség birtokában alacsonyrendű foglalkozást űztek. Természetesen nem hiányzott közülük az üvegcsiszoló Spinoza és az adószedő Bagehot. Örök szégyene maradt ezeknek az uraknak, hogy kisujjukat sem mozdították érdekemben, helyzetemet a legcsekélyebb mértékben sem tették elviselhetővé.” Egy 1891. novemberi feljegyzés: „11-én meghalt dr. Hirschler Ignác, kinek velem való kapcsolatáról e lapokon gyakran esett szó. Volt oly emelkedett szellem, hogy örömét lelje benne, ha általam még egy példával többje lett a »hámba fogott Pegazus« sorsrovatban.”²⁴

Stein Aurél éppen azért tudta teljes mértékben értékelni Goldziher hatalmas szellemi tevékenységét és az ennek eredményeként megjelentetett, mennyisé-

²² Stein 1899–1900 között a Calcutta Madrasa igazgatója volt.

²³ Stein Aurél Goldziher Ignácnak, Calcutta, Madrasah, 1899. szeptember 14. MTAKKGy, Goldziher-levelezés.

²⁴ Goldziher Ignác, *Napló*. Budapest, 1984, 113, 168.

gében és minőségében is kimagasló irodalmi munkásságát, mert saját tapasztalataiból tudta, hogy mit jelent szigorú hivatali munka mellett és után tudományos kérdésekkel foglalkozni.

„Csak mióta magam is hivatalos munka súlyát érzem, tanultam meg kellőleg érteni és csodálni azon tudományos munkásságot, melyet kegyed hivatalos fáradozásai közepén annyi év során kifejtett.”²⁵

Egy másik levelében meg is fogalmazza: nagy nyereség a tudomány számára, hogy Goldzihernek nem kell többé idejét és energiáit megosztani. Ez volt az, amire ő is mindig vágyott, de neki nem adatott meg. Ha végigkövetjük Stein Aurél indiai működését, láthatjuk azt a véget nem érő próbálkozást, amellyel az egyetemi, majd az indiai oktatási szolgálatban eltöltött évei során szerette volna elérni a hivatali teendőktől való megszabadulást. Aztán amikor már közelebb jutott az áhított célhoz és régészként tudott dolgozni, akkor azért kellett hivatali főnökével, Sir John Marshallal küzdeni, hogy ne csak azzal a területtel foglalkozhassék, amelynek felügyeletével megbízták, hanem India határain kívül is folytathasson ásatásokat. De ez nem volt könnyen megoldható probléma: végül is az Indian Civil Service szolgálatában állt, s bár ő mindig kárhoztatta a bürokráciát, a hatóságokhoz és a döntéshozó személyekhez írt számtalan kérvényével sikerült elérnie azt, hogy akár egy hosszabb expedícióra elmenjen, akár szabadságot kapjon a leletek feldolgozásával és beszámolóinak, könyveinek megírásával kapcsolatos feladatok elvégzésére. Amikor Goldziher Ignác megkapta a rendes tanári kinevezést, Stein őszintén örült ennek a tudomány számára nagy haszonnal járó fordulatnak:

„Bocsásson meg, hogy oly sokat írtam saját dolgaimeiről a helyett hogy első sorban kifejeztem volna szívem mélyéből jövő szerencsekívánataimat a hivatali munka alól való felszabadulásához. Minden szaktársa meg fogja becsülni, mily nagy becszel bír e fordulat a tudomány számára. De csak azok, kik mint Kegyed hosszú évek során küzdöttek a tudós munkához szükséges szabadságért, érezhetik a személyes függetlenség teljes értékét. Adja a sors, hogy sok éven keresztül élvezhesse a tudomány hasznára! Fogadja őszinte szerencse kívánataimat az akadémiai osztályelnökséghez is. Mind saját személye mind az Akadémiára nézve igaz megtiszteltetés ez.”²⁶

A világ tudós társaságai közül elsőként az MTA választotta tagjai közé Stein Aurélt. Csak a harmadik jelölés járt sikerrel, de a jelölt Goldziher Ignác figyelmét és támogatását mindvégig élvezte. Az első ajánlás Duka Tivadar-

²⁵ Stein Aurél Goldziher Ignácnak, Rampur, Kashmir, 1892. augusztus 31. MTAKKGy, Goldziher-levelezés.

²⁶ Stein Aurél Goldziher Ignácnak, Wang-fu-hsia, Kansu, Kína, 1907. június 30. MTAKKGy, Goldziher-levelezés.

tól,²⁷ az első Kőrösi Csoma-életrajz szerzőjétől származik, akinek nagy szerepe volt abban is, hogy Stein indiai állását elnyerhette.

„Dr. Stein Aurél urat, a lahore-i collegium vezértanárát (Principal and Registrar) külső tagul ajánlja Duka Tivadar l. t. tekintetbe véve a Zendavesta és a brahmáni irodalom területén kifejtett kitűnő munkásságát. III./A alosztály.”²⁸

Javaslatát azonban nem fogadták el, s erről Dukát így tájékoztatta Goldziher Ignác, az I. osztály akkori elnöke:

„Stein Aurélt formahiba miatt nem lehetett kültagnak megválasztani. Az alapszabály azt kívánja ugyanis, hogy ugyanazon osztálybeli tagtól induljon ki a javaslat. Minthogy igen tisztelt ajánló a III. osztály tagja, az I. osztálynak félre kellett tenni a javaslatot. De hát ezen úgy segítünk, hogy legközelebb én belső tagnak ajánlom Aurélt. Abszurdum volna, hogy magyar ember kültag legyen a magyar Akadémiában. Szász Károly püspök úr is ezen a nézeten van, és úgy hiszem, hogy mától egy esztendő múlva biztosan megválasztjuk belső tagnak. Legalább is azt elnyerjük vele, hogy Stein köteles lesz hébe korba mint magyar akadémikus magyarul is írni.”²⁹

1894-ből való, Vámbéry Árminnal közösen benyújtott ajánlása:

„Dr. Stein Márk Aurél-t a Lahorei Pundjáb University keleti osztályának igazgatóját (principal of Oriental College) levelező tagul ajánlják Vámbéry Ármin t. t. és Goldziher Ignác r. t.

Dr. Stein hazánkfia, ez idő szerint a szanszkrit és a zend philológia, különösen az ind régiségstudomány legkitűnőbb képviselői egyikül van elismerve. A tudományos szakfolyóiratokban számos jeles, a tudomány haladásában nyomot hagyó dolgozata jelent meg, melyek közül különösen a „Zoroastrian Deities on Indo-Scythian Coins” című értekezés (Babylonian and Oriental Record, 1887) és az azt kiegészítő „The great Sampi on Indo-Scythian Coins” (Academy, 1887) keltettek feltűnést. Szerző e munkákban az ind régiség egy homályos fejezetét új világításba helyezte. Ugyanezen körből való „Zur Geschichte der Cáhí von Kábul” cz. alatt legutóbb (a Roth Rudolf tiszteletére kiadott gyűjteményben. Stuttgart, 1893) megjelent dolgozata. Stein főmunkájaként említhetjük fel a Kásmirba tett gyakori utazásainak irodalmi eredményét: „Kahlana pandita Rádsatarangini” című nagy történelmi munkája szanszkrit szövegének új alapokon történő kritikai kiadását és feldolgozását. E nagy munkából tavaly az első kötet megjelent; kiadója akadémiánk könyvtárának is meg-

²⁷ Duka Tivadar (1825–1908) az indiai hadsereg orvos-ezredese, az MTA levelező, majd tiszteleti tagja. Csomára vonatkozó archívumát az MTA-nak adományozta, közvetítésével került a Csoma kézírataiból és könyveiből álló gyűjtemény az Akadémiára.

²⁸ M.T.A. Tagajánlások, 1893.

²⁹ Goldziher Ignác Duka Tivadarnak, Budapest, 1893. május 13. MTAKKGy, Csoma 58/37/1.

küldte a nagy becsű munkát, melynek folytató kötetei nem soká fognak késni. Mindezen munkák a világban ismertté tették Stein Aurél hazánkfia nevét. Nem kételkedünk, hogy ajánlásunk sikerét buzdításul fogja tekinteni arra, hogy a magyar tudományos irodalomban is bővebben képviselje szaktudományát. Hogy mily eredménnyel képes a szakszerű kutatást a művelt közönség számára feldolgozni, tanúságul szolgál reá Budapesti Szemlében (44. Köt. (1885) 365-383 ll.) megjelent dolgozata: „Az ópersa vallásos irodalomról”. Annál is inkább ajánljuk tagtársainknak dr. Stein Aurél megválasztását, minthogy nyelvtudományi osztályunkban a szanszkrit és zend philologia eddig egyáltalán nincsen képviselve.”³⁰

Az 1895-ös tagajánlatuk pedig külső tagságról szólt:

„Dr. Stein M. Aurél hazánkfia, a lahore-i Pundzsáb-egyetem keleti kollégiumának igazgatóját, a Kalhana Kasmiri történetének kiadóját, a Kasmiri rádsa szanszkrit könyvtára katalógusának szerzőjét, ki e munkáival, úgy mint egyéb, különösen az indoskytha éremtanra és történetre vonatkozó dolgozataival korunk szanszkritistái között előkelő helyett vivott ki magának. Az Akadémia I. osztályának kültagjául ajánlják: Vámbéry Ármin, tisz. és ig. tag. Goldziher Ignác r. tag.”³¹

A két ajánlás közötti különbség az Akadémia alapszabályában leli magyarázatát. Goldziher 1894-ben, ahogy azt Duka Tivadarhoz írt levelében már 1893-ben ígérte, Vámbéryvel együtt Stein Aurélt valóban belső, azaz levelező tagnak ajánlotta 1894-ben. Az ajánlásban nem véletlenül szerepel óhajként az, hogy megválasztása esetén remélhetőleg többet publikál itthon és magyarul, azaz meg fog felelni a levelező tagság feltételeinek. Ezt kívánták alátámasztani az ajánlók a *Budapesti Szemlé*ben megjelent cikkére való hivatkozással, vagyis ha belső tagként folytatja a már megkezdett tevékenységet, úgy az I. osztályban képviselhet egy még hiányzó szakterületet. Stein Aurél azonban ekkor már nemcsak külföldön működött, de már magyar állampolgár sem volt. Külső tag címet olyan nem magyarul író tudósok nyerhettek el, akiket munkásságuk vagy Magyarországot közvetlenül érintő munkájuk miatt tartottak erre érdemesnek. Tehát amikor 1895-ben Goldziher és Vámbéry megismételték a jelölést, a nemzetközi tudományban kivívott helyére hivatkozhattak. Stein Aurélt külső tagnak kellett ajánlaniuk, hogy megfeleljen az alapszabály előírt feltételeknek.

Az *Akadémiai Értesítő* 1895/6. számában a tagválasztásokról beszámolva ismerteti, hogy Stein Aurél az I. osztály részéről külső tagul választott 21 szavazattal, 4 ellenében.³² Stein akadémiai székhogylalóját – bár az alapszabály szerint mint külső tagnak ez nem lett volna kötelessége, hisz a tiszteleti és

³⁰ M.T.A. Tagajánlások I/A alosztály, 1894, 11–12.

³¹ M.T.A. Tagajánlások I/B alosztály, 1895, 8.

³² *Akadémiai Értesítő* 6/6 (1895) 396.

külső tagok a választás után azonnal oklevelet kaptak, s csak a rendes és levelező tagok számára volt feltétel a székfoglaló megtartása – 1897-ben tartotta meg az MTA-n *A fehér hunok és rokon törzsek indiai szereplése* címmel. A levelezésből nyilvánvaló, hogy a dolgozat elkészítése is Goldziher Ignác javaslatára történt:

„...Bocsásson meg, kérem, hogy oly későn köszönöm meg junius havában kapott fölötte szíves levelét, meg azon kedves sorait, melyek arabs levele kíséretében jutottak kezeimbe. Mély hálával tartozom Kegyednek mind azon jó tanácsért és biztatásért, melyet nékem juttatott. Késő feleletem daczára higgye el, kérem, hogy egész értékében meg becsülhetem ama jóakaratot és szíves érdeklődést, melyet irántam fentartani méltóztatik. A lahorei nyár gyötrelmei között megfeszítéssel kellett dolgoznom, hogy a Catalogus munkámat végtelen Inde-xeivel, stb. valamikép befejezhessem. Midőn végre kiszabadultam a lahorei kemenczéből, annyi más foglalatosság várt rám, melyet addig félre kellett tennem, hogy a kashmíri hegyek közt is gyakran az irodában gondolhattam magamat. Hosszabb expeditiók folyamán sikerült megkapnom a kashmíri krónikának magyarázatához még kívánt topographicus adatokat, de nem igen várhattam, hogy e mellett a Kegyed által ajánlott értekezéshez is megtaláljam a kellő nyugalmat és időt. Lahore-ban az épen kéznél lévő munkán kívül nem folytathatok más irányban szaktanulmányokat, és így újabb előkészületekre volna szükségem, míg félig-meddig megfelelően tárgyalhatnék amaz indiai dolgokról, melyek talán némi érdeklődéssel bírnak a hazai tudományos közönség előtt. S ha erre még biztosíthatnám is a szükséges időt, bizony nem tudom, vajjon a kidolgozás megfelelné méltányos kívánalmaknak. Ennek daczára őszinte kívánságom, hogy magyar nyelven is adhassak bármily csekély jelt munkálkodásomról, és mint-hogy jobb ösztönzést nem gondolhatok szíves ajánlatánál, azon leszek, hogy felhasználjam, a legelső alkalmat valamely kisebb tárgy feldolgozásához.”³³

Amikor pedig megkapja az értesítést megválasztásáról, köszönőlevélben – újra felemlítve a családi kapcsolatokat is – fejezi ki háláját:

„Mélyen tisztelt Tanár Úr,
Két héttel ezelőtt vettem itt Kashmírban nagy meglepetésemre az értesítést ama kiváló kitüntetésről, melyben az Akadémia választása folytán részesültem. Első óhajom volt, hogy Kegyednek szívem mélyéből megköszönjem ezen egyáltalán nem várt megtiszteltetést, melyet csakis Kegyed annyiszor tanúsított de semmikép sem érdemelt jóakarata szerezhetett meg számomra. Ha daczára e kívánságomnak hálám kifejezésében két postát elmulasztottam, e késés mentségére csak ama körülményt hozhatom fel, hogy azon archaeologicus menetelések közt,

³³ Stein Aurél Goldziher Ignácnak, Mishat Bagh, Kashmir, 1894. október 5. MTAKKGy, Goldziher-levelezés.

melyeket ez idő alatt végeztem, bizony kevés alkalmam volt akár a pihenésre akár az írásra.

Fogadja tehát őszinte hálaérzetem kifejezését azon nagy és igaz örömről, melyet e kegyes megemlékezés eredménye nékem meg a hozzám közelállóknak okozott. Bár februárban kelt szíves levelében ebbeli szándékáról értesített, higgye el, kérem, a megválasztásra távolról sem tápláltam reménységet. Jól tudom, hogy ama szerény szakmunkákkal, melyeket eddig végezhettem, egyáltalán nem szolgáltam rá azon kitüntetésre, hogy az Akadémia kültagjainak fényes sorába felvétessem. A mennyiben pedig – őszinte sajnálatomra – a legcsekélyebb adalékkal sem járultam a hazai tudományos munkálkodáshoz, ily különös figyelembevételét csekély személyemnek máskülönben sem érdemeltem. Elgondolhatom mennyi fáradságába kerülhetett ily körülmények közt jóakarátának e bizonyítása, daczára ama nagy tekintélynek, melyet fényes tudományos működése Kegyednek akadémiai társai közt szerzett.

Boldogult nagybátyám iránt táplált kegyes megemlékezésének bizony nagy része lehetett e fáradozásában, melyért egész életemen át őszinte s mély hálával tartozom Kegyednek. Saját erőmből még nem szerezhettem szeretett bátyámnak oly örömet, mint a milyenben most Kegyed baráti jóindulata érvényesülése folytán részesült...”³⁴

Goldziher Ignác jóakarató figyelme valóban kísérte Stein Aurél pályáját, amely az évek során eredményeivel bizonyította, hogy nem volt méltatlan arra az elismerésre, amelyet bizonyos fokig még ő maga is megelőlegezettnek tartott 1895-ben.

Goldzihernek nagy szerepe volt abban, hogy az Akadémia tagjai és a művelt közönség is értesülhessen távolban élő honfitársuk munkásságának eredményeiről. Az általa készített beszámolók mutatják, hogy tanulmányozta a 20. század elején a Selyemút-kutatással kapcsolatban felmerült kérdéseket. Az orientalisták 1902-ben, Hamburgban rendezett kongresszusáról készített beszámolójában a közép-ázsiai előadások értékelésében ez áll:

„E sectio leginkább kimagasló tárgya azonban hazánkfia, Stein Aurélnak az állami laboratóriumban nagy közönség előtt tartott előadása volt, melyben 1900/01 folyamán keleti Turkesztánban folytatott kutató utazásairól, ásatásainak eredményeiről tett jelentést.”

Részletesen kifejti, hogy milyen előzményei voltak Stein felfedezéseinek, kezdve a Bower-kézirat megtalálásától Sven Hedin expedíciójáig. Leírja útját, amelynek során a „védőszentjéül” választott 7. századi kínai buddhista szerzetes, Xuanzang nyomdokain járt, és így összegzi annak jelentőségét:

³⁴ Stein Aurél Goldziher Ignácnak, Mohand Marg, 1895. július 3. MTAKKGy, Goldziher-levelezés.

„Stein utazásának eredményei, nevezetesen az írott emlékek, melyeket magával hozott, soká fogják a szakembereket kutatási anyaggal ellátni. E kutatások kétségkívül világosságot fognak deríteni nemcsak a buddhismus régiségeire, hanem továbbra a történelem egy fontos eddig kevésbé ismert fejezetére: „A távol Kelet és a Nyugat érintkezései. Mert különösen Khotan körül találkozik és hat egymásra a görög művészet, az indus vallás és khinai kereskedelem.” (Idézet: ld. Winternitz cikkét a Globus 1902. májusi számaiban)”³⁵

Stein Aurél Goldziher Ignácnak számolt be 1907. június 30-án kelt levelében dunhuangi leleteiről, büszkén utalva arra, hogy magyar expedíció nyomdokait követve jutott el a helyszínre.

„Mélyen tisztelt tanár Úr!

Régi kívánságom, hogy visszahívjam magamat jóakaró emlékezetébe és hálás köszönetet mondjak ama fölötté kedves és megörvendezett levéléért, melylyel annak idején szerény köntösű útleírásom megküldésére felelni szíveskedett. Lelkem mélyében érintettek akkor buzdító, hosszú évek során táplált baráti rokonszenvvel telt sorai, és gyakran gondoltam vissza azóta a bennük felébresztett kedves emlékekre. Nem bocsáthatom meg magamnak, hogy annyira késtem levéllel. De azt mégis remélem, hogy ezért nem vonja kétségbe régi jóakaróm iránti mély hálaérzetemet. Sokat irhatnék ama minden erőmet megfeszítő munkateherről, melylyel meg kellett küzdenem, mielőtt a mult évben végre elindulhattam új kutató utamra. Kemény próbára tett amaz idő, melyet nehéz hivatalos teendők, előbbi utazásom eredményeinek végleges feldolgozása és a mostani expedícióm előkészületei közt fel kellett osztanom. Az utolsó tizennégy hónap alatt folytatott utazásom minden fáradalma daczára felszabadulásnak látszott. De persze a szakadatlan munkálkodás mellett, melyet ásatásaim s egyéb feladataim megkívántak, alig jut időm a legsürgősebb levelezésre.

A mióta mult évi szeptemberben elindultam Khotanból, körülbelül 4000 kilometer hosszú útvonalon folytak kutatásaim. A Taklamakán keleti szélén a Lop-nor sivatagjában, hol a tél legridegebb részét töltöttem, egészen Kína észak-nyugati határ vidékéig, mindenütt gazdag eredmény jutalmazta fáradozásomat. Oly sok helyen folyt a munka, hogy hiába próbálnám meg e levél keretében bárminemű részletezést. A R. Geographical Society-nek küldött jelentéseimben, melyek kivonatszerűleg a „Times”-ben is megjelentek, legrövidebben beszámoltam a főbb leletek és földrajzi észleletekről. Hsüan-tsang útján jutottam az Oxus völgyéből egészen a kínai „nagy fal” nyugati kapujáig, – és talán régi védszentem is segített annyi régi kézirat és okmány felfedezéséhez, szanszkrit, közép-ázsiai Bráhmí, Kharosthi, tibeti, kínai, kök-török, Uighur, aramaeus nyelvben s írásban.

³⁵ Goldziher Ignác, Jelentés az orientalisták XIII. nemzetközi congressusáról. *Akadémiai Értesítő* 14 (1903) 14.

Eddigélé tizenkét láda telt meg csak e kézirati leletekkel. A kínai, falemezen vagy selymen irt okmányokkal, melyekből vagy kétezer darabot ástam fel a Tun-huang (vagy Shachou)-tól nyugatra a sivatagon át épült határfal mentén, szerencsésen eljutottunk a Krisztus-előtti második század végéig. De az indiai és aramaeus leletek is visszanyúlnak a keresztény era legelső századaiba.

Nagy meglepődést meríték abból, hogy az utolsó hónapok munkája Tun-huang vidékén éppen oly területen folyt, melynek első rendszeres vizsgálata magyar expeditio érdeme volt. Lóczy mélyen tisztelt barátom irányította először figyelmemet a Sa-choui „Ezer Buddha” grotto-templomaira, és tudom, örülni fog annak, hogy átkutatásuk sok és becses lelettel gyarapította gyűjteményemet. Remélem, elmesélhetem annak idején személyesen ottani élményeimet. Bizony ott is Hsüan-tsang védnöksége segítségemre lehetett! – Tudom, hogy több tekintetből kockáztatott vállalkozás volt nem-Sinologus létemre kiterjeszteni kutató-utamat tisztán kínai földre. De Turkesztánban elég alkalmam volt az oda átlátnált régi kínai cultura anyagi maradványaival némileg megismerkednem és fölötte buzgó és értelmes dolgozó társra tettem szert a Kásgarból hozott tudós kínai „titkáromban”. Bizony, nagyon kezdetleges saját nyelvtudásom, de azért mégis tolmács nélkül munkálkodhatok.

Elég kemény próbára tettek mindnyájunkat a téli és tavaszi campagne fáradalmai. Összehasonlítva a Lop-nor és Kun-tágh sivatagával a téli Taklamakánban való táborozás majdnem kies dolognak látszik. Fölötte zordok a climatikus viszonyok, és a naponként dühöngő északkeleti szél mellett nagyon is érezhetővé vált a -30° Celsiusra leszálló hideg. A sok munkásom, stb. számára szükségelt víz, azaz jég szállítása, egy helyen vagy 170 kilometer távolságra, is nagy gondot okozott. Magam szerencsére egészségben alig szenvedtem, de a ben született indus topographusom, meg műszaki altisztem eleget betegeskedett.

Most a Nan-san magasabb hegylánczai között veszem utamat Kanchou felé. Archaeologus munkába a Kansu oázisokon kívül csak a legmelegebb évszak lefolyása után foghatok, de topographiai felvételekre bő alkalom nyílik a magas hegységben és így jól használhatom fel a rövid nyarat. Ősszel valószínűleg Turkesztán északkeleti része felé veszem utamat, honnét újabb téli kutatásokat tervezek a sivatagban. Európába, alkalmasint Ladákh-Kasmíron át, a jövő év ősze előtt alig érhetek. Addig ki is kell vívnom a kormánytól az eredmények feldolgozásához szükséges időt, a mi nem könnyű dolog; hisz nem áll mögöttem akadémia s egyébb tudós pártfogás...”³⁶

A levél címzettje nem késlekedett, hogy értesüléseit megossza honfitársaival:

„Hogy levelének tartalma mennyire lebilincsel, nem kell külön elmondanom. Minthogy feltételezhetem, hogy a magyar művelt közönség legtágabb köreit

³⁶ Stein Aurél Goldziher Ignácnak, Wang-fu hsia, Kansu, 1907. június 30. MTAKKGy, Goldziher-levelezés.

érdekelni fogja jelen kutatásainak célja, terjedelme és meglepő eredménye, a levél e tárgyi részét a „Budapesti Hírlap”-ban közzé tettem. Azt tapasztaltam, hogy kiváló érdeklődést keltett, hogy nagy hazánkfia, ki annyi dicsőséget hoz hazánknek, miben jár a távol Napkelet sivatagjaiban...”

E levél befejező soraiban egyszerre szólal meg a személyes jó barát és a teljesítményt értékelő tudós:

„A folyóiratok eljutnak Önhöz? Ha igen, bizonyára észrevette a ZDMG ez évi III. füzetében Leumann cikkét, mely e szavakkal kezdődik: 'M.A. Stein hat ... eine neue Wissenschaft gegründet: die ostturkestanische Altertumskunde' s. a. t. Ilyent Ön sokat olvashat. A tudomány terén csak annak van jelentősége, ki az ismereteknek új szempontokat nyit. S Önnek e dicsőségből mily nagy rész jutott ki. Soha a gondolat el nem hagy, ha sétám véletlenül az Akadémia-utczai lakóházuk előtt elvezet.”³⁷

Stein Aurél többször kérte fel Goldziher Ignácot, hogy megjelent és az Akadémiának megküldött művei átadásában és bemutatásában közreműköd-jék, s mint a levelekből kiderül, munkáit a Harrassowitz kiadóval egyenesen neki küldette meg:

„Mai soraim írásához alkalmat szolgáltat egy kérelem melyet Doctor Úrhoz mint régi jóakarómhoz a kasmíri sanskrit Kronikára vonatkozó kiadásom megjelenése alkalmából intézni bátorodom, remélve, hogy megbocsátja az okozott fáradságot.

Talán már e sorok megérkezésekor kezéhez jutott Harrassowitz lipcsei kiadóm útján az említett „Râjataranginî” kiadásom egy példánya melyre nézve azon kéréssel bátorodom Doctor Úrhoz fordulni, hogy azt a m. t. Akadémia nyelvészeti avagy (ha így helyesebben látszik) történelmi osztályához hódolatom jeléül juttatni méltóztassék. Nem csak azért kell szívességét e célból igénybe vennem, mert nem ismerem kellő pontossággal azt a címet, melyhez közvetlenül irányíthatnám a küldeményt, hanem főképp mert igénytelen munkám, mely hazai tudós érdekekkel alig érintkezhetik, nagyon is rászorul arra, hogy ismert kéz által jusson rendeltetéséhez.”³⁸

„Mai kérelmem – hogy ezt mindjárt Kegyed oly gyakran tapasztalt jóakaratóba ajánljam – a Jammui Kéziratok Katalógusának ama példányára vonatkozik, mely tán már e sorok megérkezése előtt Harrassowitz útján kezeibe jutott.

³⁷ Goldziher Ignác Stein Aurélnak, Budapest, 1907. december. 7. *Cat. Stein LHAS*, 4/f. 487.

³⁸ Stein Aurél Goldziher Ignácnak, Rampur, Kasmir, 1892. augusztus 31. MTAKKGy, Goldziher-levelezés.

Igen nagy hálával tartoznék, ha Kegyed e szerény művemet, mint a Kashmíri Maharájától jövő ajándékot az Akadémiának átnyújtani szívesednék...”³⁹

A II. expedícióról megjelent, népszerű formában írt kötetet Goldziher Ignác bemutatásában ismerhette meg az Akadémia tagsága és az *Értesítő* olvasói:

„Goldziher Ignác r.t. a szerző megbízásából átnyújtja nagyhirű hazánkfia, az Akadémia kültagja dr. STEIN U. (!) AUREL nagyhirű hazánkfia kétkötetes dísművét *Ruins of Desert Cathay*. E művében, a készülöben lévő nagy speciális tudományú exploratio-munkát megelőzőleg, a szerző a nagy művelt közönségnek számot ad az 1906–8-ban végzett kutató utazásáról és ásatásairól, melyeknek eredményei egyaránt a nyelvtudomány, a vallástörténet és műtörténet terén korszakosaknak vannak elismerve. Az ind-afgán határvidékről kiindulva, a Hindukus havasai mentén és tovább a Pamir fennsíkig, „a világ tetejéig” és a Kun-Lun hegylánczat mentén folytatta kutatásait. A környező, a III. század óta teljesen elhagyatott sivatagban eszközölt kutató ásatások ezer meg ezer írott emlék felfedezését eredményezték ind, tibeti, chinai, török nyelven, és még ismeretlen írásúakat, melyeknek megfejtése most foglalkoztatja a tudósok éleselméjűségét, nevezetesen Thomsen-ét is. Marco Polo nyomait követve Cathay felé Stein China limesének nyugati részét fedezte fel 200 mérföld kiterjedésben. Utazásának e része felfedezéseinek fénypontjához juttatta őt, Tun-Huang mellett az „Ezer Buddhák” szentélyéhez, mely kilencz évszázad óta nevezetesebb okmányokat és festményeket őriz, melyeket most Stein a tudomány számára megszerzett. Ez emlékekkel a keleti művészet ismeretének egy új fejezetét alkotta meg a tudomány számára. Mindezen nagy felfedezésekről, 10.000 angol mérföldre terjedő utazásának egyéb geographiai és archaeologiai részletéről ad számot a nagy munka, melyet az előadó a szerző megbízásából ezennel az Akadémiának átnyújt. Talán így jelt adhat arról – úgy mond Stein az előadóhoz f. évi április 29-én Pesháverből intézett levelében – hogy bár csak idegen sorban vagyok kapcsolatban az Akadémiával, mégis hálás érzülettel és igaz érdeklődéssel ragaszkodom a fiatal korom óta tisztelt nagytudományú intézményhez.” – Az Akadémia köszönettel fogadja dr. Stein Aurél kültag nagybecsű adományát és tekintettel az azt kísérő érzületre, köszönetének külön levélben ad kifejezést.”⁴⁰

Stein nem késlekedett köszönetét kifejezni azért a megtiszteltetésért, hogy az alapján a nagyközönségnek szánt műve Goldziher jóvoltából az Akadémián is kitüntető fogadtatásban részesült. Ebben a levelében két nagy kitüntetéséről is beszámol:

³⁹ Stein Aurél Goldziher Ignácnak, Tillah, 1894. december 31. MTAKKGy, Goldziher-levelezés.

⁴⁰ *Akadémiai Értesítő* 23 (1912) 492.

„Az utolsó Birthday Honours listben a király az Indian Empire rendnek Knight Commander-jévé nevezett ki. Az alkirály személyes levelében tudatta ez egyszerű tudósna ritkán járó kitüntetést, melyet archaeológus ember Indiában Cunningham tábornok óta nem viselt. ... Ismervén annyi éven át tapasztalt személyes jóakarátát, azt hiszem bevallhatom azt a kis hiúságot is, hogy valószínűleg az első magyar születésű vagyok, ki saját munkásságával nyerte el Angliában a Sir címet.”

A melléklet pedig a Lucy Wharton Drexel Medal⁴¹ odaítéléséről szóló levél másolata volt. 1912. május 10-én a Museum, University of Pennsylvania, Philadelphia igazgatósága és a korábbi kitüntetettekől összeállt bizottság Stein kínai felfedezéseit és az azokról megjelentetett írásait jutalmazta. Ez a díj arra szolgált, hogy a legjobb ásatást végző és az ezen alapuló közleményt megjelentető angol nyelvű tudós munkáját ismerjék el. Előtte a régészet olyan nagyságai, mint W. M. Flinders Petrie⁴² és Arthur J. Evans⁴³ részesültek ebben az elismerésben. Erre utal a következő mondat. Ez a kitüntetés, mint Stein írja, „nem remélt összeköttetésbe hozott nagyobb munkaterekről híres tudósokkal.”⁴⁴

Goldziher válaszát, amelyben a lovagi cím legnagyobb értékét a tudományos eredmények elismerésében látja, már fentebb idéztem. Stein utolsó levelében, mely Goldziher halála előtt 2 hónappal kelt, ismét új művének, a második belső-ázsiai expedíció tudományos feldolgozását közreadó *Serindia* bemutatását kéri:

„Oxfordban végre e hónap folyamán kiadásra kerül Serindiá-m öt kötete. A Secretary of State által rendelkezésemre bocsátott példányokból egyet az Akadémia könyvtárának küldetek. Ha esetleg Szily régi jóakaróm útján megérkeztéről értesülne, nagy kitüntetésnek nézném a Kegyed részéről a szíves bemutatást az egyik vagy másik osztályban.”⁴⁵

Stein azonban nemcsak szívességeket kért Goldziher Ignáctól. Ő is mindent megtett, hogy annak tudományos munkáját segítse, elsősorban az indiai iszlámmal kapcsolatosan: helyi szakemberek segítségével, kéziratok, könyvek, cikkek megküldése útján. Erről így írt:

⁴¹ *Cat. Stein LHAS*, 40.

⁴² Sir William Matthew Flinders Petrie (1853–1942) angol egyiptológus, a régészet tudományos módszertanának egyik úttörője.

⁴³ Sir Arthur J. Evans (1851–1941) angol régész, az ókori minószi civilizáció fővárosának, Knósszosznak (Kréta) felfedezője és feltárója.

⁴⁴ Stein Aurél Goldziher Ignácnak, Mohand Marg, 1912. augusztus 3. MTAKKGy, Goldziher-levelezés.

⁴⁵ Stein Aurél Goldziher Ignácnak, Mohand Marg havasán, 1921. szeptember 11. MTAKKGy, Goldziher-levelezés.

„Higye el kérem, legnagyobb örömömre szolgál, ha valamikép értékesíthetem indiai tartózkodásomat ily csekély szolgálatokra, s remélem, hogy erre minél gyakrabban fog alkalmat adni.”⁴⁶

Goldziher kérésére például anyagot küldött a lahori mohamedán ereklyékkel⁴⁷ kapcsolatban, egyik könyvküldeményét pedig a következő sorokkal kísérte:

„Bocsásson meg, hogy csak pár sorral kísérem ma el-Sheibânî's három kiadását, melyet tegnap küldtem levélposta útján kegyedhez. Nem mondhatom mennyire örvendeztetett meg Kegyed kedves levele és az általa nyitott alkalom hogy Kegyednek kis ügyben bár hasznára lehetek. Mihelyst megérkezett a karácsonyi vacatió után Maulví Muhammad Hussain Ázád, a College-nak első Maulví-je, kikérdeztem a Kegyed által kért kiadás iránt. Nem sokára értesített, hogy voltaképen két kiadásban jelent meg a könyv Ludhiana-ban (Punjábi város), hogy mind a kettő saját véleménye szerint nem ér sokat, és hogy jobb volna, ha tudós barátomnak távoli hazámban megküldeném a Lucknowi kiadást. Így tehát a jó öreg úr felkereste mind a hármát a bázárban, én pedig feladtam a póstára. Az áruk miatt soh'se kérdezősködjék Kegyed; a Ludhianai kiadás fölötte olcsó mint hát rossz kiadáshoz illik, a lucknowi se kerül épen egy vagyonba hanem pár annába, így tehát e csekély ajándékot nyugodt lelkiismerettel fogadhatja el Kegyed hű tisztelőjétől.”⁴⁸

A későbbi levelezés is bizonyítja, hogy Stein mindig készséggel gyűjtött információt és anyagot Goldziher kérésére, egészen annak haláláig. Az utolsó levelekből kiderül, hogy 1921-ben az Ahmadijja-szektára vonatkozó kérdései megválaszolására igyekezett Stein kompetens személyeket és angol vagy perzsa nyelvű irodalmat találni.

Stein Aurél is írt tanulmányt a Budapesten Goldziher Ignác 60. születésnapjára megjelent emlékkötetbe „Régi helyi kultusz nyomai mohamedán Belső-Ázsiában” címmel.⁴⁹

Cikkét az alábbi sorokkal vezette be:

„A következő szerény jegyzetek legutóbbi belső-ázsiai utam naplójából, éppen csak érintik azokat az iszlámi kutatásokat, a melyeknek Goldziher tanár úr a legbuzgóbb és legfényesebb sikerű úttörője. E följegyzések célja nem lehet egyéb, mint tanúságot tenni arról, hogy, bár igazi tanítványai sorában, sajnos, nem jutott helyem, mégis a legmelegebb hálával és igaz büszkeséggel tekintek vissza én is mindama buzdításra és útmutatásra, a melyben ünnepezt jóakaróm

⁴⁶ Stein Aurél Goldziher Ignácnak, Mohand Marg, Kashmir, 1895. szeptember 2. MTAKKGy, Goldziher-levelezés.

⁴⁷ Ld. Ignaz Goldziher, *Muhammedanische Studien*. Halle, 1890, 367.

⁴⁸ Stein Aurél Goldziher Ignácnak, Lahore, 1889. január 8. MTAKKGy, Goldziher-levelezés.

⁴⁹ *Keleti tanulmányok Goldziher Ignác születésének hatvanadik évfordulójára*. (Keleti Könyvtár, II/1.) Budapest, 1910, 244–253.

és barátom egyetemi tanulmányaim megkezdése óta mindig részesített. Hozzák egyúttal emlékezetébe e sorok, mennyire megörvendeztetek annak idején szíves levelei, bárhol értek is magányos útaimon Turkesztán sivatagjaiban meg a Nagy-Fal vidékén.”

Az ünnepelt így köszönte meg Steinnek a kötetben való részvételét:

„Kedves barátom,

Mélyen megindulva és teljes lelkemben meghatva láttam tegnap azt a kedves tanulmányt, melylyel néhány fiatal tisztelőmtől nékem 60ik születésnapom alkalmával ajánlott gyűjtemény keretében Ön csekélységemet megtisztelte. Barátaim, kollégáim egy kis házi ünnepélylyel leptek meg.

Az Ön részvétele koszoruzza meg számomra a barátok kedvességét. Nem találok szót, hogy köszönetemnek kellő kifejezést adjak. A jó Isten áldja meg.

Igaz baráti érzelmekkel

híve

Goldziher Ignác”⁵⁰

Goldziher Ignác 1921-ben bekövetkezett halálával nagy veszteség érte Steint: az otthonhoz fűződő szálak közül egy – ráadásul a legszorosabbak egyike – szakadt meg. Szily Kálmán, az Akadémia korábbi főtitkára, majd főkönyvtárnoka 1921. december 17-i levelében említést tesz arról, hogy a budapesti tudományegyetem és a Magyar Tudományos Akadémia egyik fő büszkesége, Goldziher Ignác búcsúztatására „Úgy hallom, hogy az I. osztály Önt akarja megbízni az emlékbeszéd tartásával. Igaz, hogy ő is világhírű orientalista volt, de mégis Egyiptom és Konstantinápoly nagyon távol esik Serindiától.”⁵¹ A hivatalos felkéréssel valóban nem késlekedtek. Az Akadémia 1921. december 19-i összes üléséről készített beszámoló 4. pontjában olvashatjuk: „Az I. osztály jelenti, hogy Goldziher Ignác r. tagról emlékbeszéd tartására Stein Aurél k. tagot kérte föl.”⁵²

Az Akadémia első osztályának volt elnöke fölött azonban nem hangzott el emlékbeszéd. Mi lehet ennek az oka? Sajnos nem sikerült még egy utalást sem találni, legfeljebb találgatni lehet.

Stein Aurélt összesen három alkalommal kérte fel az Akadémia egy elhunyt tag felett tartandó emlékbeszéd megírására. Duka Tivadarról hosszas előkészítő munka után, nagy késedelemmel írta meg, távollétében el is hangzott az Akadémián, sőt az emlékbeszéd angol változatát Oxfordban saját költségén megjelentette. A másik felkérést eleve visszautasította. Ez a felkérés Leitner

⁵⁰ Goldziher Ignác Stein Aurélnak, Budapest, 1910. június 24. *Cat. Stein LHAS*, 4/fols. 489.

⁵¹ Szily Kálmán Stein Aurélnak, Bodleian Library, MSS Stein, f. 82.

⁵² *Akadémiai Értesítő* 36 (1922) 255.

Gottlieb Vilmosra⁵³ való megemlékezés elkészítésére szolt. A felkérés az Akadémia részéről logikus döntés volt, hisz Stein azon az egyetemen, a University of Punjabon kezdte meg indiai karrierjét, amelynek alapításában Leitner is részt vett. De épp ottani rossz tapasztalatai, személyes elfoglaltsága miatt nem kívánt élni a felkínált lehetőséggel. De mi lehetett az ok Goldziher Ignác esetében? Túlzott elfoglaltság? Az adatok összegyűjtésében ugyanúgy, mint ahogy azt a Duka család esetében tette, bátran számíthatott volna az elhunyt fiára. Goldziher Károly műegyetemi tanárt gyermekkorá óta ismerte, s az ifjabb Goldziher nevét később is mindig megtalálhatjuk a magyarországi előadásaira, az ő kérésére meghívandó személyiségek listáin.

Feltételezem, hogy úgy érezte, Goldziher munkásságának, életművének értékelő bemutatásához nem rendelkezik a megfelelő szakmai ismeretekkel, illetve – egyéb feladatai közepette – nem tudott vállalkozni a méltó megemlékezés megírására. Stein Aurél számára ebben a műfajban épp Goldziher Renanról írt emlékbeszéde volt a követendő példa:

„Fogadja őszinte köszönetemet Renan⁵⁴-ról szóló nagyszabású és mesteri kézzel szerkesztett emlékbeszédének szíves megküldésért. Nagy érdeklődéssel kezdtem meg olvasását, mely igazi élvezett nyújtott, és remélem, hogy minden elfoglaltságom mellett mielőbb befejezhetem. Én, ki Renan tudományos szerepéről csak egy pár, a nagy közönségnek szánt művének olvasása, meg Darmesteter cikke folytán képezhettem magamnak elég laikus és hézagos fogalmat, bizony nem érzem magam képesítve arra, hogy a sémi philológia minden ágának újabb történetét felkaroló és magas szempontokból tárgyaló tanulmányát érdem szerint méltányoljam. De érzem, hogy büszke lehet a magyar Akadémia, hogy ily hivatott kézre, mint Kegyedé bízhatta Renan necrologját; oly feladat ez, melyre bizonyára szaktársai közül egész Európában igen kevés vállalkozhatna némi bátorsággal...”⁵⁵

Stein Aurél egész élete bizonyítja, hogy a hála és annak kifejezésre juttatása lényének alapjaihoz tartozott, s bizonyosan ő is érezte, hogy tartozik ennyivel Goldziher Ignác emlékének. A fenti feltételezett okok talán némi magyarázatul szolgálnak arra, hogy miért nem készült el az emlékbeszéd. Bár van még egy felvethető kérdés: vajon a felkérés megtétele után – figyelembe véve

⁵³ Wilhelm Gottlieb Leitner (1840–1899) osztrák származású, Pesten született nyelvész és etnográfus. Az ő nevéhez fűződik a dard nyelv felfedezése, a gandhári művészet jelentőségének felismerése, valamint a nemzetközi szakirodalomban a hellénisztikus hatást mutató buddhista művészet „graeco-buddhist art” elnevezése. 1884-ben Wokingban keleti intézetet alapított, Stein is ott kezdett el modern indiai nyelvet, pandzsábit tanulni.

⁵⁴ Ernest Renan (1823–1892) francia orientalista, vallástörténész, író. Ld. Goldziher Ignác, *Renan mint orientalista*. (Az MTA elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszédek, VIII/2.) Budapest, 1894.

⁵⁵ Stein Aurél Goldziher Ignácnak, Lahore, 1894. május 2. MTAKKGy, Goldziher-levelezés.

a kor politikai viszonyait, az erősödő antiszemitizmust – az Akadémia súlyt helyezett-e egyáltalán arra, hogy elhangozzék az emlékbeszéd? Erre vonatkozóan azonban sem az akadémiai iratok között, sem a magánlevelezésben – a Szily Kálmán által írt sorokat, valamint az *Értesítő*ben megjelent felkérést leszámítva – nem találtam több utalást.

Az akadémiai emlékbeszéd tehát nem készült el, viszont Stein Aurél a továbbiakban is foglalkozott azzal, hogy a nagy magyar orientalista hagyatékának az Akadémián őrzött része kiteljesedjék. 1933. október 18-án avatták fel a Goldziher-gyűjteményt, amely az ő irodalmi hagyatékát, ezen belül a hozzá írt, mintegy 1650 személytől származó levelet, már fia, Goldziher Károly katalogizálásában tartalmazta. Goldziher kora minden jelentős arabistájával, sémi filológusával, vallástörténészével, a határterületek képviselőivel és a magyar tudományos élet jelentős alakjaival kapcsolatban állt. Óriási jelentősége van ennek a levelezésnek, mert a korszakban az ilyen jellegű szakmai levelezés a tudományos munka egyik legfontosabb részét képezte. A levelezőtársak közül kiemelkedik Theodor Nöldeke (1836–1930), aki korának egyik legnagyobb orientalistája, a sémi filológia legjelentősebb tudósa és kiváló iranista volt. Az ő Goldziherhez írt 337 levele felbecsülhetetlen értékű dokumentum.

Stein Aurél szerepéről idézzünk Berzeviczy Albertnek, az Akadémia elnökének a gyűjtemény átadása alkalmával elmondott beszédéből:

„Ezzel az adománnyal kapcsolatban Stein Aurél k. t. kiváló társunk 1931-ben arra figyelmeztette az Akadémia elnökségét, hogy Goldziher Ignác Nöldeke Tivadar strassburgi egyetemi tanárhoz írott levelei megtalálhatók a tübingai egyetemi könyvtárban és az ő tudakozása alapján a könyvtár igazgatósága kifejezte szándékát arra nézve, hogy ezeket a leveleket lemásolás végett átengedi Akadémiánknak. Viszonzásul azt kérte az igazgatóság, hogy küldje meg Akadémiánk Nöldeke Tivadarnak Goldziher Ignáchoz intézett levelei másolatát.

Akadémiánk megkeresésére a tübingai egyetem könyvtárának igazgatója meg is küldte hozzánk Goldziher Ignácnak 217 db levelét, amelyet Csánki Mária másolt le.”⁵⁶

Az Akadémia főtitkára, Balogh Jenő 1932-ben a tagtársak nevében, levélben is köszönetét fejezte ki:

„Reád vonatkozott elsősorban az is, amit néhai kitűnő tagtársunk, Goldziher Ignác levelezésének lemásolása, részben megszerzése és Akadémiánk külön Goldziher-szobájában leendő elhelyezése tárgyában elmondhattam.

Örömmel közlöm, hogy tagtársaink teljes megértéssel fogadták ezt a már a megvalósulás szakaszába átment szép eszmét: örvendenek rajta, hogy könyvtá-

⁵⁶ Berzeviczy Albert, A Goldziher-féle levelezés gyűjtemény történetéhez. *Akadémiai Értesítő* 43 (1933) 347.

runk ilyen nagyértékű kéziratos anyaggal fog gazdagodni, és egyúttal hálások indítványod és szíves fáradozásod iránt.”⁵⁷

Stein Aurél nagy örömmel nyugtázta Goldziher Ignác kéziratos hagyatéka sorsának alakulását, s még azon reményének is hangot adott, hogy e különgyűjteményről értesítik a nemzetközi tudományos köröket is:

„Igaz örömmel vettem tudomást arról, hogy boldogult nagy tudós barátom, Goldziher Ignác levelezésére vonatkozó fáradozásaid elérték az ő emlékének járó sikert. Nem kételkedem abban, hogy ez általa életében annyi gonddal ápolat archivum búcsújáró helyül fog szolgálni generációk folyamán az Iszlám és a vele összefüggő keleti kultúra történetét kutató tudósoknak. Remélem, G. I. emléket kegyeletesen őrző orientalistáknak lesz gondjuk arra, hogy az archivum rendezéséről megfelelő rövid értesítés jelenjen meg a külföldi tudományos folyóiratokban, u.m. a Royal Asiatic Society's Journal, Zeitschrift der D. Morgenlandischen Gesellschaft, Journal Asiatique stb.”⁵⁸

Még egy dokumentummal egészítette ki Stein Aurél a Tübingenből kért anyagot:

„Stein Aurél külső tag úr eljuttatta hozzám Nöldeke tübingai egyetemi tanárnak az ottani bölcsészettudományi karhoz intézett azt a javaslatát, amelyet néhai Goldziher Ignác kiváló tagtársunknak meghívása tárgyában előterjesztett. Mivel ennek a javaslatnak művelődéstörténeti jelentősége van, szerencsém van azt a kéziratárban esetleges elhelyezés végett méltóságodhoz megküldeni.”⁵⁹

A gondolatot, hogy a levelezést ki kell egészíteni, és az ebben való közreműködést Stein Aurél részéről újabb főhajtásnak tekinthetjük Goldziher Ignác, az igaz barát és az általa nagyon tisztelt tudós előtt.

⁵⁷ Balogh Jenő Stein Aurélnak, Budapest, 1932. november. MTAK Kézirattár, RAL 699/1932.

⁵⁸ Stein Aurél Balogh Jenőnek, Firuzabad, 1933. november 27. MTAK Kézirattár, RAL 1933/400.

⁵⁹ Balogh Jenő Szinnyei József főkönyvtárnoknak, MTAK Kézirattár, Könyvtári Iratok, K 816:1932/302.

“Honoured Professor!” The correspondence of Ignaz Goldziher and Aurel Stein in the Oriental Collection of the Library of the Hungarian Academy of Sciences

Ágnes KELECSÉNYI

Based on the correspondence of Ignaz Goldziher and Aurel Stein preserved in the Oriental Collection of the LHAS the author presents the life-long friendship of the two worldwide known Hungarian scholars of Oriental studies.

It was family acquaintance that connected Goldziher to Stein's parents and to his uncle Ignaz Hirshler, and thus the student Aurel Stein could rely upon Goldziher's advices, and it was on his suggestion that the young scholar started publishing in Hungary. In part it was also on Goldziher's recommendation that Stein was elected member of the Hungarian Academy of Sciences. Goldziher closely followed every turn in Stein's career and gave account of his research results and published books at the sessions of the Academy as well as in the Hungarian press. As the spread and impact of Islam in India constituted part of Goldziher's extensive and versatile activity, Stein made efforts to return Goldziher's support by sending him books and manuscripts from India. It was thanks to Stein's mediation that in the 1930s the scholarly correspondence of the great Arabist preserved in the Goldziher Room of the Academy was supplemented with the letters written by Goldziher to Theodor Nöldeke.

The published letters written between 1889–1920 testify to the mutual personal and scholarly esteem.

MISCELLANEA

Horváth Róbert

A neoadvaita-probléma

Az alábbiakban – két kiadvány bemutatásának keretei között – azzal foglalkozunk, amit „neoadvaita-problémának” nevezhetünk. A szóban forgó művek a következők: 1. *India misztikája (Az egység tanítói). Antológia* (Arunácsala Könyvek). Szerkesztette és fordította Malik Tóth István. Filosz Kiadó, Budapest, 2002, 297 oldal; 2. Ramés Sz. Balszékar, *A jelenségvilágon túl (Sri Niszargadatta Mahárádzs tanításai)* (Arunácsala Könyvek). Fordította Malik Tóth István. Filosz Kiadó, Budapest, 2010, 311 oldal.

Egy indiai vonatkozású szellemtörténeti jelenségről van szó, amelynek értékes sajátosságai is vannak. Kiemelhetjük, hogy képviselői megelevenítik, mindennapokban alkalmazott szemlélet részévé teszik a hindú metafizika néhány kardinális jelentőségű fogalmát (cáfolván azok absztrakt, merőben elméleti voltát). Itt azonban a keleti-nyugati irányzat – pontosabban irányvonal – problematikus aspektusaira összpontosítunk. Írásunk végére talán világossá válik, hogy ennek oka nem valamiféle pusztá kriticismus, tudományos vagy egyéni ítélkezés.

A szanszkrit *advaita* kifejezés szó szerinti jelentése: nem-kettős, nem-kettőzött. Értelmileg: nem-dualista, nem diádok, nem kettősségek jegyében álló. A sokféleség a legtöbb esetben visszavezethető két ellentétes elvre, két-két egymásnak ellentmondó princípiumra, melyekkel az ember önnön és a világ lényegét is azonosíthatja: megnyilvánult, nem-megnyilvánult; anyag, szellem; test, értelem stb. Az *advaita* olyan szemléletet jelöl, amely szerint a lényeg – így az emberé is – nem-megkettőzött és (hogy így fejezzük ki magunkat) nem a „kettő-ség”. Ehhez a felismeréshez „tagadás” révén jut el és tartja fenn azt, fontos, lényegi kettősségek ismerete, majd azok tagadása révén. Némileg rávilágítva a téma távlataira és súlyára, meg kell állapítani, hogy *advaita*-jellegű megközelítések a hinduizmuson kívül is jól ismertek. Az egyik fontos buddhista *mahāyāna*-szentírat, a *Vimalakīrti-nirdeśa-sūtra* IX. fejezetében harminckét *bodhisattva* definíciót találjuk arra nézve, hogy mi „a nem-kettősség *dharmájának* kapuja”.¹ Hasonlóképpen *advaitinnak* tekinthető a tibeti buddhizmus *rnyingma* rendjének *atiyogára* vonatkozó számos kifejtése és a tibeti bön

¹ Ha a harmincharmadik, vagyis Vimalakīrti csend általi „magyarázata” mindegyikőjükénél tökéletesebb is, ez nem jelenti azt, hogy nem harminckét érvényes buddhista érvelést olvasnánk az *advaita* (*advaya dharma*) mellett.

rdzogs-chen-tanításai is. Az isteni egység (*at-tauhīd*) muszlim állításai, a *wāhidiyya* és főként az *aḥadiyya* szúfi kifejtései, miként az *Insān al-Kāmil*a, az egyetemes emberre vonatkozó doktrínák szintén kapcsolatban állnak az *advaitin* felfogással (noha nem azonosak azzal). A keresztény Szentháromság egységét hangsúlyozó – unitarianizmust előző – tanítások nem kevésbé. Kétségszű, hogy az *advaita* „szellemi monizmusa” az emberiség egyik primordiális szemléletmódja – ha nem a legprimordiálisabb. A hagyományos metafizika valamilyen módon minden esetben összefügg az *advaitával*, és a különböző tradíciók legtisztábban metafizikai doktrínái szinte kivétel nélkül *advaitin* jellegűek.

Az *advaita* azonban speciális keretek között jött létre, meghatározott keretek között formálódott, így saját, szabatosan behatárolható szellemi formák tartoznak hozzá. Szigorúan nézve – hogy lényegét és sajátosságait jól megértsük és azokat megőrizzük – a fogalom nem alkalmazható a hinduizmus és a buddhizmus keretein kívül. A nem-kettősség eszméje más szellemi hagyományokban is megtalálható, de – például – az isteni egységre és egyetlenségre vonatkozó tanítások nem azonosak az *advaitával* (kapcsolatosak, ám nem azonosak). A hasonlóság egység és nem-kettősség között értelmileg nagyfokú, morfológiailag és módszertanilag azonban jóval kisebb. A nem-kettősség természetesen egység is, de nem véletlen, hogy nem az utóbbi kifejezést alkalmazták. Az *advaita* – originális formáiban – tudatosan elhatárolta magát a monizmus nem-szellemi, nem-transzcendentális, naturalista és materialista formáitól. A megnevezés egyúttal utalt a legfőbb módszerére: ez nem annyira az állítás, mint inkább a tagadás, a kettősségek, korlátozások, elválasztottságok tagadása. Hérakleitos *hen panta einai* kijelentése *advaitin* jellegű ugyan, de nem *advaita*-tanítás. Az *advaita-vādā*ban nincs Istennel való misztikus egyesülés sem. Ha ez jellemző is a hindú vallásosság más formáira, az *advaita* szerint az Istenség (*brahman*) maga az ember lényege (*ātman*). Célja nem két eltérő szint egyesítése vagy misztikus egyesülése, hanem a „nem-kettő-ség” felismerése. Az azonoság persze abszolút „egység”, viszont az *advaita* kettősségek tételezése, majd tagadása révén éri el ezen egységet – ami lényegi és a legdöntőbb módszertani és morfológiai sajátossága.

Így kétszeresen furcsa egy témába vágó kötetnek az *India misztikája (Az egység tanítói)* címet adni. A hindú hagyományon belül a vallásosság mindenütt olyannyira misztikus (leszámítva a vallás hétköznapi szintjeit, de gyakran még ott is), hogy teljességgel indokolatlan kiemelni a misztikát úgy, ahogy a judaizmus, a kereszténység és az iszlám esetében jogosult lenne. Ráadásul az *advaitin* megközelítések a hinduizmuson belül többnyire a *vedāntához* kapcsolódtak. Ennek *advaita vedānta* ága² a többi *vedānta*-ág viszonylatában a

² Klostermaier tíz ágat vagy iskolát különböztet meg a *vedāntán* belül. Klaus K. Klostermaier, *Bevezetés a hinduizmusba*. H. n., 2001, 127.

legkevésbé vallásos, kifejezetten metafizikai (amennyiben metafizika alatt nem pusztán elméleti rendszert értünk, miként a kortárs szakfilozófiában). Eredeti formáit tekintve az *advaita* tehát sokkal inkább metafizika, mint misztika. Ahogyan több egység- és azonosságfilozófiánál, úgy a misztikánál is.

Korábban az *advaitin* irányulás minden esetben szorosan kapcsolódott egy tradícióhoz: a hinduizmushoz vagy a buddhizmushoz, sőt azok egy-egy közelebbről specifikálható vonulatához. A hindu *advaita* esetében ez főként a már említett *vedānta* és a kásmíri *trika* volt, a *rdzogs-chen* esetében pedig a bön hagyomány, valamint a tibeti buddhizmus *rnyingma* rendje. A *rdzogs-pa-chen-po* nem köthető csupán a bönhöz vagy csupán a *rnyingma*-tanításokhoz, mert bizonyos értelemben e hagyományok betetőződése, de igen fontos okokból kifolyólag mégis kapcsolódott az iméntiekhez. A *neoadvaita* megjelölés alatt pontosan olyan eseteket értünk, ahol a tradicionális kapcsolódás nincs meg, vagy túlságosan lazának mondható – nem csupán egy meghatározott vonulathoz, de a hagyomány általános egészéhez is. (Habár írásunk a hinduizmusnál foglalkozik, tanulságos lehet a buddhizmus mentén megjelenő *advaitin* irányulások, így a szintén divatos lett *rdzogs-chen* tekintetében is.)

Az *India misztikája (Az egység tanítói)* című könyv ambiciózus módon *advaita vedānta* antológiának nevezi magát (9. o. és hátsó fülszöveg). A helyzet valójában az, hogy a kötetben szereplő 12+2 személy közül csak a Függelékben lévő kettő, Ādi Śaṅkarācārya és (írása tekintetében) Svāmi Harṣānanda tekinthető kifejezetten *advaita vedāntinak*.³ Tíz évvel ezelőtt, amikor a problémával először foglalkoztunk, azt a megoldást javasoltuk, hogy – a mai tanítók színvonalának jól látható különbségei miatt – különböztessünk meg egymástól három fokozatot: „mesterről”, „képviselőről” és „követőről” beszéljünk az *advaita vedānta* esetében.⁴ Rövid ideig eredeti helyszíneken – Kanchipuramban, Benáreszben és Haridwarban – tanulmányozva a témát, úgy látjuk, e megkülönböztetés elégtelen és részben hibás. A legtöbb manapság *advaita vedāntinak* nevezett személy a legritkább esetekben *advaita vedāntin* a kifejezés eredeti értelmében. *Advaitinokról*, többnyire pedig *neoadvaitinokról* kellene beszélni.⁵ Az *advaita vedānta* képviselőit alábbiakban részletezett kritériumai vannak, melyek tekintetében a hindu tradíció általános egészéhez való kapcsolódás sem elegendő önmagában. Természetesen léteznek olyanok, akik *advaitinoknak* nevezhetők, ez azonban nem jelenti azt, hogy a szó eredeti és tra-

³ A könyv tizenötödik fejezete, a *Ribhu-gītā* részlete szintén a Függelékben található. A mitikus Ribhu „éneke” egy északi epikus szentírat, a *Śivarahasya* része (VI. 4–47.). Főként tamil változatában ismert, s az egyik legradikálisabb *advaita*-szöveg. Helye és szerepe a *Śivarahasya*-ban a *Bhagavad-gītā*-éhoz hasonlóan a *Mahābhāratā*-ban.

⁴ Az *advaita vedānta* újabb kori követői, képviselői és mesterei magyar nyelven: *Tradíció évkönyv* 2000, 273–275.

⁵ A szakirodalomban az *advaitin* általában az *advaita vedāntin* szinonimájaként használatos. Itt e kettő különválasztását, megkülönböztetését is javasoljuk.

dicionális értelmében *advaita vedāntinok* lennének. A *neoadvaitinok* pedig az általános hagyományhoz is csak igen lazán vagy egyáltalán nem kapcsolódnak.

Az említett kötet esetében meg kell különböztetni a *neoadvaitinoktól* azokat a tiszteletre méltó személyiségeket (Rāmakṛṣṇa Paramahaṁsa, Rāma Tīrtha, Ramaṇa Maharṣi és mások), akik egész lényük vagy egyes életidőszakaik és műveik vonatkozásában *advaitinok* voltak. Őket a tájékozatlan nyugatiak vagy felületes honfitársaik nyilvánítják az *advaita vedānta* képviselőinek, miközben maguk soha nem tartottak igényt erre (legfeljebb saját *advaita-vādájukra*). Ramaṇa Maharṣi (1879–1950) például a következőket válaszolta egy ezzel kapcsolatos kérdésre: „– A Maharṣi tanítása megegyezik Śaṅkaráéval? – A Maharṣi tanítása csupán saját tapasztalatainak és felismeréseinek kifejezése. *Mások* úgy találják, hogy megegyezik Śrī Śaṅkaráéval” (60. o.).⁶ Másutt: „– Śrī Bhagavān az *advaitát* támogatja? – A *dvaita* és az *advaita* viszonylagos fogalmak. A kettősség érzetén alapulnak. Az Önvaló az, ami. Nincs sem *dvaita*, sem *advaita*. »Vagyok, aki vagyok.« Nyílt Lét az Önvaló.”⁷

Tekintsük át röviden és vázlatosan a *vedānta*, azon belül pedig az *advaita vedānta* legfőbb sajátosságait, hogy pontosabban lássuk, miért nem tekinthető az *India misztikája* legtöbb szerzője kifejezetten *advaita vedāntinnak* (szentéletű személyeket is ideértve), és miért indokolt némelyeket határozottan *neoadvaitinoknak* nevezni.

1. A *vedānta* a hindú tradíció *darśanája* – hat bölcseleti „rendszerének”, ortodox rátekintési módjának egyike. Mint ilyen szabatos kritériumokkal bír. Az egyik legfontosabb ezek közül három szentirat tisztelete és ismerete, melyekre alapozódik (*prasthāna traya*).⁸ Ezek: a tíz fő *upaniṣad*, a Bādarāyaṇának vagy Vyāsának tulajdonított *Brahma-sūtra* (más néven *Vedānta-sūtra*), valamint a *Bhagavad-gītā*. A *vedānta* főként abban tér el az ugyancsak szentiratokra alapozódó *pūrva-mīmāṃsa darśanától*, hogy a védikus szövegeket nem betű és rítusok szerint követi, hanem lényegi kivonatuk,⁹ egy teisztikus-metafizikai színopszis értelmében és megtapasztalás céljából.

Az utóbbi sajátosságból következik, hogy a szellemi tapasztalás hangsúlyozása úgy, hogy a szentiratok jelentőségét közben kisebbítik (amit néhány *ad-*

⁶ Kiemelés tőlünk – H. R. (A szövegtestben hivatkozott oldalszámok a vizsgált könyvekre vonatkoznak. Az idézeteket tudományos transliterációval közöljük.)

⁷ *Talks with Sri Ramana Maharshi*. Ed. by Munagala S. Venkataramiah. Tiruvannamalai, 2003, 418. A *vedānta* kapcsán lásd még *uo.* 252. Śaṅkara kapcsán pedig *Day by Day with Bhagavan*. Ed. by A. Devaraja Mudaliar. Tiruvannamalai, 2002, 190–191, 238. (A hivatkozásokban szereplő átirások a forrásokét követik.)

⁸ Lásd például M. S. Manhas, *The Holy Vedantic Life*. Delhi, 2003, 323–333. (E forrásért köszönetet mondunk Gulyás Ildikónak.)

⁹ A *vedānta* létrejöttét Krisztus születése körüli időpontra vagy az elképesztően késői hatodik századra tenni mindenekelőtt azért hibás, mert maguk az *upaniṣadok* is *vedāntin* irányulás eredményei. A *vedāntának* az *upaniṣad* korszakban való (valamilyen formájú) megléte megdöbbentően kevésszer merül fel a szakirodalomban.

vaitin is megtett), jellegzetesen *vedāntán* kívüli tendencia, hiszen az pontosan ezen célból kultiválja a szövegeket.

2. A *vedānta* teológia és metafizika egysége. Egyaránt tartalmaz teisztikus és non-teisztikus megközelítéseket. Az ember szellemi örökségének egyik legjobban és legteljesebben kimunkált metafizikai rendszere. Olyan, mintha a metafizika mintája, eredeti formája volna. Nem csupán intellektuális (*buddhi*-val kapcsolatos), hanem spirituális (*purusával* kapcsolatos), mivel szellemi megtapasztalásra törekszik. Erősen intellektuális nívója, jellege és kidolgozottsága ennek ellenére nem vitatható (teisztikus-teológiai művek esetében sem).

A *neoadvaita* úgy stílusában, nyelvezetében, megfogalmazásaiban, mint tággabb intellektuális igényesség tekintetében nagyon messze áll a *vedāntától*. Érdeklődésének horizontja összehasonlíthatatlanul szűkebb, teológiai színvonal a jóval alacsonyabb. Témáit tekintve egyes fogalmak átvétele és ismétlése jellemzi. Mintha képviselői és szimpatizánsai semmibe vennének olyan különbségeket, amilyen például Svāmi Harṣānanda írása (267–276. o.) és a *neoadvaitin* megnyilatkozások között áll fenn. És mintha nem látnák Ramaṇa Maharṣi tanításainak intellektuális vonatkozásait sem.

3. A *vedāntán* belüli *advaita*-ág, vagyis az *advaita vedānta* még inkább metafizikai, mint a *vedānta*. Kevésbé teisztikus, helyesebben szólva még jobban egyesítette a teológiát és a metafizikát. Lényegre irányulása és mélysége nem csökkentette érdeklődésének kiterjedtségét, megfogalmazásainak – egy-szerre intellektuális és spirituális – igényességét.

Ezzel a fokozattan metafizikai, tapasztalati értelemben tudásorientált, mélyégi irányulással szemben a *neoadvaita* igen gyakran közhelyszerű és emocionális. Olykor pszichológiainak és szentimentalizmusnak látszik.¹⁰ Ez nem jelenti azt, hogy az *advaita vedānta* teljesen nélkülözné az érzéseket, csak azt, hogy tudatosan távol tartotta magát egy pszichikusnak mondható szinttől.

4. Az *advaita vedānta* – Gauḍapādát és Govindát követően – Śāṅkara (kb. 788–820) nevéhez és tanításaihoz kapcsolódik.¹¹ Kidolgozta és lefektette alapfogalmainak és ideáinak teljes körét, amit legfeljebb az időközben kialakult eltérő doktrínák vizsgálatával, a saját tapasztalatokkal és az önálló fogalmazásmóddal kell bővíteni. A tanítvány–mester viszony az *advaita vedāntában* nem mindig olyan konkrét, mint más hindú irányvonalak esetében, Śāṅkara ezért is abszolút szellemi tekintély minden valódi *advaita vedāntin* számára: magának Śivának, a belső *gurunak* a megnyilvánulása. Ādi Śāṅkarācārya (tanítványain keresztül) létrehozta az *advaita vedānta* legfőbb centrumait (*āmnāya maṭha*), élükön utódaival, a *śāṅkarācāryákkal*, s megszervezte a *sannyāsinok*, a világ-

¹⁰ A pszichikus szintre való lecsökkenés kapcsán ld. Horváth Róbert, *Indiai feljegyzések*. Debrecen, 2007, 108–110.

¹¹ A datálással és az egyes művei szerzői hitelességével kapcsolatos kérdések minden bizonnyal főként abból fakadnak, hogy szellemi örökösei is viselték a Śāṅkara nevet. Ez ismét olyasmi, amit nem szoktak elégszer és kellőképpen figyelembe venni.

ról teljesen lemondottak hagyományát (*daśanāmī sampradāya*), négy központ alá és tíz rendbe sorolva őket.¹² Az *advaita vedānta* nemcsak e centrumokon, rendeken és életmódon keresztül élt tovább, hanem a megismerés benső útjain is, eltérő egyéni körülmények közepette.¹³ Azonban Śāṅkara tekintély voltához hasonlóan a kitüntetett földrajzi helyek, a tanulmányi és rendi központok, valamint a tanítók leszármazási láncolata is jelentőséggel, benső értelemmel bír: jól mutatják az *advaita vedānta* reguláris jellegét. Az *advaita vedāntin sannyāsina* ritkán élnek saját rendjük központjában, és rendhez tartozásuk igen sokszor nominális, az esős évszakban és ünnepek alkalmával azonban mégis gyakran zárandokolnak *śāṅkarācāryájuk*hoz, a tradíció centrumába. Magányosan is ugyanazokat a szentiratokat olvassák, ugyanazokat az ideákat élik, ám ez fontos számukra – akkor is, ha nem kérnek tanítást és nem találkoznak vezetőjükkal –, hiszen a tradíció szabályosságának jele.

A *neoadvaita* esetében semmiféle átvitt értelmű regularitást sem látni. Találkozhatunk viszont mesterkéltén kreált tanítványi láncolatokkal: Ramaṇa Maḥarṣi és Harivaṇś Lal Pūṇja (Pāpājī), vagy Pāpājī és egyes hívei között, de Nisargadatta Mahārāj követői tekintetében is.

5. Miként életében Śāṅkara, úgy az *advaita vedānta* szintén érdeklődést tanúsít a hindú tradíció egésze iránt. Nézőpontja nem korlátolt, nem partikuláris, nem irányzati. Tekintettel van más *darśanákra* és minden (ortodox) vallási irányzatra. Egy a legvégsőre való metafizikai irányulás mellett a hagyomány egésze iránti felelősségvállalás jellemzi.¹⁴

Nem szeretnénk megismételni mindennek az ellenkezőjét, pedig pontosan ezt lehetne tenni a *neoadvaita* kapcsán. Érdemes összehasonlítani az *India misztikáját A védānta filozófiája* című kötettel.¹⁵

6. Összefüggésben az iméntiekkel, az *advaita vedānta* átvette és hierarchikusan alkalmazta például a *sāṅkhya darśana* princípiumait: a *tattvák* rendjét. Ennek következtében az énképzet, az egoítás természeti princípiumának (*prakṛiti-tattva*), vagyis az *ahanākārának* (szó szerint: én-létrehozó) is megvolt, megvan a maga méltósága. Ahogy a *manasnak*, az elmének úgyszintén. Pozitívumot képviseltek az alsóbb, negatívumot a felsőbb (természeti és természetfeletti)

¹² Sadananda Giri, *Society and Sannyasin (A History of the Dasnami Sannyasins)*. Rishikesh, 1976; William Cenkner, *A Tradition of Teachers (Sankara and the Jagadgurus Today)*. Delhi, 1983; Wade Dazey, *Tradition and Modernization in the Organization of the Dasanami Sannyasins*. In: *Monastic Life in the Christian and Hindu Traditions (A Comparative Study)*. Ed. Austin Creel–Vasudha Narayan. Lewiston, 1990.

¹³ E kétféle, szervezeti és egyéni – mégis egylényegű – továbböröklődéssel kapcsolatban ld. Candraśekharendra Sarasvatī, a kanchipurami *śāṅkarācārya Harminc bölcsessége* elé írt bevezetőnk. *Tradíció évkönyv* 2005, 67.

¹⁴ Uo.

¹⁵ Sankara, *A védānta filozófiája és más bölcséleti rendszerek*. H. n., 1986. (Ez az eddigi legjobb magyar nyelvű Śāṅkara-fordítás: a *Sarva-darśana-siddhānta-saṅgrahaḥ* című mű több részlete. Fajd Ernő munkája.)

tattvákhoz képest. Ez a felfogásbeli hozzáállás jól kivehető a valódi *advaita vedāntin* szövegekből, a princípiumok eltérő megítélése dacára.

Ezzel ellentétben számos *neoadvaita*-megnyilatkozásban – így a jelenlegi kötet több fejezetében – mind az egoítás, mind az elme valóságos szitokszavakká alakultak. Felettébb furcsa, hogy az *ahaṅkārával* és a *manasszal* kapcsolatban nem érvényesül az *advaita* elve... Nem arról van szó, hogy a *neoadvaitinok* nem hallottak volna az én, az *aham* – világhoz képest – transzcendens perspektíváiról és tradicionális metafizikai idealitásáról, hanem arról, hogy – az *ahaṅkāra* köztes helyzetével összefüggésben – megelégszenek egy olcsó, közhelyes dialektikával, egy sztereotip retorikával, miszerint minden rossz oka az egoítás és a következményeként létrejövő „egó” volna.¹⁶ Nem fordítanak figyelmet az ember alsóbb *tattvákhoz* – a megismerési és cselekvési képességekhez (*indriya*), a *tanmātrákhoz* és a *bhūtákhoz* – való viszonyára, melyeknek az *ahaṅkāra* a meghaladását jelenti. Az elme (*manas*) mint *tattva* ellen is olyan irtóhadjáratot indítottak, mintha nem lenne tudomásuk arról az *advaita vedāntin* elvről, hogy egyedül a képzett, izzó minőségűvé tett elme meghaladható – máskülönben elhagyása nem a meghaladását, hanem a tompaság és az elemi testiség irányába mutató alulmúlását eredményezi.¹⁷ Természetesen az *advaita vedānta* nagyon is tud az elme (*manas*) és a tudat (*cit*), a gondolkozás (*vitarka*, *vikalpa*) és a tudatosság (*caitanya*) közötti jelentős különbségekről, ez azonban semmiféle kifejezett – legfeljebb metodikai – *manas*-kárhoztatásra nem vezette.

7. Śaṅkara a *Brahma-sūtrahoz* írt kommentárjában¹⁸ kitér a *sannyāsinok* három legfontosabb tulajdonságára vagy jellemzőjére, melyek a valódi *guruk* fő minőségeiként is felfoghatók, és pontosabb magyarázattal szolgálnak az *advaita vedānta* intellektuális jellegére. Ez a három tulajdonság: a *bāly*, a gyermekiség, a *pāṇḍitya*, a szellemi képzettség és a *mauna*, a csendes magány. Látható, hogy a szellemi értelemben vett tanultság csupán az egyik jellemző, mégis ennek tudható be, hogy az *advaita vedāntát* nem egyszerűen magányos *sannyāsinok*, hanem olyan *ācāryák*, tanítók adták tovább, akik lényük nem kevesebb – és nem is több – mint egyharmad részében *paṇḍiták* voltak.

A *neoadvaita* döntő jellegzetessége – amely az eddigiek mellett merő újdonsággá és az *advaita vedānta* képviselőit alkalmatlanná teszi – a szellemi képzettség, a szellemi értelemben vett tanultság, a *pāṇḍitya* hiánya.¹⁹ Pedig ahhoz, hogy tagadni tudjuk, magától értetődően ismernünk kell a lényegi ket-

¹⁶ Így messzire kerülünk Ramaṇa Maharši tanításaitól is, aki az én transzcendentális lényegét „én-én”-nek (*aham-aham*) nevezte. *Śrī Ramaṇa Mahārṣi összes művei*. Budapest, 2006, 26, 48, 155, 165, 167. stb.

¹⁷ A *manas* kérdésével kapcsolatban ld. Horváth, *Indiai feljegyzések*, 64–65, 70–71, 104–105.

¹⁸ *Brahma-sūtra-śaṅkara-bhāṣyam*, III. 4. 47–50.

¹⁹ Az *advaita vedānta* újabb kori követői, képviselői és mesterei magyar nyelven; *uo.* 274. Vö. René Guénon, *Az ember sorsa a Védānta szerint*. H. n., 1998, 197–199.

tősségeket. Hogy eljussunk az abszolút egységig vagy önazonosságig, igen fontos lenne a tradicionális kettősségek behatóbb ismerete is.

8. Mivel a *vedānta* a védikus iratok lényegi tartalmát kifejezni és fenntartani kívánó hagyományvonulat, kiemelt jelentőséggel bírnak az *upaniṣadok* nagy mondataival (*mahāvākya*) kapcsolatos kommentárjai. A főbb mondatok vagy mondások: „A megismerés *brahman*” (a *Ṛg-vedához* kapcsolódó *Aitareya-upaniṣad*, III. 3.); „*Brahman* vagyok” (a *Yajur-vedához* kapcsolódó *Bṛhadāraṇyaka-upaniṣad*, I. 4. 10.); „Az [a *brahman*] vagy” (a *Sāma-vedához* kapcsolódó *Chāndogya-upaniṣad*, VI. 8. 7.); „Ez az önvaló *brahman*” (az *Atharva-vedához* kapcsolódó *Māndūkya-upaniṣad*, 12.). Az *advaita vedānta* számára – más *vedāntin* iskolákkal szemben – nem kérdés, hogy ezek az én megismerésemre, a transzcendentális vagyokságra (*asmitā*), mindennek leglényegére, a *brahman*-nal azonos önmagamra (*aham-ātman*) vonatkoznak. Nem kérdés, hogy az *ātman* – a *vedānta* más irányvonalaitól ugyancsak eltérően – nem élőlény (*jīva*) vagy egyéni lélek (*jīvātman*) értelmű. Az *upaniṣadok*ban az ilyen mondatok elszórtan, mondhatni ritkán, döntő dramaturgiai pontokon és kitüntetett megnyilatkozások esetében jelennek meg. Az *advaita vedānta* szövegeiben – habár az *upaniṣadok*nál kifejtőbb, doktrinálisabb természetű – hasonlóképpen nem zárólag ilyen tanításokról van szó. Gyakoribbak, de szintén csupán hangsúlyos, metafizikai részekben tűnnek fel.

A *neoadvaita* esetében a nagy mondatok mennyiségileg is döntővé válnak. Úgy is mondhatnánk, program lesz belőlük, az utcára kerülnek. Súlyukat és jelentőségüket veszítik, és – *horribile dictu* – közhellyé alakulnak. Elcsépelik őket, és a *neoadvaitin* mentalitás más említett jellegzetességei miatt is felhígulnak. Szentimentális vigasz, terápiaszerű eszköz, pszichikus szuggesztió lesz belőlük – úgy kifelé, mint befelé.²⁰ Ha belegondolunk, kevés ennél tragikusabb szellemtörténeti esemény képzelhető el. Okkal idézhetjük itt Rāmakṛṣṇa Paramahaṇsa (1839–1886) következő szavait: „Nem helyes, ha közönséges ember azt mondja: »Én vagyok Ő [Śiva vagy *brahman*]*«*. A hullámok a vízhez tartoznak. De a hullámokhoz tartozik-e a víz?” Máskor valaki azt mondta neki: „Minthogy az univerzum valótlan, mind az erény, mind a bűn valótlan. Én az *ātman* vagyok. Semmi nem érinthet.” Erre Rāmakṛṣṇa azt válaszolta: „Ha ez a te *vedāntád*, köpök a *vedāntára*.”²¹

9. Egyértelmű, hogy a hindu hagyomány végcélja a *mokṣa* vagy *mukti* – a minden természeti kötelék alól való felszabadulás –, a buddhizmusé pedig a *bodhi* vagy *nirvāṇa* – a metafizikai felébredés és ellobbanás. Mindezek az *advaita vedānta*ban, ahol a végcél hangsúlyozott, mégsem elcsévelt fogalmak. Jelentőségük inkább implicit, mint explicit. Megfelelő helyeken és környezet-

²⁰ A szuggeráló és vigasztaló jelleg kapcsán ld. Horváth, *i. m.*, 109.

²¹ Idézi *A Treasury of Traditional Wisdom*. Ed. by Whitall N. Perry. Louisville, 2000, 429–430.

ben használatosak, melyeket a törekvőknek mintegy meg kell találniuk, miközben előkészületeket folytatnak egyre elmélyültebb megértésükhöz.

A *mahāvākyák* végső igazságának fogadtatásához hasonlóan a megszabaddulás és a felébredés elcsépelet, felhígult vagy éppen elbogatellizált fogalmakká válnak a *neoadvaita* esetében. Mindig valamely egyénnel, személyiséggel kapcsolatban merülnek fel, aki ekkor és akkor, így és úgy elérte (lásd az *India misztikája* életrajzeit).²² Ez azért is felettébb különös, mert az önvaló teljes megvalósítása és a metafizikai felébredés éppen a személyek ontológiai álmából való felébredést is jelentené... E népszerűsítő tendencia egyik mélypontja a *Szentek, bölcsek, mesterek és misztikusok* című, „megvilágosodásbeszámolókat” tartalmazó kötet,²³ ahol a szerkesztők és a kiadó nem találtak kellően jelentős különbségeket például Jese Cögyal (Ye-shes mTsho-rgyal) és Peace Pilgrim között.

Mindent egybevetve a *neoadvaita* egy modern keleti-nyugati irányvonal, amelynek nincs kellően mély kapcsolódása az *advaita vedāntához* – de a hinduizmusához sem. Ha a mindennapokban alkalmazott szemlélet részévé teszi a hindu metafizika néhány kardinális jelentőségű fogalmát és szemléletmódját, egyúttal le is egyszerűsíti azokat. Stílusával és szimplifikációival a legkevésbé sem tesz jót a hagyománynak, melynek áldásait nem ismeri eléggé. Guénon már az 1920-as évek elején felhívta a figyelmet az „elnyugatiasított *vedānta*” jelenségére. A *neoadvaita* ezzel összefüggésben a hippy-korszakot követően, az 1970-es évek elején kezdett körvonalazódni, majd Nisargadatta Mahārāj és főként Harivaś Lal Pūñja (Pāpājī) híveinek a körében jött létre 1981-ben, illetve 1997-ben bekövetkezett halálukat követően.²⁴ Magyarországon az 1990-es évek legvégétől van jelen. Mára egy bizonyos „*satsaṅg*-kultúra”-ról is beszélnek. Ezeken a nem éppen szerényen elnevezett összejöveteleken – melyek könyvek mellett a *neoadvaita* első számú hordozói – szinte bárki képviselheti a „végső igazságokat”, ha elegendő számú, bizonyos módon hipnotizált ember gyűlik köré.

Félreértés ne essék, az *India misztikája* legtöbb szerzője szimpatikus számmunkra, beleértve a négy nyugati származású személyt is. Wayne Liguorman (151–168. o.) például egy szellemesen kritikus kötet szerzője,²⁵ John de Ruiter szövege (223–241. o.) pedig sok mindenkiénél komolyabb. Legtöbbjüket fontos kérdések, fogalmak és szempontok foglalkoztatják – melyekről elismert nyugati személyiségek többsége nem is tud. A probléma akkor keletkezik, amikor az *advaita vedāntával* hozzák szoros kapcsolatba őket. Egy szellemi

²² A felébredettség mitizálásával kapcsolatban ld. még Horváth, *i. m.*, 112–113.

²³ *Szentek, bölcsek, mesterek és misztikusok*. Szerk. Robert Ullmann–Judith Reichenberg-Ullman. Budapest, 2005.

²⁴ Nisargadatta Mahārāj és Pāpājī szerepe a *neoadvaita* létrejöttében máig nem tisztázott pontosan. Nisargadattáé egyértelműen kisebb.

²⁵ Ram Tzu, *Útalan utakon* (Spirituális „haladóknak”). H. n., 2000.

hagyomány ugyanis több, mint stiláris és lelki kérdés. A rokonszenv e tekintetben nem elegendő. Felelősségünk van abban, hogy legalább ne rontsunk el egy hagyományt. A hindu bölcsesség kútja mély, és gondolnunk kell arra, hogy amit megismertünk belőle, csupán kis rész, és nem biztos, hogy autentikus. Nem tehetünk úgy, hogy a részt egészként mutatjuk be. A megismerés pedig sokkal érdekesebb, mint arra törekedni, hogy külső értelemben meg akarjunk határozni dolgokat.

A *neoadvaita* problémájához kapcsolódik egy másik is, amivel a teljesség kedvéért foglalkoznunk kell (és ez alkalmat nyújt arra, hogy a második könyvet bemutassuk). Amikor a jelentősebb *advaitinok*at bírálják, általában nincsenek tekintettel arra, hogy maga az autentikus *advaita vedānta* hagyomány is bizonyos válságban van. Vitathatatlan, hogy például Śāntānanda Sarasvatī (1913–1997) könyve,²⁶ aki 1953 és 1980 között az egyik északi *śaṅkarācārya* volt, jobban megfelel a hagyomány szellemének, mint bármely *neoadvaitin* kiadvány. Tematikájában szerteágazóbb, kevésbé elkoptatott példázatokot használ, szimbolikusabb, az önálló felismerést célozza. Nem presszionál, nincsenek benne álságosnak tűnő, tettett személyes elemek. Áthatja a tradíció lehetete, de reálisan nézve nem sokkal mélyebb egyes *neoadvaita*-könyveknél. A *śaṅkarācāryák* gyakorta kevésbé képviselik a végső állapotokra vonatkozó tanításokat, mint bizonyos *advaitin* szerzők. (Itt emlékezzünk az *advaita vedāntin*, *advaitin*, *neoadvaitin* hármasság megkülönböztetésére.) A szerteágazó hagyomány foglalkoztatja őket, valamint misszionárius, karitatív, szervezési és szervezeti tevékenységek.²⁷ Fogadalmak miatt – Ādi Śaṅkarától eltérően! – nem írnak, a nevük alatt megjelent köteteket mások állítják össze (az is elképzelhető, hogy kellő tüzetességgel át sem nézik azokat). Mindenesetre tény, hogy kevésbé vannak tisztában azzal, milyen nyelven célszerű szólni a mai világban, hogy túl a közvetlen környezetükön mi hogyan hangzik, mi mély, és mi nem az. A *śaṅkarācārya*-centrumok révén történő *advaita vedānta* átöröklés válságának e tényei (nem beszélve az utódlás problémáiról) kedveztek a *neoadvaita* jelenség létrejöttének. Figyelmünket emiatt is okkal fordíthatjuk más, kevésbé reguláris *advaitinok* tanításai felé.²⁸

Megpróbáltuk már felhívni a figyelmet a kritícizmus veszélyére.²⁹ Ez ahhoz vezető tendencia, hogy az ember – bármennyire tisztán lát is morfológiai kérdésekben – végül nem vesz át és nem alkalmaz semmit a gyakorlatban (a túlzott kritika miatt). Még a *neoadvaitától* is kell tudni tanulni. Nem mehetünk el

²⁶ Jó társaság. (Tanmesék, történetek és válaszok. Beszélgetések Őszentsége Śāntānanda Szaraszvatival). Budapest, 2007. (E forrásért köszönetet mondunk Szamosközi Krisztinának.)

²⁷ Ezzel kapcsolatban ld. Horváth, *i. m.*, 68, 103–104, 160. Candraśekharendra Sarasvatī, *i. m.*, 68.

²⁸ Itt említjük még Sādhu Om (1922–1985), Annamalai Svāmi (1906–1995) és Ātmānanda (1883–1959) nevét.

²⁹ Ld. Horváth, *i. m.*, 145, 159.

csak elutasítóan mindamellet, amit felvet. A kriticismus ellenzése ugyanakkor nem jelentheti a kritika teljes hiányát. A különbségek nem-látása a meg-nem-különböztetés bölcsességének paródiája, és minden esetben butaságból fakad. Bírálni lényegében nem más, mint megkülönböztetni. A különböző minőségek és szintek látása egyáltalán nem metafizikai értelemben vett megkülönböztetés (amely szigorúan végső önmagunkra vonatkozó). Ezeket mindig összetévesztik. Ám a relatív, horizontálisnak tekinthető megkülönböztetés, melynek a kritika része, a vertikális megkülönböztetés leképeződése, mely előkészítheti az utóbbit. A kevélységet nagylelkűséggé kell tudni alakítani, de ez nem lehet azonos a vaksággal – máskülönben a nagylelkűséget összetévesztjük a felelőtlenséggel és az infantilizmussal. A nem-ártás (*ahiṃsā*) elvének nemes kiterjesztése, hogy senkiről nem mondunk rosszat. Amit azonban megtehetünk emberi síkon, nem tehetünk meg doktrinális szinten és a hagyomány tekintetében. A kritika teljes mellőzése a nem-tudás térhódításának kedvez, így közvetve ártássá válik. Mindebben a keleti bölcsélet alászállásának egyik okát találjuk. Egyre többen léteznek olyanok, akik számára minden kritika csakis ártó szándékból születhet. Számukra mindennemű bírálat a meg-nem-különböztetés bölcsességének a hiánya, és túlzott elmeműködést vagy egyenesen beképzeltséget jelent. Mintha képtelenség volna egyszerűen látni és szóvá tenni a szintkülönbségeket. Képtelenek különbségtételre ember és ember, megnyilatkozás és megnyilatkozás között. Így mindig az alsóbbat, a tőlük kevesebb áldozatot követelőt fogják választani. Ez leromláshoz, merő önigazoláshoz és hamis harmóniához vezet. Pedig nagyon is lehetséges természetes kritika, önhiúság nélküli tanítás, melyben a megkülönböztetés és a meg-nem-különböztetés nem két külön dolog. Meg lehet, sőt meg kell dicsérni valakit a hibái ellenére, de nem szabad azok miatt. A legjogosabb dicséret is tilos, mely fokozza a hibákat és hozzájárul azok világba áramlásához.

Nisargadatta Mahārāj (1897–1981) tanításait – *I Am That* című, 1973-ban megjelent híres könyvének három rövid fejezetét – e sorok szerzője fordította először magyar nyelvre.³⁰ Ezt egy évvel később Szász Ilma fordítása követte³¹ idézetgyűjtemény formájában ugyanazon műből. Egy esztendő múltán kissé hosszabb idézeteket közölt az *India misztikája* (114–130. o.), majd Buji Ferenc fordításában kétszáz nagyszerűen összeválogatott rövid idézet következett 2005-ben.³² Az első teljes könyv, a *Pointers from Nisargadatta Maharaj*

³⁰ Śrī Nisargadatta Mahārāj, Ami született, annak meg kell halnia. *Tradíció évkönyv* 2000, 69–78.

³¹ Nisargadatta Maharaj tanításai. In: Szász Ilma, *Az Úr ruháját hordja minden*. Fót, 2001, 94–105.

³² Śrī Nisargadatta Mahārāj, A megvalósítás gyöngyfüzére. *Tradíció évkönyv* 2005, 102–126. (Ez az idézetgyűjtemény internetes forrásból származik. Láthatóan azzal a céllal állították össze, hogy cáfolja Nisargadatta megvalósítás-ellenességének neoadvaitin sugalmazását.)

(1983) fordítása 2010-ben jelent meg – erről szeretnénk közzé tenni néhány gondolatot befejezésképpen.

Nisargadatta Mahārāj egyetlen könyvet sem írt. Nem kötötték *sannyāsin*-fogadalmak, de minden egyes, tanításait tartalmazó és neve alatt megjelent könyvet valamely híve (sokszor – mint a jelen esetben – tolmácsa) állította össze. Ez ugyanazt a problémát veti fel, amit a 20–21. századi *śaṅkarācāryák* könyvei kapcsán már jeleztünk. Összhatásában például minden Ramaṇa Maharši tanításaival kapcsolatos kötet túlságosan magán viseli az összeállító személyének korlátjait. Megfigyelhető, hogy mi az, amit a Maharši magától felvet, mi az, ami igazán érdekli, és mi az, amit inkább mások kérdéseire válaszolva mond – akkor is, ha ez utóbbi esetekben szintén a saját álláspontját fogalmazta meg. Nem vitatjuk az elhangzott kijelentések hitelességét, de állítjuk, hogy a szerkesztők – akaratlanul – kevesebbként mutatják a tanítókat. A magyarul *A jelenségvilágon túl* (*Srī Nisargadatta Mahārādzs tanításai*) címen megjelent kötet ebből a szempontból kivételesnek mondható: ismereteink szerint az egyik legjobb Nisargadatta Mahārāj-mű, és – megint csak ismereteink szerint – összeállítójának, a *neodvaitinnak* tekinthető Rameş S. Balsekarnak is a legjobb műve. Nem szó szerint idézi Nisargadatta szavait, hanem emlékezetből és több megnyilatkozást egyesítve, de mondatai olykor teljesen megegyeznek az *I Am That* megfogalmazásaival. Mégis érdemes összehasonlítani a másutt adott Nisargadatta-válaszokkal, mert láthatóvá válik, hogy Mahārāj nézetei komplexebbek, nem annyira szisztematizálhatók, mint amennyire e könyv alapján tűnnek. Az *advaita vedānta* kifejezés itt egyébként már csak egyszer, a magyar kiadás előszavában (12. o.) fordul elő.

A jelenségvilágon túl alig hasonlítható *neodvaita* munkákhoz. Az egész sokkal komolyabb, márpedig a komolyság Nisargadatta Mahārāj egyik viszatérő fogalma. Hangsúlyt fektet a gondolkodásra, nem csupán kárhoztató módon fordul a *manas* felé (például 102. o.), adekvát idézőjeleket alkalmaz a korlátozott „én” és az Én tekintetében. A tudatosság hangsúlyozása mellett külön ki kell emelnünk a tudatosság és Tiszta Tudat közötti megkülönböztetést (24. o., 2. és 5. fejezet). Ugyanígy a lényeg tárgyiasításának folyamatos kritikáját (56–57, 88–89, 93, 98, 113, 117. stb. o.), miközben felhívja a figyelmet az ál-szubjektum objektummá válására (49, 96, 115–116. stb. o.). Összefüggésben a tudatosság és a Tiszta Tudat megkülönböztetésével – az eredeti maráthi nyelvű fogalmak sajnos nem ismertek számunkra –, egyedülállónak tekinthető, hogy a „Vagyok” (Ószövétségben is megjelenő) *vedāntin* ideáját Nisargadatta Mahārāj talán Ramaṇa Maharşinál is jobban kifejtette. Tanításai nagy részében – legalábbis, ahogy Balsekar azokat bemutatja – azt a forrást hangsúlyozza, amelyből a „Vagyok” ered: ahova a „Vagyokban” lévő „én” és létezés visszatér. Igen jelentős még, hogy Nisargadatta tanításaiban a személyiség és az „én” – a hindú keretek ellenére – nagyon határozottan a buddhista *anātmavādanak* megfelelő megítélés alá kerül. Talán ennél is nagyobb következetességgel

alkalmazza Gaudapāda *ajātavādáját*, nemszületettség-tanát, olyannyira, hogy születési időpontja a mai napig nem ismert pontosan.

Amivel e *paṇḍiták* tudását megszegyenítő, *sūdra* származású nagy *jñāni* tanításai tekintetében nem tudunk egyetérteni, az, hogy a korlátozott „énség” eltűnése mintegy automatikusan az *ātman* megvalósulását eredményezné (például 272, 279. o.); az, hogy az individuális, létezői „énség” a test halálakor mintegy automatikusan a Tiszta Tudatba merülne (például 169, 264, 266, 272, 284. o.); az, hogy a nem tudni, nem tudatában lenni – egyébként páratlanul hangsúlyozott – elve (például 102. o.) vagy a teljes potencialitás (például 112, 113, 114. o.) minden esetben metafizikai pozitívum volna; továbbá az, hogy a metafizikai felébredés történetyszerű lenne (például 118, 292. o.).

Végezetül érdemesnek tűnik megállapítani, hogy az orientalisztika képviselői általában nem tanúsítanak érdeklődést olyan nem szakmai kiadványok iránt, amelyek „népszerűbb” jellegük ellenére igényesnek mondhatók. A legtöbbet speciális, többnyire történeti és nyelvészeti kérdések foglalkoztatják. A figyelem e hiánya különösen a vallásfilozófiával – vagy inkább -bölcselettel – érintkező könyvek esetében sajnálatos, hiszen itt napjainkban is megjelennek régi eszmék és formák – igaz, az esetek döntő részében megváltozva, sőt megmásulva. A szellemi hagyományok csupán alapelveikben zárt egészek, máskülönben élők, működők és változók.³³ Érdemes lenne jobban megfigyelni a változás jeleit és folyamatait, mivel az alapokat is érintő esetekben egészen a hagyományok ellentétéhez vezethetnek (akkor is, ha egy tradíción belül jelentkeznek). Ezen kívül a szóban forgó változás vizsgálata az eredeti alapelvek mélyebb megértésével és értékelésével járhat együtt. Nem hisszük, hogy a tudomány mai képviselői rendelkeznének ahhoz szükséges képességekkel, hogy korunk (vagy a közelmúlt) keleti mestereit és álmeistereit adekvátan minősítsék. Mindenesre az orientalisztika megtehetné a maga hozzájárulásait ehhez a nagy problémakörhöz – feltéve, hogy nem merő kriticismusból és ítélezésből indul ki. A tudományosság ebben az esetben elégtelen kritérium. Számos más minőséget fel kell mutatni, amelyek közül a lét alapkérdései iránti fogékony-ság, az érdemelvűség és az empátia csupán három kvalitás.

³³ Ld. John L. Brockington *A szent fonál (A hinduizmus folytonossága és változatossága)* című könyvéről írt recenziókat. *Keletkutatás* 2009. tavasz, 141–147.

KISEBB TÖRTÉNETI ADATOK

Dávid Géza

Egy szokatlanul magabiztos török főember: Oszmán Sah

Fekete Lajos *Bevezetés a magyarországi török hódoltság diplomatikájába* című alapvető munkájának, amely máig oktatási anyag az ELTE BTK Török Filológiai Tanszékén, nyolcadik irata az alábbi sorokkal kezdődik (a könyv szerzőjének fordításában):

„Üdvözlét annak, aki az igaz úton halad. Én, aki a boldogságos pādišāh öfelségének, a világ menedékének alárendeltje és a boszniai livānak emīrje, a szerencsés ‘Osmān Šāh vagyok, te, aki Beč vilājetjének vezére és a jézusi országok tiszteltje, Maḵsīmīān király vagy! Nemes színem elé levelet” küldtél.¹ A bevezetőn túl a határ menti villongások és károkozások megtiltását ígérő kitételeket is olyan formula zárja, amely egyébként csak a dívánban keletkezett dokumentumokra jellemző, nevezetesen saját, a többi helyi vezetőnek címzett irományát „nemes parancs”-nak (*emr-i şerif*) nevezi.

A levél indítása erősen hasonlít Szulejmán szultán 1554-es, I. Ferdinándnak küldött náméjának intitulációjához és inskripciójához, ahol az uralkodó 29 földrajzi megnevezést sorol fel saját területei között – esetenként városokat és tengereket is –, míg a Habsburg „király” kapcsán, nyilvánvalóan a megalázás szándékával, csak annyit tart szükségesnek megemlíteni, hogy az Nemcse és tartományainak birtoklója.²

Szokatlan ez a magabiztos stílus, amelyet a padisahon kívül csupán a nagyvezír, Ibrahim pasa mert, ő is ritkán, ebben az időben használni.³ Mi adhatta az önelégültséget a boszniai bégnek? Sem Fekete, sem a Procházka-Eisl–Römer szerzőpáros nem kísérelte meg (Kara) Oszmán Sah életútjának korábbi vagy későbbi állomásait feltérképezni, esetleg családi hátterét firtatni. Pedig az utóbbi sok mindent megmagyaráz. Az igazság az, hogy kilétére már a húszas években is lehetett volna bizonyos – bár több ponton téves – ismereteket találni. Az 1890-es években megjelent, sok kisebb-nagyobb hibától hemzsegő *Szidsill-i Oszmání* című kompendium ugyanis röviden foglalkozik az ő szemé-

¹ Fekete Lajos, *Bevezetés a magyarországi török hódoltság diplomatikájába*. Budapest, 1926, 17–18.

² *I. m.*, 12–16.

³ Gisela Procházka-Eisl–Claudia Römer, *Osmanische Beamtschreiben und Privatbriefe der Zeit Süleymāns des Prächtigen aus dem Haus-, Hof- und Staatsarchiv zu Wien*. (Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse. Denkschriften, 357.) Wien, 2007, 31: szerintük is „völlig untypisch” az ilyen hangmegütés egy szandzsákbégtől.

lyével is.⁴ 1976-ban aztán İsmail Hakkı Uzunçarşılı ennél részletesebben kísérté végig sorsát egy tanulmányában.⁵ Ennek értelmében a nevezett I. Szelim szultán egyik lányának, Hanim szultánnak a gyermekeként jött a világra. Apját Iszkender pasának hívták, aki az udvari kertészek vezetőjeként, azaz bosztandzsibasiként szolgált II. Bajezidet, majd a gallipoli hajóhad parancsnoka lett. Szelim alatt másodvezírként került vissza a központba. 1515-ben azonban kihunytt szerencsecsillaga, mivel őt tették meg az amásziai katonai lázadás egyik felelősének, s rövid úton kivégezték. (A felmenők kilétét többen félreértették: már a *Szidzsill-i Oszmání* Iszkenderpasazáde Musztafa pasa gyermekének tekintette, majd ez a tévedés bekerült több délszláv munkába is.⁶ Az Uzunçarşılı által közzétett iratok közül kettő – egy alapítványi okmány,⁷ illetve egy pénzmegosztási dokumentum Iszkender pasa gyermekei között – viszont cáfolhatatlan bizonyítékokkal szolgál.)

Leszögezhetjük tehát, hogy az uralkodói vérből származás tudata, az a tény, hogy Szulejmán szultán unokaöccse volt, adott lovat Oszmán Sah alá, ettől bátorodott fel annyira, hogy fennhéjázóan forduljon Miksához.

Minthogy az oszmánok általában nem ismerték a kollektív felelősség fogalmát, a magas születésű ifjú nem lett kegyvesztett, főleg ruméliai területeken töltött be szandzsákbégi pozíciókat. Azt nem tudjuk, mikor jött a világra, Uzunçarşılı szerint 1500 körül.⁸ De ezt csak azért mondja, hogy valamelyest is elképzelhető legyen az általa is némi kétkedéssel idézett *Szidzsill-i Oszmání* azon állítása, hogy már 1515-ben boszniai bég lett volna. Ehhez a török szerző – sajnos hivatkozás nélkül – hozzáteszi, hogy nagybátyja trónra lépése után hősünk Morea vezetője lett. Ezzel szemben megnyugtató levéltári adatok csupán 1552-ből őrzik Oszmán Sah (máskor csak Oszmán) nevét az utóbbi közigazgatási egység élén.⁹ Az teljességgel kizárt, hogy 32 éven át ugyanott szolgált,

⁴ Latin betűs kiadása: Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*. 4. (Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 30.) Yayına hazırlayan Nuri Akbayan, Eski yazıdan aktaran Seyit Ali Kahraman. [İstanbul, 1996], 1306, Osman Paşa (Kara Osmanşah) alatt.

⁵ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Yavuz Sultan Selim'in kızı Hanım Sultan ve torunu Kara Osman Şah bey vakfiyeleri. *Belleten* 40/159 (1976) 467–478, faksimilékkel.

⁶ Safvet beg Bašagić, *Znameniti Hrvati, Bošnjaci i Hercegovci u turski carevimi*. Zagreb, 1931, 61. Nála még érthető, hogy átvette a korábbi hibát, egy 2006-ban megjelent boszniai munkánál már kevésbé: Vedad Biščević, *Bosanski namjesnici osmanskog doba (1463.–1878.)*. Sarajevo, 2006, 111–112.

⁷ Ebben szó szerint ez olvasható: „A megboldogult Iszkender pasa, a megboldogult Oszmán Sah bég ... apja”.

⁸ Ehhez kommentár nélkül csak annyit fűzünk hozzá, hogy feltételezése szerint a szultána 1495-ben született.

⁹ İstanbul, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, K. 888, f. 130v (itt Oszmán Sah); Dávid Géza–Fodor Pál, „Az ország ügye mindenek előtt való.” *A szultáni tanács Magyarországra vonatkozó rendeletei (1544–1545, 1552)*. „Affairs of State Are Supreme”. *The Orders of the Ottoman Imperial Council Pertaining to Hungary (1544–1545, 1552)*. Budapest, 2005, 287–290, No. 63, 442–443, No. 199 (mindkétszer csak Oszmán). – Nem zárhatjuk ki, hogy az 1550. szept-

már csak azért is, mert például az 1543-as hadjárat kiadásait rögzítő pénzügyi kimutatás, illetve az eseményeket elbeszélő krónikás is Mehmed Hánt hozza ebben a minőségben, ráadásul az utóbbi mű Oszmán Sahot éppen hogy tisztség nélkül sorolja fel.¹⁰

Sokkal valószínűbb tehát, hogy Oszmán Sah kicsit később született,¹¹ s első kinevezésére előrehaladottabb életkorában került sor. Addig bizonyára Isztambulban éldegélt édesanyjával. Az ő 1538-ban bekövetkezett halálát követően csatlakozott a magyarországi hadjárat résztvevőihez, majd feltehetően visszatért a fővárosba, ahol a mama, Hanim szultán emlékének szentelt, 1543–1544-ben elkészült dzsámi és medresze építtetésével foglalkozott. Ennek terveit a jeles építésszól, Mimár Szinántól rendelte.¹²

Nem célom most Oszmán Sah valamennyi szolgálati helyének felkutatása, csak azokra térek ki, amelyek könnyen kideríthetők. 1552 után egy ideig talán Boszniában szolgált. Korábbi szerzők szerint 1554–1555-től nevezték ki ide.¹³ E megállapítást igazoló levéltári adatot egyelőre nem sikerült találnom. Ezzel szemben a már 1552-ben is itteni vezetőként szereplő Mehmed pasa¹⁴ még 1554. június 18-a táján is kétséget kizáróan ezt a livát irányította.¹⁵ S minden valószínűség szerint rá utaltak, amikor „Mehmed pasa Boszniában” formában tértek ki egy előterjesztő főemberre 1556. június 24-én.¹⁶ Ezek után némi kétségünk támad aziránt, hogy egyáltalán volt-e Oszmán Sah boszniai bég az 1550-es években, bár a két dátum közé befér egy két éves rezideálás. 1559 októberében ismét Morea vezetőjeként találkozunk vele.¹⁷ Innen kerülhetett újra a Boszniai szandzsák élére, valamikor 1560 júliusa után,¹⁸ majd onnan megint Moreába. Legalábbis a szultáni tanács „jegyzőkönyveibe” 1564–1566

tember 1-én ugyanitt felbukkanó Oszmán bég is vele azonos: İstanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi [a továbbiakban BOA], Kepeci 209, p. 93.

¹⁰ Mehmet İpçioğlu, Kanunî Süleyman'ın Estergon (Esztergom) seferi 1543. *Yeni bir kaynak. Osmanlı Araştırmaları / The Journal of Ottoman Studies* 10 (1990) 142 (pontatlan átírásban, Mehmed Dzsánként). Thúry József, *Török történetírók*. II. Budapest, 1896, 309.

¹¹ Két fiú- és egy leánytestvére közül Mehmed Sah idősebb lehetett nála és korán elhalt: Uzunçarşılı, *i. m.*, 470.

¹² Aptullah Kuran, *The Mosques of Sinan*. In: *Fifth International Congress of Turkish Art*. Editor G. Fehér. Budapest, 1978, 563, 565.

¹³ Bišćević, *i. m.*, 111.

¹⁴ Dávid–Fodor, *i. m.*, passim.

¹⁵ BOA, Kepeci 211, p. 120.

¹⁶ BOA, Mühimme defteri 2, p. 99, No. 1020.

¹⁷ *3 numaralı mühimme defteri (966-968 / 1558–1560) <Özet ve transkripsiyon>*. (T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 12; Dîvân-ı Hümâyûn Sicilleri Dizisi: I.) Ankara, 1993, 197 stb.

¹⁸ Akkortajt Malkocs bég működött itt: Eşref Kovačević, *Mühimme defteri. Dokumenti o našim krajevima*. Sarajevo, 1985, 62, 63.

között beírt parancsokban többször ekként szólítják meg őt.¹⁹ Élete vége felé viszont egyszerre két görögföldi szandzsák, a Tirhalai (Trikalai) és az Inebahti (Lepantói) is az övé volt.²⁰ A birodalmi gyakorlatot ismerve azt mondhatjuk, ritkaságszámba ment, hogy valaki egyszerre két „normális” alkormányzóság élén álljon. A számára biztosított kivételes kegy arra vall, hogy társadalmi súlyát Szülejmán halála után is megőrizte. Ebből az igen kellemes pozícióból ragadta el a halál 1570-ben.²¹

A Banja Lukáról Miksának küldött irat keltezése annyiban szokatlan, hogy az évszám a hidzsra szerint van feltüntetve, míg a hónap keresztény alakban: unijúszként, ami nyilvánvalóan júniusnak akar megfelelni. Fekete Lajos a rá jellemző gondossággal utalt arra, hogy némi bizonytalanság figyelhető meg az esztendő második szavában: a szebín, azaz hetven, illetve a szittín, azaz hatvan közül kell kiválasztani a megfelelő alakot. Jó érzékkel a hetven mellett tette le a garast, s így 1563. június 7-re datálta a levelet (10. jegyzet). Ezzel a megállapítással azonban az a probléma, hogy korabeli melléklete szerint a dokumentum már 1562. október 9-én eljutott egy bizonyos Wellay (?) nevű horvátországi emberhez. Tehát e napnál hamarabb kellett keletkeznie ennek a Miksa 1562. július 3-i levelére küldött válasznak.²² Örök rejtély marad, miként lett a szeptemberről vagy októberből június. Az 1562-es dátumnak további jelentőséget kölcsönöz, hogy meghatározza azt az időpontot, amely előtt Oszmán Sah nem kerülhetett újból görög területre.

Az édesanyja emlékét őrző dzsámi, illetve az atyja által létrehívott alsó fokú iskola megújított alapítványa mellett a saját nevét is megörökítette két dzsámi erejéig. Ebből az egyik Banja Lukában épült, amely ekkor a Boszniai szandzsák székhelyének számított.²³ A másikat Trikalában emeltette, egy kisebb komplexum (*külliyeye*) keretében, amely a dzsámin kívül medreszét, szegénykonyhát és türbét foglalt magába. A részben ma is álló imahelyet és sírkápolnát szintén Szinán nevéhez kötik. Az építész valószínűleg soha nem látta ezt a művét, amelynek kialakításához főként irányelveket, esetleg egy heve-

¹⁹ 6 numaralı mühimme defteri (972 / 1564–1565). <Özet–transkripsiyon ve indeks>. (T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 28; Divân-ı Hümâyûn Sicilleri Dizisi: III.) Ankara, 1995, 69–70, No. 126 stb.; 5 numaralı mühimme defteri (973/1565–1566) <Tipkibasım>. (T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 21; Divân-ı Hümâyûn Sicilleri Dizisi: II.) Ankara, 1994, 398, No. 1055 stb.

²⁰ Így szerepel a fent már idézett alapítványi iratban. Mások, így a dokumentumot közzétevő Uzunçarşılı is (*i. m.*, 474.) Tirhalát Moreára cserélték.

²¹ Meggyőzően érvel e mellett Uzunçarşılı, *i. m.*, 476. és 19. jegyzet.

²² Ernst Dieter Petritsch, *Regesten der osmanischen Dokumente im Österreichischen Staatsarchiv. Band 1. (1480–1574)*. (Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs. Ergänzungsband, 10/1.) [Wien], 1991, 140, No. 389.

²³ Ekrem Hakkı Ayverdi, *Avrupa’da Osmanlı mimârî eserleri. II. Yugoslavya*. İstanbul, 1981, 31.

nyészett (alap)rajzot adhatott valamelyik segédjének. A dzsámi impozáns méretű, a központi teret fedő kupolaszelet majdnem 18 méter átmérőjű; Szinántól csak egy nagyobb származik Edirnétől nyugatra.²⁴

A fent kifejtettek sejteni engedik, hogy hősünk az átlagosnál jóval nagyobb anyagi forrásokkal rendelkezett. Bár apja kivégzésekor kiűrtették a házukat, ezt a csapást egy-kettőre kiheverték. Minthogy Oszmán Sahnak nem született gyermeke, értékesebb javait halála után a szerájba – többségüket a külső, kisebb részüket a belső kincstárba vitték. Ezek között több arany(ozott) tárgyról, élükön egy aranykötésű Koránról, majd aranyból készül nyeregről, sisakról, füstölőről, aranynyelű késről, aranyozott hüvelyű handzsárról és számos pompázatos aranygyűrűről is megemlékeztek. Egy edényben pedig 15 smaragd, a szultánok által is felettébb kedvelt drágakő csillogott. Szeretett Moreájában pedig több birtokot, szőlőt, földet, erdőt, malmot, legelőt és számos állatot, így egy helyen negyven pár bivalyt, 5500 juhot és 120 szarvasmarhát hagyott trikalai alapítványára, amit megtetézett egy tisztes összeggel.²⁵

Az uralkodói ősök mellé így társult az igen jelentős pénzügyi háttér, amely csak növelte Oszmán Sah önbizalmát, aki – a némi óvatossággal kezelendő, de éppen az érintett személy kilétének ismeretében akár az igazsághoz közelinek is tartható történetírói hagyomány szerint – azt is megengedhette magának, hogy nem vett részt a hadjáratokon és saját tanácskozó testületének ülésein, hanem ezek helyett az eszem-izsomnak, a vadászatnak és más földi örömeknek hódolt.

²⁴ A dzsámiról ld. Gülru Necipoğlu, *The Age of Sinan. Architectural Culture in the Ottoman Empire*. London, 2005, 442–444.

²⁵ Uzunçarşılı, *i. m.*, 478.

SZEMLE KÖNYVEK

ELTER ISTVÁN: IBN ḤAYYĀN A KALANDOZÓ MAGYAROKRÓL

(Szegedi Középkortörténeti Könyvtár, 24. Szerk. Makk Ferenc) Szegedi
Középkorász Műhely, Szeged, 2009, 143 oldal

Az utóbbi fél évszázadban számos új, a magyarság 9–10. századi történelmére vonatkozó írott forrás vált ismertté a magyar kutatók előtt. Sőt, nem egy esetben éppen az újabb szövegközlések, publikációk helyezték más megvilágításba a már ismert passzusokat is.¹ Ezen belül az utóbbi évtizedekben a muszlim források terén is jelentős előrelépés történt. Megkezdődött a Kmoskó Mihály által az 1920-as években összeállított, sokáig kéziratban maradt szöveggyűjtemény megjelentetése,² és kiadásra került egy a magyarság korai történetére vonatkozó írott forrásokból gazdag válogatást nyújtó kötet is. Ebben számos muszlim kútfő magyarokkal kapcsolatos szövegrészének fordítása vált közkinccsé.³ Emellett a magyar kutatók jóvoltából több monográfia⁴ és néhány muszlim szerző művének magyar fordítása is napvilágot látott.⁵ Az utóbbi évtizedekben pedig több olyan forrás/forrásrészlet (Ibn Ḥayyān, al-‘Udrī, al-

¹ Makk Ferenc, Külföldi források és a korai magyar történelem (X–XII. század). In: Uő, *A turulmadártól a kettőskeresztig. Tanulmányok a magyarság régebbi történelméről*. Szeged, 1998, 96, 104–107, 112, 114; Szántó Richárd, Spanyolországi források a kalandozó magyarok 942. évi hadjáratáról. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica* 103 (1996) 43–49; H. Tóth Imre, Kódexbejegyzések Simeon bolgár uralkodó korából. In: „Magyaroknak eleiről.” *Ünnepi tanulmányok a hatvan esztendőss Makk Ferenc tiszteletére*. Szerk. Piti Ferenc. Szeged, 2000, 206–207; Makk Ferenc, Új forrásadatok a X. század végi magyar–bizánci kapcsolatok értékeléséhez. *A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve* 43 (2001) 271–274; Uő, A bizánci fenyegetés árnyékában. Géza fejedelem politikai-vallási választása. *Hadtörténelmi Közlemények* 114 (2001) 130–138.

² Kmoskó Mihály, *Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom*. I/1. (Magyar Őstörténeti Könyvtár, 10.) Szerk. Zimonyi István. Budapest, 1997; Uő, *Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom*. I/2. (Magyar Őstörténeti Könyvtár, 13.) Szerk. Zimonyi István. Budapest, 2000; Uő, *Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom*. I/3. (Magyar Őstörténeti Könyvtár, 23.) Szerk. Zimonyi István. Budapest, 2007.

³ *A honfoglalás korának írott forrásai*. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár, 7.) Olajos Teréz, H. Tóth Imre és Zimonyi István közreműködésével szerkesztette Kristó Gyula. Szeged, 1995 [a továbbiakban *HKÍF*]. (A vonatkozó részt Zimonyi István gondozta.)

⁴ Hansgerd Göckenjan–Zimonyi István, *Orientalische Berichte über die Völker Osteuropas und Zentralasiens im Mittelalter. Die Ġayhānī-Tradition*. (Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica, 54.) Wiesbaden, 2001; Zimonyi István, *Muszlim források a honfoglalás előtti magyarokról. A Ġayhānī-hagyomány magyar fejezete*. (Magyar Őstörténeti Könyvtár, 22.) Budapest, 2005.

⁵ Ibn Fadlān, *Beszámoló a volgai bolgárok földjén tett utazásról*. Arab eredetiből fordította, a jegyzeteket és az utószót írta Simon Róbert. Budapest, 2007.

Bakrī stb.) is figyelmet kapott, amely korábban ismeretlen volt a magyar szakemberek előtt.⁶

A recenzált munka szerzője, Elter István, Ibn Ḥayyān *al-Muqtabis (al-Muqtabas)* című műve – az 1960-as évektől ismertté vált – V. kötetének a 942. évi Pireneusi-félszigeten lezajlott magyar hadjáratra vonatkozó passzusát vette vizsgálat alá. Ennek során röviden áttekinti a muszlim szerzőknek a 9–10. századi magyarsággal foglalkozó híreit, majd rátér voltaképpen fő témájára. Bemutatja a nyugati muszlim történetírás kimagasló képviselőjének, a 11. században alkotó Ibn Ḥayyānnak a műveit és azok hatását a muszlim történetírásra, majd a magyarokat említő kéziratrészt fotómásolatát, a szöveg arab betűs nyomtatott formáját⁷ és a magyar fordítást adja közre. Ez után következik a szövegrész filológiai vizsgálata – amelyben ismét szerepel az arab szöveg és a fordítás –, illetve a magyar hadjárat részletes tárgyalása.

A most kiadásra került munka a 2002-ben megvédett PhD-dolgozat szövegét tartalmazza.⁸ Bár a bibliográfiában és a jegyzetapparátusban az azóta megjelent munkákra is találunk utalást, néhány publikáció így is kimaradt, vagy a bibliográfiában való feltűnése ellenére a főszövegben nincs citálva. Ily módon például al-Bakrī magyarokkal kapcsolatos újonnan előkerült passzusára (19, 33. o.) már Zimonyi István is felhívta a figyelmet,⁹ sőt, magyar fordítása is megjelent.¹⁰ Kmoskó Mihálynak az eurázsiai steppe történelmére vonatkozó muszlim forrásokat közreadó – és a recenzált mű szerzője által is nagyra értékelt¹¹ – munkájának már harmadik kötete is napvilágot látott, Simon Róbert pedig magyar fordításban kiadta Ibn Fadlān úti beszámolóját.¹² A teljességre

⁶ Czeglédy Károly, Új arab forrás a magyarok 942. évi spanyolországi kalandozásáról. *Magyar Nyelv* 75 (1979) 273–282; Uő, Még egyszer a magyarok 942. évi spanyolországi kalandozásáról. *Magyar Nyelv* 77 (1981) 419–423; Uő, Megjegyzések a 942. évi magyar kalandozás forrásaihoz. *Magyar Nyelv* 78 (1982) 456–457; Elter István, Néhány megjegyzés Ibn Ḥayyānnak a magyarok 942. évi spanyolországi kalandozásáról szóló tudósításához. *Magyar Nyelv* 77 (1981) 413–419; Uő, A magyar kalandozáskor arab forrásai. In: *A honfoglaláskor írott forrásai*. (A honfoglalásról sok szemmel, 2.) Szerk. Kovács László–Veszprémy László. Budapest, 1996, 173–180; Uő, Újabban fellelt arab források a honfoglaláskori magyarság viszonyairól. *Életünk* 35/1 (1997) 84–93; Zimonyi István, Egy új muszlim forrás a Kárpát-medencében élő magyarokról. In: *Nomád népvándorlások, magyar honfoglalás*. (Magyar Őstörténeti Könyvtár, 15.) Szerk. Felföldi Szabolcs–Sinkovics Balázs. Budapest, 2001, 88–96.

⁷ Talán szerencsésebb lett volna Chalmeta munkájából átvenni a szövegrészt (*Al-Muqtabas [V] de Ibn Ḥayyān*. Ed. by P. Chalmeta et al. Madrid, 1979).

⁸ Elter István, *Ibn Ḥayyān mint a magyar kalandozáskor írott forrása*. Budapest, 2001.

⁹ Zimonyi, Egy új muszlim forrás.

¹⁰ Kmoskó, *Mohamedán írók*, I/2. 257–258.

¹¹ „Kmoskó ezen műve, tudományos igényét és kritikai vénáját tekintve egyedül Marquart Streifzügéhez hasonlítható, s említett erényei mellett Marquarttal szembeni többlete, hogy feldolgozásának középpontjában a magyarok története és a honfoglalás előtti viszonyai állnak” (24. o.).

¹² Ld. a 2. és az 5. jegyzetben.

törekvő bibliográfiában talán helyet kaphatott volna Schamiloglu tanulmánya vagy Nazmi munkája is.¹³

A magyar orientalisztika rendkívül szerencsés helyzetben van, mert – miékként arra a mű szerzője is nyomatékkal felhívta a figyelmet – a muszlim források magyarokkal kapcsolatos passzusainak gyarapodása továbbra is várható (5, 7. o., vö. 30. o.). Itt mi csak néhány olyan forrásrészletre kívánjuk felhívni a figyelmet, amely talán ebbe a csoportba sorolható.

A bizánci és a muszlim források egybehangzó állítása szerint a 9–10. század fordulóján a bizánci császári testőrségben türkök is szolgálatot teljesítettek,¹⁴ akiket a kutatók elsöprő többsége magyar származásúnak tart.¹⁵ Ezeket a türköket egy 10. századi muszlim szerző, al-Maḡdisī is említi.¹⁶ A szerző nem volt ismeretlen a magyar kutatók előtt, hiszen a magyarság 942. évi hadjárataival kapcsolatos bejegyzésének magyar fordítása is megjelent,¹⁷ sőt, az ismertetett munka is hivatkozik rá (6, 105. o.). Al-Maḡdisīnek a 10. század második felében írt művében ez a passzus feltehetően al-Ġayhānī munkájából (illetve valószínűleg annak Ibn Rusta átdolgozásában fennmaradt szövegéből) vett kivonat, amely voltaképpen egy Konstantinápolyban raboskodó muszlim hadifogoly, Hārūn ibn Yahyā beszámolójára megy vissza.¹⁸

Al-Mutanabbī 10. századi muszlim szerző azt mondja, hogy 954-ben a szíriai Hadaṭ városa közelében az Abbászida Kalifátus csapatai ellen harcoló bizánci haderő örmény, rusz, szláv, bolgár és kazár csapattesteket is magába foglalt.¹⁹ Az eseményről szintén beszámoló Ibn al-Aṭīr azt állítja, hogy a bi-

¹³ Uli Schamiloglu, *The Name of the Pechenegs in Ibn Hayyān's al-Muqtabas*. *Journal of Turkish Studies* 8 (1984) 215–222; Ahmad Nazmi, *Commercial Relations between Arabs and Slavs (9th–11th centuries)*. Warszawa, 1998. Sajnos számos esetben a bibliográfiában nem találjuk meg a hivatkozások feloldásait. vö. Dozy 1848 (37. o.), Nieto 1882 (37. o.), Dozy 1889 (43. o.), Gómez 1946 (44. o.), Lévi-Provençal 1950–1955 (45. o.), Menéndez Pidal 1982 (45. o.), Al-Fāṣī 1972 (49. o.), Guarner 1960 (73. o.), Jurkovich–Gombos–Gaál 1908 (78. o.), Giesebrecht 1855–1895 (78. o.), Navarro Tomás 1968 (92. o.), Torrejón 1990 (93. o.), Maḡoudi 1861–1877 (104. o.), Huart 1907 (105. o.), de Rey 1878 (106. o.), Monsalvatje y Fossas 1917 (107. o.), Albert i Corp 1970 (107, 109. o.), Dhondt 1948 (108. o.), Monsalvatje 1917 (109. o.), Villanueva 1808–1850 (109. o.), Marca 1688 (110. o.). Ez annak tükrében még zavaróbb, hogy a bibliográfiában szereplő tételek hozzávetőlegesen fele a recenzált munkában egyszer sincs idézve.

¹⁴ Moravcsik Gyula, *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*. Budapest, 1988², 35.

¹⁵ Ld. alább.

¹⁶ Al-Maḡdisī, *Kitāb al-bad' wa'l-ta'rīḡ*. Ed. by Cl. Huart. Paris, 1899–1919, IV. 68; Peter B. Golden, *Khazar Turcic Ghulāms in Chaliph al Service*. *Journal Asiatique* 292/1–2 (2004) 283.

¹⁷ *HKÍF*, 67 (Elter István fordítása).

¹⁸ Vö. Kmoskó, *Mohamedán írók*, I/1, 183/723. jegyzet; Jean-Charles Ducène, *Une deuxième version de la relation d'Hārūn ibn Yahyā sur Constantinople*. *Der Islam* 82 (2005) 241–255. Hārūn ibn Yahyā beszámolójának részletesebb vizsgálata talán nemcsak Ibn Rusta munkájának datálása, hanem a magyarság korai történelme szempontjából sem lenne haszontalan.

¹⁹ A. A. Vasiliev, *Byzance et les arabes*. II. Bruxelles, 1950, 331; Marius Canard, *Mutanabbī et la guerre byzantino-arabe. Intérêt historique de ses poésies*. In: *Al-Mutanabbī. Mémoires de l'Institut français de Damas*. Beyrouth, 1936, 105.

zánci haderőnek ruszokból, bolgárokból és más nemzetekből álló segédcsapatai is voltak.²⁰ Aḏ-Ḍahabī pedig megemlékezik a bizánci seregben harcoló türkökről, ruszokról, bolgárokról és kazárokról.²¹ Amennyiben aḏ-Ḍahabī adatai nem csak kései ahistorikus többletek, úgy nem kizárt, hogy a forrás türkjei a bizánci haderőben szolgáló magyar segédcsapat katonái voltak.²²

A 12. századi muszlim földrajzi irodalom kimagasló képviselője al-Idrīsī. Munkájának a Kárpát-medencére vonatkozó része ugyan éppen Elter István révén magyar fordításban is megjelent,²³ de az azzal szomszédos területekre vonatkozó részletek, amelyek szintén fontosak lehetnek a Magyar Királyság szempontjából, máig nem láttak napvilágot magyarul.²⁴

Az 1217-ben II. András magyar király által a Szentföldre vezetett keresztes hadjárat forrásai között a magyar kutatók mind ez idáig nem idézték²⁵ Yāqūt szótárának egyik helyét, ahol a magyar királyról tesz említést.²⁶

A korábban figyelembe nem vett, nemrégiben „előkerülő” forrásrészletekre jó példa Ibn Ḥayyānnak az ismertetett munkában található szövegrésze is, amelynek jelen fordítása többletet tartalmaz több eddigi magyar áttüzetéshez képest.²⁷ Külön érdekessége ennek, hogy a részlet „előkerülése” nem arabista kutatók érdeme.²⁸

²⁰ Vasiliev, *i. m.*, 161.

²¹ Šams ad-Dīn Muḥammad b. Aḥmad b. ‘Utmān aḏ-Ḍahabī, *Ta’rīḥ al-islām wa-wafayāt al-mašāhīr wa-l-a’lām*. XXV. Ed. by ‘Umar ‘Abd as-Salām Tadmūrī. Bayrūt, 1994, 217; Vasiliev, *i. m.*, 243–244.

²² D. A. Miller, *Byzantine Treaties and Treaty-Making: 500–1025 AD. Byzantinoslavica* 32 (1971) 62/17. jegyzet.

²³ Elter István, Magyarország Idrīsī földrajzi művében (1154). *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Historica* 82 (1985) 56–62.

²⁴ Al-Idrīsī, *Opus Geographicum*. VI. Ed. by E. Cerulli–F. Gabrieli–G. Levi Della Vida–L. Petech–G. Tucci. Neapoli–Romae, 1978.

²⁵ Borosy András, A keresztes háborúk és Magyarország. II. *Hadtörténelmi Közlemények* 109 (1996) 11–45; Major Balázs, A magyar keresztesek arab szemmel. In: *Magyarország és a keresztes háborúk. Lovagrendek és emlékeik*. Szerk. Laszlovszky József–Majorossy Judit–Zsengellér József. Máribesnyő–Gödöllő, 2006, 113–118; Veszprémy László, II. András magyar király keresztes hadjárata, 1217–1218. In: *Magyarország és a keresztes háborúk*, 99–111.

²⁶ *Jacut’s Geographisches Wörterbuch aus den Handschriften zu Berlin, St. Petersburg u. Paris, London und Oxford*. I. Hrsg. von Ferdinand Wüstenfeld. Leipzig, 1866–1873, 604; Tadeusz Lewicki, Les noms des Hongrois et de la Hongrie chez les médiévaux géographes arabes et persans. *Folia Orientalia* 19 (1978) 48.

²⁷ HKÍF, 61–66 (Elter István fordítása); Elter, *A magyar kalandozáskor*, 177–179; Elter, *Ibn Ḥayyān*, 53.

²⁸ Anderle Ádám, *Kalandozók és zarándokok. Magyar témák a középkori spanyol történelemben*. Szeged, 1992, 11; Makk, Külföldi források, 112/85. jegyzet. Szerencsés lett volna egy hivatkozásban ezt a tudománytörténeti tény megemlíteni. Más részletek esetében is felmerült hasonló feltevés (Anderle, *i. m.*, 11; Igaz Levente, Elter István, Ibn Ḥayyān a kalandozó magyarokról (recenzió). *Századok* 144 [2010] 487.). Az Elter által al-‘Uḏrī munkájából lefordított szövegrész esetében (103. o.) talán érdemes lett volna az utolsó mondat végét is magyarra áttütni.

A könyv témáját adó eseményt röviden a következőképpen foglalhatjuk össze. A 942. évben egy magyar sereg Észak-Itálián és a mai Dél-Franciaországon áthaladva elérte a Cordobai Kalifátus északkeleti határvidékét. Az ismeretlen támadók megjelenése a muszlimok körében nagy rémületet keltett. III. ‘Abd al-Rahmān kalifa azonban hamarosan értesült arról, hogy az ellenséges harcosok – felhagyván Lérida városának ostromával – elhagyták a kalifátus területét. Néhány magyar azonban fogságba esett, és közülük ötöt a kalifa besorozott a testőrségébe. Egy kereskedő pedig kiváltotta a magyaroktól Barbastro városának muszlim urát, aki több mint egy hónapig volt fogságban. Ibn Ḥayyān azonban nemcsak a hadiesemények részletes leírását adja, hanem ennek kapcsán megemlíti a magyarok vezéreinek neveit, szól a kárpát-medencei magyarság életmódjáról és meghatározza a velük szomszédos népeket. Látható, hogy a forrás már így is fontos információkkal szolgál a 10. századi magyarsággal kapcsolatban, ám Ibn Ḥayyān jelzi, hogy művének más helyén még szól róluk: sajnos jelenlegi ismereteink szerint ez a szövegrész – legyünk biza kodók! – még lappang valahol.

A továbbiakban a kötet néhány olyan részletére szeretném felhívni a figyelmet, amelyek pontosítását szükségesnek tartom.

Nem egyértelmű, hogy amikor a szerző Marquatra hivatkozva szól a magyarokat türk néven nevező örmény forrás(ok)ról (123. o.), vajon mely paszus(ok)ra gondol.²⁹ Amennyiben itt Marquart azon nézetére utalna, miszerint Pseudo-Movses Khorenac‘i *Geographia* című munkájában a dél-orosz steppén élő *türkökről* tesz említést, és ezek alatt a magyarságot kellene értenünk,³⁰ akkor meg kell jegyeznünk, hogy ezt a szövegrészt a kutatók általában nem a magyarsághoz, hanem a belső-ázsiai türkökhöz, illetve a kazárokhoz kötik. A forrás magyar fordításához írott jegyzeteiben Paulik is e két lehetőség valamelyikét tartja valószínűnek.³¹

Elter több esetben is foglalkozik a magyarságra alkalmazott idegen elnevezések kérdésével. Ezen belül a *türk* népnév használatával kapcsolatban az alábbi megállapítást teszi: „Nagyon is elképzelhető, hogy az elfogott magyarokat [ti. néhány fogságba esett magyar harcost] nemcsak külsejük alapján azonosították a türkökkel, hanem kikérdezésükkor ők is saját magukat türköknek vallották” (125. o.). E véleménynel kapcsolatban tennünk kell néhány megjegyzést.

(*que llevo el martes 3 de sa‘ban del año 331 [12 abril 943]*); Fernando de la Granja, La marca superior en la obra de al-‘Udrí. *Estudios de Edad media de la Corona de Aragón* 8 (1967) 530.

²⁹ „Marquart, J. *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge*. [Leipzig] 1903, 30, 65, 144, 192, pass.” A megadott konkrét oldalszámokon Marquart nem szól erről.

³⁰ Marquart, *i. m.*, 57–59.

³¹ Paulik Ágnes, „A világ bemutatása”. Egy 7. századi örmény földrajz a steppe népeiről. In: *Források a korai magyar történelem ismeretéhez*. (Magyar Őstörténeti Könyvtár, 16.) Szerk. Róna-Tas András. Budapest, 2001, 45, 56/40. jegyzet.

A magyarságra a türk népnevet a bizánci, majd ezek névhasználatát átvéve a muszlim³² és a latin források is használták.³³ A bizánci szerzők közül legkorábban 899-ben Philotheos említi türk néven a bizánci császár testőrségének egy csoportját,³⁴ amelyet a kutatók magyar származásának tartanak.³⁵ Vele egykorú Arethasnak az a VI. (Bölcs) Leó császárhoz írott beszéde, amelyben a szerző már egyértelműen a magyarságra alkalmazta a türk elnevezést 902-ben.³⁶ A legkorábbi esemény, amelynek kapcsán a magyarság – a hun és ungri mellett – türk néven szerepel, egy Al-Dunánál végrehajtott – a 830-as évekre datált – katonai vállalkozás, melynek leírása azonban csak Georgiosz barát 960-as években keletkezett folytatásában (az ún. *Georgius Monachus Continuatus* szövegében) maradt ránk.³⁷ A latin források közül az *Annales Baren-sisben*³⁸ találunk hírt arról, hogy II. Basileios – röviddel halála előtt – többek között türk csapattesteket is küldött Itáliába, akiket több kutató is magyarnak tartott.³⁹ Emellett egy 10. századi szerző, Liudprand munkájában – aki mint diplomata többször is járt a Bizánci Birodalomban⁴⁰ – szerepel még a magyarságra a türk elnevezés.⁴¹ A muszlim szerzők közül a Konstantinápolyban hadi-

³² A muszlim források a magyarsággal kapcsolatban a türk (*türk-türk*) megjelölést két jelen-tésben használták. Egyrészt mint népnevet, másrészt mint az iszlám világ északkeleti peremén, az eurázsiai steppén élő népekre vonatkozó összefoglaló elnevezést (Lewicki, *i. m.*, 48–50; Ist-ván Zimonyi, Why Were the Hungarians Referred to as Turks in the Early Muslim Sources? In: *Néptörténet–nyelvtörténet. A 70 éves Róna-Tas András köszöntése*. Szerk. Károly László–Kin-cses Nagy Éva. Szeged, 2001, 201–203.

³³ Hóman Bálint, A magyar nép neve a középkori latinságban. *Történelmi Szemle* 6 (1917) 130–131; Olajos Teréz, Felhasználatlan bizánci forrás a magyarság korai történetéhez. *Antik Tanulmányok* 33 (1987–1988) 26; Uő, Egy felhasználatlan forráscsoport. A 11. századi magyar–bizánci kapcsolatok történetéhez. *Századok* 132 (1998) 219–222.

³⁴ Nikolas Oikonomidès, *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles*. Paris, 1972, 309₂₁.

³⁵ Czebe Gyula, Turko-byzantinische Miscellen. II. *Kőrösi Csoma-Archivum* 1 (1924) 309; Oikonomidès, *i. m.*, 208–209; Moravcsik, *Az Árpád-kori magyar történet*, 35; vö. Moravcsik Gyula, *A magyar történet bizánci forrásai*. Budapest, 1934, 128; Kristó Gyula, *Levedi törzs-szövetségétől Szent István államáig*. Budapest, 1980, 139, 302; Makk Ferenc, *Magyar külpoli-tika (896–1196)*. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár, 2.) Szeged, 1996, 15; Olajos Teréz, Philotheos. In: *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Főszerk. Kristó Gyula. Budapest, 1994, 545b; Uő, Philotheos. In: *A honfoglalás korának írott forrásai*, 95; Makk, *Külföldi for-rások*, 104.

³⁶ Moravcsik, *Az Árpád-kori magyar történet*, 13.

³⁷ Moravcsik, *i. m.*, 55–58.

³⁸ Barit a Bizánci Birodalom csak 1071-ben veszítette el (Georg Ostrogorsky, *A bizánci állam története*. Budapest, 2003, 303.).

³⁹ Olajos, Felhasználatlan bizánci forrás, 26; Uő, Egy felhasználatlan forráscsoport, 219–222.

⁴⁰ Constanze Schummer, Diplomata volt-e Cremonai Liudprand? In: *A bizánci diplomácia*. (Varia Byzantina, 11.) Szerk. Jonathan Shepard–Simon Franklin. Budapest, 2006, 270–276.

⁴¹ Peter Classen–Cremonai Liudprand, *A Nyugat és Bizánc a 8–10. században*. (Varia Byzantina, 9.) Budapest, 2005, 352–353.

fogolyként élő Hārūn ibn Yahyā említi meg a bizánci császár türk testőreit,⁴² és szintén így nevezi őket Ibrāhīm ibn Ya‘qūb zsidó kereskedő, utazó is.⁴³ A nem görög nyelvű források esetében egyértelmű, hogy a bizánci népnév-használat átvételéről van szó.⁴⁴

A türk népnévnek magyar értelemben való használata tehát annyira szűk körre terjedt csak ki, hogy aligha tarthatjuk valószínűnek, hogy magyar informátorok hatására jött volna létre. Sokkal inkább arról lehet szó, hogy a Cordobai Kalifátushoz köthető szerzők esetében – akárcsak a latin forrásoknál – a Bizánci Birodalommal való kapcsolatok révén terjedt el ez az elnevezés a magyarságra.

A magyarok hadjáratával kapcsolatban a szerző idézi al-Mas‘ūdī 10. századi muszlim író egyik passzusát, amelyben a magyarság 934. évi (nem a 943. évi, mint Elter véli a 104. o.-on) Bizánci Birodalom elleni támadásáról olvashatunk, és ezzel kapcsolatban al-Mas‘ūdī megjegyzi, hogy a támadók ezután „elérték al-Andalus határvidékét, Katalóniát és Galíciát” (104. o.). Meg kell azonban jegyeznünk, hogy az *al-ġalāliqah* kifejezésnek a Galícia alakkal való visszaadása a magyar olvasók (nem egy esetben a szakemberek!) számára félrevezető. A muszlim szerző passzusának ilyenén fordítása⁴⁵ vezetett el ahhoz, hogy több mérvadó történeti munkában is a magyaroknak a mai Galicia határát elérő 942. évi támadásáról esett szó, vagy jelenítették azt meg térképen.⁴⁶ Mivel ezt az értelmezést a szerző sem fogadta el – mint az a magyar hadjáratról készített részletes térképein is világosan látszik –, a fordítás során érdemesebb lett volna a Galícia helyett másik alakot használni, vagy a szöveg-részt egy magyarázó jegyzettel ellátni.

A 12. századi muszlim utazóval, Abū Hāmiddal kapcsolatban a szerző megjegyzi, hogy felkereste Baskiriát (20. o.), de ez a legtöbb olvasó számára egy volga-vidéki területet jelent, és nem – miként a muszlim szerző értette – a kárpát-medencei Magyar Királyságot.⁴⁷ Nyilvánvalóan csak véletlen elírás, hogy Elter a 9., és nem a 12. századi kárpát-medencei településhálózat leírását tulajdonítja al-Idrīsīnek (20. o.).

A 942. évi magyar hadjáratról a szerző mint „korábban [Ibn Ḥayyān passzususa előtt] nem ismert katonai akció”-ról tesz említést (107. o., vö. 109, 118–119. o.). Természetesen ez az esemény Ibn Ḥayyān vizsgált művének megta-

⁴² Kmoskó, *Mohamedán írók*, I/1. 185, 188.

⁴³ Kmoskó, *Mohamedán írók*, I/2. 242.

⁴⁴ Zimonyi, Egy új muszlim forrás, 201–203.

⁴⁵ *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és krónikások híradásai*. Sajtó alá rendezte Györffy György. Budapest, 1986, 103. vö. 281/187. jegyzet.

⁴⁶ *A magyarok elődeiről*, 19; Györffy György, *István király és műve*. Budapest, 1977, 42; Kristó Gyula, *Az Árpád-kor háborúi*. Budapest, 1986, 24; vö. Igaz, i. m., 487.

⁴⁷ *Abu-Hámid al-Garnáti utazása Kelet- és Közép-Európában 1131–1153*. Sajtó alá rendezte O. G. Bolsakov–A. L. Mongajt. Budapest, 1985, 55, 62, 82–83.

lálása előtt sem volt ismeretlen. Hiszen maga Elter is utal Liudprand cremonai érsek (nem apát, ahogy a szerző véli a 118. o.-on), al-Mas'ūdī és al-Maqqdisī (6. o.) passzusaira, amelyek szintúgy hírt adnak erről az eseményről.⁴⁸ Talán érdemes lett volna hivatkozni Gorzei Jánosnak, I. Ottó német király III. 'Abd al-Rahmān kalifához küldött követének az életírására (*vita*), amely szerint a kalifa a tárgyalások során utalt a magyarok kiirtásának szükségességére.⁴⁹ Tekintve, hogy a 953–956 között lezajlott követjárás alig több mint egy évtizednyi távolságban volt a magyarok 942. évi pusztító betörésétől, amely az események idején – Ibn Ḥayyān szerint – a kalifában „nagy megütközést és mély szomorúságot keltett” (61. o.), elfogadhatjuk Anderle véleményét, aki szerint az életírásban a kalifának tulajdonított megállapítások kapcsolatban álltak a magyarok ezen akciójával.⁵⁰

Meg kell említenünk még néhány forrásrészletet, amelyet Elter ugyan nem tárgyalt, de könnyen lehet, hogy a magyarság 942. évi hadjáratára vonatkoznak. Egy muszlim szerző, Ibn Ḥauqal a 10. század második felében al-Istahṛī *Kitāb al-masālik wa-l-mamālik* című művének felhasználásával egy földrajzi munkát készített. Forrását zömében szó szerint kiírva, abba csak csekély mértékben – jórészt saját ismeretei alapján –, az aktuális politikai viszonyoknak megfelelően toldott be valamit. Művének egy helyén megemlékezik a félszigetet támadó normannokról, türk-besenyőkről, szlávokról és bolgárokról.⁵¹ Az, hogy a normannok valóban támadták hajóikon a Cordobai Kalifátust, tény.⁵² A (türk-)besenyők, a szlávok és a bolgárok esetében azonban az ilyen akciók elképzelhetetlenek. Itt talán arról lehet szó, hogy szerzőnk értesült a magyarok betöréséről, de a támadókat – ahogy erre már Kuun Géza is utalt⁵³ – más kelet-európai népekkel keverte össze. Egy efféle tévesztést támogat az, hogy máshol is találkozunk hasonló jelenségekkel.⁵⁴ Ibn Ḥauqal pedig – alig több mint fél évtizeddel később, amikor még nyilvánvalóan elevenen élt a magyarok betörésének az emléke – maga is ellátogatott a Cordobai Kalifátusba.⁵⁵

⁴⁸ Elter azt is megjegyzi, hogy a 942. évi hadjáratról a magyarok nyugati támadásaival részletesen foglalkozó Fasoli még nem tudott (106. o.). Ez azonban nem igaz; ld. Gina Fasoli, *Le incursioni ungare in Europa nel secolo X*. Firenze, 1945, 176–177.

⁴⁹ Anderle, *i. m.*, 13–16; Makk, Külföldi források, 106.

⁵⁰ Anderle, *i. m.*, 13–16.

⁵¹ „Seulement, de temps en temps, la presqu'île a été attaquée à l'improviste par les navires des Normands, des Turks Petchenègues et de quelques autres peuplades, comme les Slaves, les Bulgares, lesquels exercent des ravages dans ses provinces. Le plus souvent, ceux-ci furent obligés de se retirer après avoir été mis en fuite.” Ibn Hauqal, *Configuration de la terre*. I–II. Beyrouth–Paris, 1964, 113.

⁵² A. Melvinger, al-Maǧǧūs. In: *The Encyclopaedia of Islam*. V. Leiden, 1986, 1118–1121.

⁵³ Kuun Géza, Keleti kútők. In: *A magyar honfoglalás kútői*. Szerk. Pauler Gyula–Szilágyi Sándor. Budapest, 1900, 241.

⁵⁴ Kmoskó, *Mohamedán írók*, I/2. 60, 173, 185.

⁵⁵ A. Miquel, Ibn Hawkal. In: *The Encyclopaedia of Islam*. III. Leiden–London, 1986, 787.

Ibn Ḥayyān megemlíti a magyarok hét vezérének a nevét is. A nevek olvasatairól – mivel a szöveg ezen részében számos esetben hiányoznak a diakritikus pontok – a vita máig nem hozott megnyugtató eredményt. Maga a szerző is több publikációjában érintette a kérdést, és a jelen műben – csatlakozva Czeglédyhez⁵⁶ – végül így foglalta össze véleményét: „Elfogadható bizonyossággal eddig csak az első három nevet sikerült azonosítani: Gyula, Ecser, Bulcsú” (122. o., vö. 91–95. o.).

Az *Ecser* név esetében ugyan igaz, hogy „hangtanilag ez az olvasat kifogástalan” (95. o.), de a névvel kapcsolatban nem ez az alapvető probléma. Maga az ötlet, hogy az arab lejegyzéses *’h.r* (<*’ğ.r) alak voltaképpen a magyar *Ecser* nevet rejtené, Czeglédy nyomán terjedt el.⁵⁷ Az azonosítás legfőbb akadálya azonban nem hangtani, hanem történeti. *Ecser* nevű 10. századi személy a magyar történelemben ugyanis nem ismert. Czeglédy voltaképpen sok száz évvel későbbi család- és helynevek alapján – pusztán „hangtani alapon” – keltette életre ezt a személyt. Éppen úgy járt el, mint Györffy, aki a vezérek nevei között szereplő **B.s.man* (<*X.s.man*) alak esetében egy 12. századi kárpát-medencei település nevéből teremtette meg a 10. századi Basman vezért.⁵⁸ Tegyük hozzá, ez az azonosítás hangtani alapon éppoly „kifogástalan”, mint az előbbi interpretáció (vö. 97. o.).⁵⁹ A fő probléma itt is történeti: a 10. századi Basman vezér létezésére – circulus vitiosus módon – ismét csak az Ibn Ḥayyānnál előforduló név rekonstruált alakja (!) lenne az egyedüli bizonyíték.⁶⁰

A forrás kiadója, Chalmeta a kézirat megtalálása után előzetes közleményben tett közzé néhány részletet, többek között a magyarokra vonatkozókat is. A magyar vezérnevek olvasatában – mindenkinél jobban látva a nehézségeket – azonban nem foglalt állást.⁶¹ Elter maga is világosan jelzi a problémákat: „Minthogy a névlistára vonatkozó eddigi kutatás csak nagyon kevés fogódzót tud adni, a névsor »megfejtése« – mindaddig, amíg esetleg újabb, ilyen információval szolgáló forrás napvilágra nem kerül – inkább lesz a filológiai spekuláció, semmint a tudományos bizonyosság tárgya” (91. o.). Mindezen problémák tükrében talán nem szerencsés, hogy a forrás Elter által közölt szövegrészének nyomtatott változatában éppen a nevek esetében találunk javításokat:

⁵⁶ Vö. Czeglédy, Még egyszer a magyarok 942. évi, 421.

⁵⁷ *Uo.*

⁵⁸ Györffy György, A 942. évi magyar vezérnévsor kérdéséhez. *Magyar Nyelv* 76 (1980) 310; Czeglédy, *i. m.*, 421.

⁵⁹ Czeglédy, *uo.*

⁶⁰ Az ilyen „rekonstrukciókra” épített elméletek rendkívül ingatag voltára már Makk Ferenc is felhívta a figyelmet: Csaba és Alpár. In: *Kelet és Nyugat között. Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére*. Szerk. Koszta László. Szeged, 1995, 351–365.

⁶¹ P. Chalmeta, La Méditerranée occidentale et al-Andalus de 934 à 941: les données d’Ibn Ḥayyān. *Rivista degli Studi Orientali* 50 (1976) 343.

mivel ezek nincsenek jelölve, az olvasóban könnyen azt a téves képzetet keltetik, hogy a nevek olvasata a rendelkezésre álló kézirat alapján eldönthető.⁶²

A munka több felvetésének igazolására nyilván újabb kutatások szükségese-
 sek még. Vajon a „mástól kivonatoló” Ibn Ḥayyān (vö. 35, 67. o.) maga szer-
 kesztette-e meg a vizsgált szöveget, vagy annak nagy részét egy mára már
 elveszett (vagy lappangó) forrásban találta? Valóban szerzőnk volt-e az, aki
 például a magyarokkal kapcsolatos szövegrészt legalább öt különböző forrás-
 ból (vö. 43, 68, 89. o.) összeállította egy évszázaddal az esemény után?⁶³

Összegzésképpen elmondhatjuk, hogy a kötetet a magyarság történelme
 iránt érdeklődő valamennyi kutató haszonnal forgathatja. Számos megállapí-
 tása, eredménye minden bizonnyal tartósan beépül majd a 10. századi magyar-
 ságra vonatkozó munkákba. Csak remélni lehet, hogy a népünk korai törté-
 nelmének ezen muszlim forrásával foglalkozó kötetnek lesz folytatása, s így a
 középkori magyar történelem muszlim forrásainak feldolgozása eléri majd azt
 a szintet, amelyet Moravcsik Gyula a bizánci szerzők vizsgálata során⁶⁴ etalon-
 ként felállított.

Balogh László

⁶² Annak ellenére, hogy a „megoldások” száma nem csökken. Vö. Györffy, A 942. évi ma-
 gyar vezérnévsor; Györffy György, Honfoglaló fejedelmek és a vezérek. *Keletkutatás* 1992.
 ősz, 59–65; Vékony Gábor, A magyar honfoglalás kútfoi. *Életünk* 1997/7, 851–852; Uő, Utószó.
 In: *A magyar honfoglalás kútfoi*. Szerk. Pauler Gyula–Szilágyi Sándor. Budapest, 1900 (reprint
 é. n.), 885–886.

⁶³ Vö. A. Miranda Huici, Ibn Ḥayyān. In: *The Encyclopaedia of Islam*. III., 789.

⁶⁴ Moravcsik, *Az Árpád-kori magyar történet*.

ISTVÁN ORMOS: MAX HERZ PASHA (1856–1919). HIS LIFE AND CAREER

(Études urbaines, 6/1–2.) 2 kötet. Institut Français d’Archéologie Orientale, Le Caire, 2009, IX + 636 oldal, 323 illusztráció

Ormos István könyve konzervatív mű, hagyományos, a 19. század végének, 20. század első felének értelmében megírt könyv, amikor a szerző egy évtized munkáját öntötte könyvformába, hogy aztán azt sok évtizedig haszonnal forgathassák a tudásszomjjal megáldott olvasók. Ezt azért kell rögtön az elején hangsúlyozni, mert napjainkban kóros módon elterjedt, különösen az angol nyelvű szakirodalomban az a szokás, hogy a szerző félkész vagy negyedkész művet dob piacra azzal a felkiáltással, hogy majd jövőre elkészülő könyvében megírja a témát alaposabban, átírja, kiegészíti jelen művét, hiszen úgymint mindenki csak a legújabban megjelent könyveket figyeli. Nagyon sok kitűnő munkát lehet olvasni az arab és iszlám stúdiumok terén, amelyet régebbi szerzők, akiket még nem kényszerített a verseny a folyamatos könyvírásra, cikkformában adtak volna közre.

Ez a könyv, amelyet most – nem mondom, hogy kezemben tartok, mert sem súlya és terjedelmessége, sem kötetszáma miatt ez nem lehetséges – magam elé helyeztem egy minden lomtól nagy nehézségek árán megtisztított asztalra, már első pillantásra tiszteletet parancsoló és nagyszabású munka. Jóllehet szerencsém volt a mű megszületését közelről figyelni több mint egy évtizedes készülése során, régi jó szokásomhoz híven most is a tartalomjegyzékre vettem rá magam először, amint megkaptam a két kötetet. Tapasztalataim szerint a tartalomjegyzék hű képet ad egy műről – nemcsak arról, hogy mi van benne, de arról is, hogyan van megírva, milyenek az arányai, és végül arról is, mennyire hajlandó kiszolgálni a szerző az olvasót, hogy az gyors „pillanatképet”, mintegy röntgenfelvételt kaphasson arról, mi vár rá. Az elnagyolt tartalomjegyzék felületességre utal, a túl részletes és bonyolult címekkel dolgozó pedig szinte a könyv hibáiért kíván kárpótolni a tartalomjegyzék révén, s előre jelzi, hogy sok fölösleges részlettel fogunk majd találkozni. A Herz Miksáról szóló könyv szerzője egyik hibába sem esett bele, már a tartalomjegyzék is alaposan átgondolt, cizellált munka, és rögtön az elején megnyugtató, hogy a nagy terjedelem (közel 650 oldal, A4-es belső ablak) nem a túlírtág, hanem a sokoldalúság és az enciklopédikus jelleg származéka. Már a fejezetcímek és alcímek is roppant tömörek és tárgyszerűek: I. Élet (Gyerekkor és korai serdülőkor, Budapesti évek, Bécsi évek, Egyiptom, Betegség és halál, Személyiség); II. A műemlékvédő; III. A gondozott műemlékek; IV. A múzeumok; V. A tudós; VI. A magánépítész; Konklúzió és Függelék. A munka (hogy stílszerű legyen) monumentális jellegét mi sem bizonyítja jobban, mint hogy a bibliográfia 50 oldalon keresztül zúdul a bátor olvasóra, aki odáig merészkedik, hogy megkísérelje „átfutni”.

Herz pasa életéről 48 oldal szól, az egész mű mintegy 1/14-e. Ennek fényében érdekes visszatérni a könyv címére: *Herz Miksa pasa élete és pályafutása*. A harmadik fejezetben megismerkedhetünk 42 kairói mecsettel, hét *sabīl-kut-tābbal*, egy palotával, két karavánszerájjal, három magánházzal, (a fátimida kori városfalon elhelyezkedő) három kapuval, az alexandriai erőddel, egy kórházzal és néhány kisebb lélegzetű munka helyszínével, illetve természetesen Herz pasa bennük végzett nagy horderejű helyreállítási és megőrzési munkálataival. A negyedik fejezet az Arab (ma: Iszlám Művészeti) és a Kopt Múzeumot tárgyalja. Az előbbit Herz hosszú időn át vezette, míg az utóbbit ő alapította – ezt egyébként kutatásai során Ormos derítette ki. A fáraó kori emlékeket őrző Egyiptomi Múzeum mellett ezekben találhatóak Egyiptom legfontosabb műtárgyai. Ezek után az olvasó joggal várná, hogy a cím utaljon arra, hogy azért itt nemcsak Herz pasáról van szó, hanem szép csendben Kairó város-történetét és a 19. századi helyzetet is alaposan megismerhetjük. Ennek a túlzott „alulbecslésnek” a nyitjára nem tudtam rájönni: vagy túlzott szerénységről van szó, vagy arról, hogy a szerző számára tényleg minden csak Herz Miksa szempontjából volt fontos. Az eljövendő olvasók szempontjából azonban, akik a könyvtárban keresgélve először csak a címeket olvashatják, nem túl hasznos a cím szükséztávúsága, mert esetleg nem jut el mindenkihez a könyv, akinek az érdeklődésére számot tarthatna. Ez a címválasztás megint csak roppant konzervatívnak tűnik számomra, amikor napjainkban épp a „túlbecslés” a divat, s tulajdonképpen szimpatikus is, de egy alcím segíthetett volna az általam említett probléma megoldásában.

Herz pasa neve és élete nem teljesen ismeretlen a *Keletkutatás* rendszeres olvasói számára. Ormos István egy alkalommal hosszabb cikkben foglalkozott vele.¹ Könyvében a szerző igen szükséztávú hősének Magyarországon töltött ifjúkorát illetően, s ügyel arra, hogy csak azt közölje, amit alá tud támasztani tényekkel, dokumentumokkal. A számára érdekesnek tűnő, de az olvasás menetét megzavaró információkat, illetve az egymásnak ellentmondó dokumentumok elemzését a függelékben végzi. Ilyen például a születési hely kérdése. Azonban a bécsi és budapesti egyetemi tanulmányok kapcsán mégiscsak olvashatunk egy rövid kitérőt. Ez azonban jelentőséggel bíró kitérő, s az itt követett módszer később is jellemzi a szerzőt. Annak eldöntésére, hogy milyen diplomát szerzett Herz Bécsben és Budapesten, alapos kutatásokat végzett, és kiderítette: nem volt szokatlan dolog, hogy a kurzusokat sikeresen teljesített diákok se kapjanak végbizonyítványt. Mindez fontos kultúrtörténeti adalék, s érdekes információ, de csak a részletesen ismertett kutatás tudta hitelessé tenni.

Herz Miksa 1880-ban ment Egyiptomba, és a rákövetkező évben lépett az Arab Műemlékvédelmi Bizottság alkalmazásába, amelynek 1890-ben főépíté-

¹ Ormos István, Egy magyar építész Egyiptomban. Herz Miksa pasa (1856–1919). *Keletkutatás* 1996. ősz–2002. tavasz, 203–230.

sze lett. Ezt az állást töltötte be 1914-ig, amikor is a háború következményeként elhagyni kényszerült második hazáját. Azt azonban hangsúlyozza Ormos István, hogy magyar állampolgárságáról sohasem mondott le, jóllehet Magyarországra már nem tért vissza többé.

Herz pasának az egyes műemlékeken végzett munkáját mutatja be a III. fejezet. A szerző módszerét egyetlen munka, az al-Mu'ayyad Šayḥ mecset restaurálásának leírásán szeretném jellemezni. Választásom nem véletlen, ez a mecset a Zuwayla kapuval együtt, amelyre rá lett építve, első kairói látogatásom óta a kedvencem, s hála Istennek, mindkettőt most renoválták újra, így biztosítva jó időre további fennmaradásukat.

Ormos István először megadja a leglényegesebb utalásokat a mecsetről, kezdve Herz írásától egészen a legújabb irodalomig. Azután ismerteti a mecset 19. századi állapotát, illetve a Herz ideje előtt megkezdett helyreállítási munkákat, amiből megtudjuk, ki vezette a munkálatokat az 1870-es években. Részletesen idéz korabeli forrásokból ezek jellegére és kritikájára vonatkozóan. E források legtöbbje nehezen elérhető folyóiratokban található meg, amelyek előbányászása önmagában is jelentős erőfeszítést igényelhetett. Éppen ezért indokolt, hogy a lábjegyzetekben részletes, eredeti nyelvű idézeteket találunk annak érdekében, hogy a könyvet használó jövőbeni kutatóknak ne kelljen ugyanezen a nehéz úton végigmenniük. Ez volt a szerző egyik fő célkitűzése, amint azt a könyv előszavából megtudhatjuk.

Ehelyütt rövid korrekciót vagy kiegészítést javaslok kedvenc mecsetem 19. századi állagára vonatkozóan. Ormos István arab forrásokra hivatkozva megállapítja, hogy az épület Mohamed Ali korára már teljesen romos volt, mert 1665-ben megostromolták és súlyosan megrongálták. Két megjegyzést fűzök ehhez. Az egyik az, hogy a források egész pontosan csak arról beszélnek, hogy Ahmad pasa a mecsetbe menekült lázadókat ágyúkkal lövette, és ennek eredményeként három *riwāq* összeomlott. Van azonban 1711-ből egy másik, ennél sokkal részletesebb információ is a mecset lehetséges állapotáról. Ez pedig az ún. Bāb Zuwayla-i eset, amikor is a mai szemmel fundamentalistáknak nevezhető török vallásánulók *ramadān* havában rátámadtak a mecsetben szokásos megemlékező szertartásukat (*dīkr*) tartó szúfikra, majd a török katonák egy részét is maguk mellé állították, és az ennek nyomán kitört zavargások három napig folytak. A történeti leírásokból tudjuk, hogy ezek a diákok nemcsak itt tanultak a mecsetben, hanem itt is laktak. Ezek szerint olyan nagyon romos nem lehetett a mecset, vagy időközben helyreállították az alapítvány vagyonából.

Ezután részletes ismereteket kapunk arról, hogy milyen állapotban volt az al-Mu'ayyad mecset a Műemlékvédelmi Bizottság alapítási évében, 1881-ben, amikor Herz Miksa elkezdte korszakalkotó tevékenységét. Végül kövtezik Herz pasa tevékenységének kimerítő bemutatása, amelyhez a szerző nemcsak nehezen elérhető publikált anyagokra támaszkodott, hanem még nehezebben megszerezhető dokumentumokra a Műemlékvédelmi Bizottság archívumából.

Mindebből megtudhatjuk, hogy szemben elődeinek szakszerűtlen és néha kifejezetten barbár, romboló tevékenységével, Herz Miksa precíz előkészítő munkán alapuló módszeres, lelkiismeretes és tudományosan átgondolt restaurációt végzett, persze a Bizottság anyagi lehetőségei keretein belül. Mindezeket a munkálatokat egyenként, részletesen ismerteti a könyv, mindazon nehézségekkel együtt, amelyekkel Herz pasának meg kellett birkóznia. Téved azonban, aki azt hiszi, hogy csupán filológiai jellegű művet tart a kezében. Ormos István építészeti szemszögből is nagy szakértelemmel mutatja be az egyes műemlékeket és a helyreállítási munkálatokat.

Természetesen szakembereknek írott könyvről van szó, nem ismeretterjesztő műről, ezért az iszlám építészet rengeteg fogalmának ismertetését, akár csak röviden is, hiába keresnénk. Azonban azok is találhatnak maguknak támaszt, akik nem szakemberként jártasak ezen a téren, mégpedig a hatalmas méretű képanyag segítségével. Az eredeti forrásanyag publikálása mellett Ormos István művének másik nagy érdeme, s egyben látványos vonzereje is az a világ minden részéből származó 323 illusztráció, amelynek többsége most látott először nyomtatásban napvilágot: képeslapok, fényképek, alaprajzok, Herz pasa vázlatai, dokumentumok stb.

A mű végén közel 50 oldalas függelék van, amelyben többek között – a főhős személyére vonatkozó vitás kérdések tárgyalása mellett – Herz pasára vonatkozó kéziratos források: 1914-es elbocsátásának dokumentumai, a Bizottság ez után tartott ülésének jegyzőkönyve és Herz pasának a benne foglaltakra adott válasza, egy Herz halálára vonatkozó irat, valamint Herz életrajzok és végül, de nem utolsó sorban, Herznek a Bizottságban kifejtett tevékenységéről szóló dokumentumok találhatók. A tájékozódást a könyvben részletes, közel ötven oldalas mutatók segítik.

Befejezésül egy összefoglaló és vitatkozó megjegyzés (nem a szerzővel). Valaki azt írta a könyvről, dicséretnek szánva, hogy milyen kitűnő *szöveggyűjtemény*. Nos, ez súlyos tévedés. Anélkül, hogy lebecsülném a szöveggyűjtemény műfaját, hangsúlyoznom kell, hogy az ismertett mű nem az. A szöveggyűjteményt a szerzője már nyomtatásban megjelent terjedelmes irodalomból választja ki nagy munkával, és valamilyen rendbe fűzi össze, esetleg kommentárokkal ellátva. Ormos István munkája más, részben *forrásgyűjtemény*. Ez azt jelenti, hogy olyan szövegek, dokumentumok, illusztrációk gyűjteménye, amelyekhez máshol nem lehet hozzáférni, mert elsődleges közlést jelentenek. Ebbe a körbe tartoznak még azok a 19. század végi folyóiratcikkek is, amelyekhez csak hatalmas kutatómunkával lehet hozzáférni. Ez azonban a műnek csupán egyik aspektusa, amely valójában az elemzések alapjául szolgál, illetőleg követésüket hivatott megkönnyíteni. Összeségében tehát tudományos monográfiáról van szó, annak legjobb értelmében.

Iványi Tamás

HÓVÁRI JÁNOS: RODOSTÓI EMLÉKEK ÉS TANULSÁGOK / BESZÉDES KÁLMÁN – RODOSTÓ MAGYAR KÉPÍRÓJA

Magyar–Török Baráti Társaság, Budapest, 2009, 167 oldal

A tudományos szemléletmód által megkívánt kutatói igényesség, stiláris kímérség, illetve az érzelmeket, személyes tónusokat is megszólaltató, irodalmi megközelítésmód szerencsés összefonódását tapasztalhatja meg az olvasó a Magyar–Török Baráti Társaság gondozásában megjelent *Rodostói emlékek és tanulságok / Beszédes Kálmán – Rodostó magyar képírója* című kötet kézbevételekor.

A magyar történelmi köztudatban a törökök és Törökország megítélése már a hódoltság megszűnését követő évtizedek fejleményei folytán változásnak indult. Ez a folyamat még a hódoltságkori megosztottságra, az akkori Magyarország távolról sem kétpólusú érdek- és kapcsolatrendszerére vezethető vissza. A magyarországi török megszállás felszámolását követő Habsburg berendezkedés elleni, a Rákóczi-féle szabadságharcban kicsúcsosodó elégedetlenség és annak utóélete mintha elhalványította volna a korábbi hódítók és az elszenvedett károk emlékét. A magyar függetlenségért harcoló történelmi ikonjainknak 1717-ben, majd 1849-ben menedéket nyújtó Oszmán Birodalmat a 19. század második felében a magyar közgondolkodásban egyre erősödő szimpátia övezte, főként a kiegyezést követően előtérbe kerülő külpolitikai érdekeknek (gondoljunk a két ország integritását egyaránt fenyegető nemzetiségi törekvésekre vagy Oroszország terjeszkedésére) s az ennek nyomán felismerni vélt sorsközösségnek köszönhetően.

Mindemellett nem állítható, hogy a törökök iránti rokonszenv a magyarországi köztudatban kizárólag a vélt-valós közös ellenség vagy sorsközösség felismerésének relatív következményeként alakult volna ki. Természetes, hogy a fenti gesztusok megtételében a Portát diplomáciai számítások vezérelték, mégis a magyarság és a törökség kölcsönös megítélésének ezek az élmények fontos keretet, kiindulópontot szolgáltattak.

Rodostó a Rákóczi-emigráció révén vált a magyar történelmi emlékezet s a török–magyar szolidaritás egyik szimbólumává. A Hóvári János történész tollából származó két nagyobb részre és egy rövidebb, hét oldalas zárófejezetre tagolt könyv formailag elkülönülő részeit, azon belül a különböző szereplőket, idősíkokat, törekvéseket – s a szerzői szándék nyomán magát az író is – ez a helyszín köti össze. A mű ebben a térben, ezen a ponton összekapcsolva alkot kerek egészet. A munka önálló részeinek címei: Rodostói emlékek és tanulságok; Beszédes Kálmán – Rodostó magyar képírója; A Beszédes-gyűjtemény lelőhelye – az Eötvös Loránd Tudományegyetem Egyetemi Könyvtára.

Az első rész műfaja bevallottan esszé, s kifejezetten a magyar közönség számára íródott. Hóvári János személyes élményeinek, impresszióinak néhány elemével átszőve, a történész érdeklődésével, a „bujdosó sors” magyar törté-

nelemben kimutatható jelenségének általános összefüggéséből közelíti meg a rodostói közösséget, villantja föl II. Rákóczi Ferenc törekvéseit, jellemvonásait. Mindvégig megőrizve ezt a szemlélődő, merengő hozzáállást járja körbe a rodostói emlékhely történetét, könnyed stílusban, ugyanakkor érdekfeszítő módon, tételesen térképezi fel a magyar bujdosókhoz, illetve az emigráció utóéletéhez kapcsolódó személyeket, leszármazottakat, nemzedékeken átívelő, szerteágazó szálakat. A Rodostói emlékek és tanulságok című rész – s leginkább ez indokolja a műfaj megválasztását – a szűkebb téma egyéni feldolgozásán, újragondolásán túl értékelést is nyújt, minthogy számba veszi a nemzeti emlékezés és értékmentés mulasztásait. Kiemeli, hogy ennek a történelmi örökségnek, a bujdosók életútjának, munkásságának, jellemének mind alaposabb ismerete nemzeti emlékezetünk különösen ápolandó része. A Tanulságok címet viselő rövid alfejezet összegzése érzékelteti a közvetlen szerzői szándékot, aggodalmat: „Egy-egy nemzet gazdagodása és gyarapodása nem lehetséges akkor, ha a múlt gyökerei nem elég erősek.” S bár a bujdosók szellemi hagyatéka a levéltáraknak, forráskiadásoknak köszönhetően részben megmenekült az enyészettől, az egyéb tárgyi emlékek (elsősorban az épületek) romlása, megsemmisülése a magyar kultúrpolitika hol érdektelenségének, hol tehetetlenségének jóvátehetetlen következménye. A nemzeti tudat és felelősség átélése adja meg ezen írásnak a szerző tudományos érdeklődésén túlmutató, személyes érintettséget sugalló tónusát.

A kötet második része szintén a felejtődés ellen tett hiánypótló kísérlet: Beszédes Kálmán festőművész pályájának, munkásságának ma megismerhető mozzanatait igyekszik bemutatni, egy olyan alkotóét, aki tehetségét latba vetve maga is a rodostói magyar kolónia maradványainak megőrzése mellett kötelezte el magát az 1890-es évek elején. Beszédes Kálmán tizenöt éves törökországi működése már a török–magyar kapcsolatok új fejezetének része, amely az 1849-es szabadságharc leverését követően kezdődött. Az új emigráció létrejötté lett a magyarok törökországi szerepvállalásának fontos alappillére, gondoljunk akár Szilágyi Dánielre, Bem Józsefre, Kmety Györgyre vagy Széchenyi Ödönre.

A méltatlanul a feledés homályába vesző művész életrajzának, kapcsolatainak, törökországi éveinek leírása mellett ebben a fejezetben részletes leltárt kaphatunk hagyatékának azon jelenleg ismert részéről, amelyet ma az ELTE Egyetemi Könyvtár őriz. A félbeszakadt, torzó formában is páratlan értékű életmű itt feltárt elemei Beszédes Kálmán rajzaiból, vázlataiból, akvarelljeiből, fontos életrajzi adatokat is eláruló noteszeiből, jegyzeteiből, meg nem jelent könyvéhez (*Tizenöt év keleten, 1878–1893*) kapcsolódó anyagból és levéltervezeteiből, illetve Szilágyi Sándorhoz, a Magyar Történelmi Társulat elnökéhez írt leveleiből állnak.

A hagyaték kisebb elemeit tartalmazó ládában elkülönítve Beszédes Kálmán hetvenkét ceruzarajza található, amelyek túlnyomó többsége a rodostói

világ épületeit, tájait, arcképeit, iparművészeti motívumait ábrázolja. A tudományos céllal és precizitással készült művészi alkotások többsége 1891–1892-ből való. A néprajzi, helytörténeti, kortörténeti szempontból is felbecsülhetetlen értékű képi dokumentációt jelentő rajzokat a Beszédes Kálmán által adott eredeti címek feltüntetésével a fejezethez kapcsolódó mellékletben tették közkinccsé.

A kötet epilógusát, a Beszédes-hagyatéknak otthont adó Egyetemi Könyvtár rövid történetét, azon belül a Kéziratok és Régi Nyomtatványok Osztálya működését leíró záró fejezetet az intézmény főigazgatója, Szögi László és Knapp Éva osztályvezető asszony írta.

Az olvasmányos, egyszersmind adatokban gazdag, szellemiségét tekintve a Magyar–Török Baráti Társaság kiadásában eddig megjelent kiadványok sorába híven illeszkedő kötet egy nagyszabású feltáró munka fontos lépése, s egyúttal felhívás, iránymutatás elfeledett örökségünk újra fölfedezésére. Az értékes tartalom igényes formával párosul. A képanyag színvonalas publikálásával a sokoldalú kiadvány részben a forrásközlés szerepét is betölti, s ezzel az egész kötet szellemének és céljának megfelelően sokat törleszt abból az adósságból, amelyet történelmi örökségünk e szeletének megmentése, megőrzése terén (is) főlhalmoztunk.

Kovács Nándor Erik

KRÓNIKA

A DEUTSCHE MORGENLÄNDISCHE GESELLSCHAFT MAGYAR TISZTELETI TAGJA: HAZAI GYÖRGY

A német keletkutatók hagyományos fórumát, a Deutscher Orientalistentagot 31. alkalommal tartották meg 2010. szeptember 20–24. között Marburgban. Ezen a Német Orientalisták Társasága (Deutsche Morgenländische Gesellschaft) Hazai Györgyöt tiszteleti tagjává (*Ehrenmitglied*) választotta. A nagy múltú német tudományos szervezet e megtisztelő címmel először tüntetett ki magyar keletkutatót. A laudatio méltatta Hazai Györgynek a nemzetközi turkológia területén szerzett kutatási és szervezési érdemeit, ugyanakkor aláhúzta a német megosztottság idején Berlinben folytatott tevékenységének a német keletkutatás számára való jelentőségét. Hazai György a DMG felkérésére „Perspektiven der Turkologie im 21. Jahrhundert” címmel tartott előadást, s ő tartotta a díszelőadást (*Ehrevortrag*) is, amelyre az isztambuli Német Keletkutatási Intézet (Deutscher Orientinstitut) önállósulása alkalmából rendezett ünnepi ülésen került sor.

